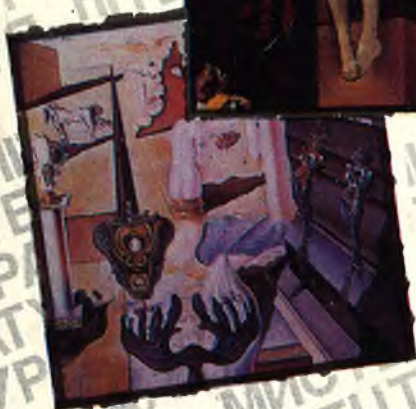

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Сен-Жон ПЕРС
Поєми та промови

ІЗДРИК
Острів КРК

Адам МІХНІК
Оксамитова реставрація

Олексій ГАРАНЬ
Розпад СРСР
і українське питання
в політиці США

Микола ХОЛОДНИЙ
"Винним себе не визнав..."

Богдан ПЕВНИЙ
Сальвадор Далі: ранні роки

4 КВІТЕНЬ
1995р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні 16 000 крб., на друге півріччя 1995 року – 80 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50, факс (044) 229-57-97

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sucasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sucasnist /
Mr. Iaakov Suslensku
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

АРГЕНТИНА:

Sucasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

НІМЕЧЧИНА:

Sucasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sucasnist /
Mr. S.Wasylyko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUCASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

1995 квітень 4

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (408)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори – **Тарас Гунчак, Іван Дзюба**
Заступник головного редактора – **Ігор Римарук**
Відповідальний секретар – **Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури – **Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя – **Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури – **Микола Рябчук**
Співредактор відділу літератури – **Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва – **Богдан Певний**
Художній редактор – **Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор – **Павло Щегельський**
Коректор – **Тамара Кравченко**
Коректор – **Ірен Роздобудько**
Оператор комп'ютерного набору – **Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору – **Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції «Сучасности» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252025, Київ-25,
вул. Десятинна, 4/6,
кімн. 50
“СУЧАСНІСТЬ”

SUČASNIST
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог».

Нині журнал «СУЧАСНІСТЬ» є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.Y., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – **Степан Козак**
Представник редакції у Словаччині – **Мікулаш Неврлі**
(**Микола Неврлий**)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Ігор Римарук*. З нової книги "Діва Обида"
- 10 *Катерина Горбач*. Вояк
- 12 *Михайло Москаленко*. Сен-Жон Перс: хроніка творчих студій
- 16 *Сен-Жон Перс*. Поєми та промови
- 45 *Іздрик*. Острів КРК
- 59 *Олег Покальчук*. Приречений жити на термін позбавлення волі

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 61 *Адам Міхнік*. Оксамитова реставрація
- 67 *Мирослав Попович*. Реставрація без революцій, або "Ми", "вони" та "воно"
- 70 *Олексій Гарань*. Розпад СРСР і українське питання в політиці США
- 81 *Джеймс Мейс*. Ленін без України, або Дмитро Волкогонов як дзеркало російської демократії

КУЛЬТУРА

- 96 *Іван Дзюба*. "Застукали сердешну волю..." *Стаття друга*
- 113 *Олексій Зарецький*. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР
- 158 *Микола Бородій*. Лікар і вірний друг Тараса Шевченка

МИСТЕЦТВО

- 126 *Георгій Лебедев*. Катерина Кричевська-Росандіч
- 129 *Богдан Певний*. Сальвадор Далі: ранні роки

КРИТИКА

- 139 *Микола Мушинка*. П'ять разів "похоронена", а все ж таки жива
- 144 *Оксана Лубківська*. Моделі вияву ніцшеанської філософії в українській літературі
- 148 *Микола Холодний*. "Винним себе не визнав"... (*Штрихи до портрета Михайла Осадчого*)

СПОГАДИ

- 162 *Оксана Міяковська-Радиш*. Оглядаючись у минуле
- 167 *Тамара Борисюк*. Замість післяслова

ПРО АВТОРІВ

Ігор РИМАРУК

З НОВОЇ КНИГИ "ДІВА ОБИДА"

* * *

*При каганці осіннього листка
ні розігнати, ні благословити
слова: прибились, наче неофіти...
Невже за ними правда? І яка?*

*У деревах, де ріща і зола,
зникає міра... й даленіє віра
в те, що при цьому корені сокира
покладена не Господом була.*

*Ще від добра чекаємо добра:
не зла, не вража... і не окропила... —
та балухатим оком некрофіла
прийдешнє із засади позира.*

*Авжеж, тисячолітній листопад
вкриває спорожнілі п'єдестали...
Але від цього ближчими не стали
гетьманський сад і Гетсиманський сад.*

* * *

*Здається, так було одвіку:
глухий паркан... руда трава...
І знову, мов земля об віко,
об душу стукотять слова.*

*Скрегочуть заступи — допоки
заходить сонце, — а вночі
циганитимуть сни на спокій,
як на півлітру копачі.*

*Вітри в далечині порожній
шкребуть кущем, немов ключем,
а випадковий подорожній
ворота підпира плечем.*

*Блукає іскорка в цигарці,
над очі вечір нависа...
Сухим крайчиком на чарці
лежать на водах небеса.*

* * *

*Ніч настала — немов на Купала:
велеможна, тривожна, в'язка...
Потойбічна імла википала
зі старого, як дим, кавника.*

*Шибка відблиски сонні ловила,
ворушились у стінах гвіздки,
перешіптувались мальовидла,
переморгувались свічники...*

*Через дальні глухі перевали
плентав голос — голодний спудей.
Вовкулаки-віки виривали
слово з вуст, наче серце з грудей.*

*Сиве дзеркало, томик Целяна,
крик совиний і кроки сновид...
Не просвічував крізь порцеляну —
мовби папороть — ранішній світ.*

* * *

*Ці хмари — посивілі й неголосні,
немов матері...
Бліда кровотеча із ран — навесні —
у срібній корі.*

*Нап'ються блідою і села, й міста,
й німі передмістя...
На кого росинка впаде золота
з майбутнього листя?*

*Ці хмари пробач. І простити зумій
міста-упирі.
Затягнеться рана. Але не в земній —
в небесній корі.*

*В тамтешньому лісі — нікого й ніде,
нірвана імлиста...
На кого ж червона краплинка впаде
з колишнього листя?*

* * *

*Виклав козир останній, а потім — і хрест, і чирву...
Та скінчилась колода, й удатніші картярі
зіщтовхнули тебе у таку безнастанну вирву,
де ні серце, ні криж не засвітять уже зорі.*

*У безодні, яка твій захмелений зір відкрила,
ти вжахнешся — й попросиш відплати: "Я жду, приходь!"
Але здійме твої, вже безвольні, безплотні крила
понад ліс і степи — понад землю твою — Господь.*

*І розверзнуться небо нічне, і лайном та гноєм
заколотить, закрутить мутний безпощадний вир...
І, можливо, знайдеться кому називатись Ноєм,
і, напевно, врятується знову останній звір.*

*Ти злетиш аки птах над оцим всесвітнім потоком.
У ковчезі уздриш не себе — свого двійника:
він загинув під Берестечком... під Конотопом?
А чи є для нього різниця? скажи — яка?..*

* * *

*Ледве стачить старих підшов,
але й путь недалечка.
Ось, неборе, і ти підійшов
до свого Берестечка.*

*У горбді — одні пирії,
понад городом — хмари.
Повтікали із бою свої,
а казали — татари...*

*При паркані — лише жалива,
при душі — порожнеча...
Можє, ці сиворунні слова —
тільки шкура овеча?*

*Можє, ікла іще не тупі,
не увалась вервечка,
і лише бракувало тобі
для душі — Берестечка?*

* * *

*У небесних полях чорнокрилий тюльпан,
чорний щит на черлених воротах,
незалежний вішак, незворушний жупан
і неправда в казках косоротих...*

*На світанку — закислі свої продери,
по сніданку — читай на зарінку,
доки в книзі віків довгоружі вітри
перегорнуть останню сторінку.*

*А тоді — жєбони, гомони, говори,
допивай побрехеньку до денця...*

*Тільки ж ліс попід сивим верхів'ям гори —
як зелена пов'язка чеченця.*

*Тільки ж тіні з осель попідземних ідуть
у небесні поля... — і довіку
не впізнають ні зору твого каламуть,
ні твою доброту без'язику.*

* * *

*Сиві гриви зірниць,
вузлувата дорога...
Чую клич: "Озирнись!"
Озиратись — на кого?*

*Лиш опока золи —
золотими степами,
що всуціль заросли
соляними стовпами.*

*Під копитом змина
понадземна відплата
і старі письмена,
і нові письменята.*

*Незатуплений гнів
підтинає коріння.
До комонних огнів
промовляє каміння.*

* * *

*Століття за вікном свистіли, ніби стріли.
Сиділо за столом їх троє. Мовчкома.
Вже випили вино і жданики поїли,
та не зійшла зірда й не відступила тьма.*

*Один промовив так: "Не рахував років я,
чекаючи на вість, ковтаючи слова, —
урвався мій терпець!" — і впала на руків'я
дідівського меча правиця лісова.*

*"Цить, — інший відказав, — усе в Господній волі,
молися, сподівайсь і ворогу прости..."
Торкнулися чола — і — падолистом — доли
некванні, воскові, пергаментні персти.*

*На ноги враз — об'а: вже віще сляво лине,
вже чути голоси царів і пастухів!..
А третій все мовчав. Не впало ні краплини
зі стиснутих його дріявих п'ястуків.*

* * *

Ігореві Калинцю

*У дні безхлібні та безводні,
в позатойбічному кутку
слова роїлись у безодні,
немов чайнки в кип'ятку.*

*По сій бік, одігнавши відчай,
до кого скажеш: "виручай"?..
Отож заварюй — і зазвичай
передавай по колу чай.*

*Нехай у давньому вертепі
нові цигани йдуть, нехай
падуть сніги на гори теплі, —
передавай по колу чай.*

*Ні, не живу й не мертвоу воду —
з безодні, де киплять віки,
н'ємо затруєну свободу
по два ковтки... по два ковтки...*

Катерина ГОРБАЧ

ВОЯК

Він стояв із підкасаними штанами на бетоновім з'їзді, яким звичайно спу-скали вітрильники до води, і хвилі прибивалися до його блідих босих ніг. По-хитуючись під їх ударами, він зрезигновано поглядав на судно, що мало пере-правити його на той бік. Море розпливалося поза обрій, берега не було видно, але і його погляд засвідчував, що він докладно його бачив...

Рушниці вояків, що маршували селом, калатали об порожні наплічники, і хлопчик, прилипнувши носом до вікна, дивувався, чому вони пленталися так поволі, так стомлено, — як його батьки, коли верталися увечері з поля. Хлоп-чикові було три роки, але він уже знав, що вояк повинен маршувати твердо й рішуче. Хлопчик ще не розумів, що попри їхню хату добивалися додому недобитки армії. Але він вирішив того дня, що ніколи не буде так безсильно плентатися дорогою, що він маршуватиме завжди енергійно, вперто, невтомно.

Він нікому не оповів свого рішення: тато і старший брат його висміяли б і відразу знайшли би йому якусь роботу: доведь, який ти сильний та невтомний! А мама тільки сумно подивилася б на нього, найменшого з її дітей: такий хирлявий і делікатний, чи цей її синочок взагалі виживе?.. Хіба до школи його: для праці в господарстві він ослабий... Коли багато пізніше він розказував їй похапцем, як утікав тисячами кілометрів із одної армії до іншої, вона недові-рливо й сумно дивилася на нього. У поспіху готуючи наплічник, він обіцяв опо-вісти більше, коли повернеться. "Мене ти вже не застанеш, сину", — зітхнула вона, а той лише недовірливо засміявся. Вона ж знала: коли воякові вдається повернутися, об тим, хто його виглядає, рідко вдається дочекатися. Проте не відважилася обійняти його: сентиментальність не належала до рис їх родин-ного характеру.

Колі знав би, що мине півстоліття, доки повернеться, — може, був би за-липився кілька хвилин довше з мамою. Але ж на вояка завжди чекає дорога. Його вона обвела півсвітом і півАмерикою: любив-бо він подорожувати!.. Їхати навколо світу назустріч сонцю, як це робили його колеги, йому видавалося іді-отичною втратою часу, якого так бракувало воякові, що впродовж одного жит-тя мусив прожити їх кілька! Треба було заступити собою одним тих, що не до-маршували. Він рідко говорив про своїх приятелів. Але з того, як він вимовляв слово "ми", коли розказував про студентські роки, — зрозуміло було, що вони — виняткові. А, може, стали вони такими тому, що їх не стало? Може, коли б були живі, — розчарували б його, так само, як усі інші подорожні? Може, ви-явилися б такими самими декляматорами, як усі ті, що його так сердили? Лю-тував невтомно, ніби злість додавала йому сили, диктувала ритм упертого кро-ку його дедалі більше самотньої дороги. Добре, що не був він зовсім один, доб-ре, що були вони удвох: коли одна нога стомилася, то друга позичала сили: рі-шуче далі, кроком руш. Озирався тільки в споминах того, що могло мотивува-ти подальший рух.

Генералів він ніколи не любив, вважав їх за ідіотів. Але навчився в них од-ного: зосередитися на головному, не вести кілька боїв нараз. Його фронти ні-коли не були кривавими: тоді, коли танки заорювали під собою старий поря-

док, він учився, як виграються війни. А доки зміг перевірити свої знання на практиці, війна вже була програна. Скоростріл забрали переможці, але й без того він заховав би його далеко й надовго... Тривалішою зброєю, ніж патрони, — зрозумів він, — були терпляче й педантично занотовані етимології. Зайвий багаж відкидай! Закував у сухі формулки свою барвисту словесність. Заховав за твердими максимами свою ніжність. Зайвий багаж відкидай! Він, що так колись любив товариство, тепер усе частіше його уникав. Людей цікавіше зустрічати в книжках. Він, що так любив мандрувати, вирішив подорожувати лишень історією. Бо в мандрах мінялися краєвиди, кухня і одяг, — а люди виявлялися надто до себе подібними і мало чим нагадували тих, кого він пам'ятав із дитинства.

Мандрував він тепер сторінками і городом, зривав там зайву гілку, там — нездалий паросток, там — недоспілі овочі, щоб урятувати їх від ласих птахів. Усе тут було меншим: птахи, і миші, і сади, й його хата... Але це було тепер його "удома". І було воно як свого часу фільварок — порівняно з тими холодними кімнатами, де вони удвох починали свій маршрут з кількома картонками, прилаштованими як полиці та стіл. Добробут починався з покупна за першу платню капелюха й течки. Пізніше придбали магнітофон, навіть авто. А тепер кожен шмаркач краще виряджений, ніж вони обоє впродовж довгих років!

Ні, цей час — не його час. Вже давно не його. Вже давно його погляд мандрує далеко, коли довкола говорять про буденні справи. Час для нього тепер є важливішою річчю, ніж отой перший капелюх. Досі йому вдалося кілька разів перемогти навіть час: він не старався його перехитрити, не торгувався з ним — він просто крокував далі, як завжди вперто. Ноги вже давно не несли його так упевнено, як колись; але попри те, що його хода тепер втратила давню войовничість, він пересувався крок за кроком так само рішуче. Ходити тепер треба було менше, треба було тільки ще йти вперед, обмини стали зайвими, бо знав, що нічого не прогавить такого, чого ще не бачив і що могло би бути важливішим для нього. Все навкруги він знав і погодився давно з тим, що воно було набагато цікавішим у друкованій формі. Коли згадати, як вони, бувало, студентами мріяли про країну поетів і мислителів!.. Добре, що його друзі її ніколи не побачили. Бо він, кому довелося вглиб пізнати країну Гете й Гегеля, швидко зрозумів, що панівна тут філософія була поезією *Soll und Haben*. А цей світ був йому не знаний змалку і чужий посьогодні, надто нагадував його обраховану господиню під час голодних студій, що ходила по хаті в шляфроку над спідньою сорочкою з сумнівною короною. Те, що його діти своїми звичками часто нагадували цей міщанський світ, сердило його далі, але він вже давно не лютував. Не тому, що зрезигнував, — тому, що вів тільки одну битву нараз. І не відповідали вони ідеалові, що його він колись вимріявав, — але що йому взагалі ще відповідало? То чого тратити сили на те, зганяти собачку з крісла в покою? Зайвий багаж відкидай!

Ба більше, що судно, яке танцювало на обрії, виглядало малим. Зеленаві хвилі пінилися в сильнім вітрі, солоні краплі затуманили йому окуляри і лилися по обличчю. Він знав море тепле, літнє. А цей дикий океан, на якому приплив ламав хвилі, йому нагадував, що він завжди волів твердої землі під ногами. Він стояв з підкасаними штанами на бетоновому з'їзді і старався вистояти перед ударами хвиль. Йому не хотілося самому крокувати в ту сіро-зелену безконечність. Вони все подорожували вдвох, їх усе було два вояки. Але він знав, що в цей похід треба буде вирушити самому. Він не знав, що в океані все зберігається і повертається до берега в ритмі припливів. Але навіть коли б він знав це, — його це знання ледве чи потішило б. Бо він зовсім не боявся. Вояк без страху. Але в його тяжкім наплічнику муляло ще забагато невияснених етимологій...

Михайло МОСКАЛЕНКО

СЕН-ЖОН ПЕРС: ХРОНІКА ТВОРЧИХ СТИХІЙ

Творча праця Сен-Жон Перса (справжнє ім'я — Марі-Рене Алексіс Сен-Леже Леже, 31. 05. 1887, острівець Сен-Леже-ле-Фей, неподалік од міста Пуент-а-Пітр, Гваделупа — 20. 09. 1975, Вінью, півострів Ж'єн, департамент Вар, південна Франція) тривала 70 років: першу зі своїх поем, "Малюнки до Крузо", він написав 1904 р., остання, "Посуха", датована 1974 р. Його поезія належить до найвидатніших і найпомітніших явищ французької літератури ХХ століття. На його ранні твори посилався Г. Аполлінер у своїй лекції "Сучасний дух і поети"; так само М. Пруст згадував про них у романі "Содом і Гоморра" (епопея "В пошуках утраченого часу"). Твори Сен-Жон Перса перекладалися практично всіма європейськими мовами; тлумачено їх також у Японії, Китаї, Індії, Туреччині, Ізраїлі, в арабських країнах. Серед його перекладачів німецькою мовою — Р. М. Рільке, Р. Касснер, Г. Штайнер, Ф. Кемп, Б. Гретуїзен, В. Беньямін; англійською — Т. С. Еліот, В. Оден, В. Фавлі, Д. Девлін, Р. Фіцджеральд; іспанською — Х. Саламеа, Х. Лесама Ліма, О. Барреда, Х. Каррера Андраде, Е. Паділья; італійською — Д. Унгаретті, Р. Люкезе, Р. Муччі; російською — Г. Адамович, Г. Іванов, Г. Погожева, М. Ваксмахер, В. Козовой; шведською — А. Лундквіст, Е. Ліндгрен, Д. Гаммаршельд; українською — О. Тарнавський, Ж. Васильківська, М. Терещенко, Г. Кочур, В. Бургардт, М. Москаленко. Про поезію Сен-Жон-Перса писали та захоплено її коментували Г. фон Гофмансталь, П. Клодель, А. Бретон, А. Жід, П. Ж. Жув, П. Емманюель, А. Мак-Ліш, А. Мальро, Ф. Моріак, Л. Арагон, Ж. Полян, Р. Кайюа, В. Ларбо, А. Боске, Г. Міллер, О. Пас, С. Спендер, Л. С. Сенгор, М. А. Астуріас, Е. Монтале, Х. Гільєн, Р. Шар. Йому присвячували свої поезії Е. Каммінгс, Ж. Сюперв'ель, Й. Бобровський. Музику на його тексти писали Д. Мійо, Л. Дюре, В. Фортнер, А. Гованнес, К.-Б. Блумдаль, Л. Грабовський. До кола його друзів належали, зокрема, Ф. Жамм, Ж. Рів'єр, Л.-П. Фарг, Г. Галлімар, П. Валері; у приязних стосунках він був також із Д. Конрадом, Г. К. Честертонем, Р. Тагором, І. Стравинським. Поет активно спілкувався з усвітньо відомими науковцями: філософом і соціологом Л. Леві-Брюлем, синологом П. Пелліо, тибетознавцем Ш. Туссенем, математиком П. Пенлеве, океанологом Ж.-І. Кусто.

Послідовно дотримуючись у 20 — 30-х роках принципу "роздвоєння особистості", заперечуючи будь-який зв'язок між поетом Сен-Жон Персом та дипломатом Алексісом Леже, як один з чільних керівників довоєнного міністерства закордонних справ Франції він співробітничав із такими відомими французькими політиками, як А. Бріан, Е. Еріо, Ф. Бертело. Л. Барту, Г. Думерг; виступав за рішучі дії Франції супроти агресивної політики фашистської Німеччини, був противником "умиротворення" третього райху та Мюнхенської угоди; після капітуляції петенівського уряду 1940 р. емігрував до США, був позбавлений французького громадянства та ордену Почесного Легіона, причому гестапо розгромило його паризьке помешкання і вилучило всі виявлені папери, зокрема сім закінчених поем, написаних між 1924 та 1940 роками (сліди цих творів губляться, оскільки архіви гестапо стали трофеями радянської армії).

У США Сен-Жон Перс, перебуваючи на посаді консультанта Бібліотеки Конгресу, активно взаємодіяв з політичними структурами французької антифашистської еміграції, не приєднуючись до жодної з них організаційно. Зокрема, політичні позиції Сен-Жон Перса дістали вираз у його листуванні з Ш. де Голлем, Ф. Рузвельтом, В. Черчиллем, у деяких інших текстах, що вийшли з-під його пера під час війни: "Не дипломатична політика, організована за кордоном, а французька громадська думка є правдивою перепоною для поширення політики колабораціонізму..." (лист до В. Черчілля від 2 січня 1942 р.). "Два роки німецького поневолення не змогли розтоптати французьку душу; два роки офіційного угодовства не змогли ввести в оману французьку душу; два роки непевности на чужині не потьмарили спалаху цієї душі! Перед лицем німецького нацизму сорок мільйонів французів, за поодинокими винятками, проголошують свою віру в непереможність Франції; перед лицем нацизму французького сорок мільйонів французів, за поодинокими винятками, проголошують свою віру в вірність Франції собі самій; перед лицем союзницьких Демократій сорок мільйонів французів, за поодинокими винятками, проголошують свою віру в тріумф людських свобод!" (відозва "Третій рік вигнання" від 14 липня 1942 р.). Так само в листі до американського поета А. Мак-Ліша від 23 грудня 1941 р. Сен-Жон Перс писав: "Про Францію нічого й казати: вона — це я сам і все, що є в мені. Вона для мене — найсвятіше начало, те єдине, завдяки чому я можу стати причетним до того найважливішого, що є у світі. Навіть коли б я не був саме французькою звіриною, не був виліплений саме з французької глини (і мій останній подих, як і найперший, буде хімічно чистим французьким подихом), — французька мова все одно була б для мене єдиною можливою вітчизною, єдиним оплотом і пристановищем, єдиним щитом і єдиною зброєю, єдиним "геометричним місцем" цього світу, де я міг би існувати".

У післявоєнні роки поет залишався у США; з 1957 р. обрав місцем проживання подарований групою шанувальників будинок на французькому березі Середземного моря (півострів Ж'єн), хоч більшу частину року все ж проводив у США або в численних подорожах. Про широту природознавчих зацікавлень поета може свідчити хоча б побіжний перелік його маршрутів: ще в 1916 — 1921 рр., будучи секретарем французького посольства у Пекіні, поет поєднував дипломатичну діяльність із численними подорожами по Китаю, аж до віддалених його районів, до монгольської пустелі Гобі, відвідав також Корею, Японію, Індонезію, побував на Гавайях, на островах Самоа та Фіджі. Згодом, у 40-х — 60-х роках, його шляхи пролягали до Канади, Мексики, Аргентини, до Антільських, Багамських та Бермудських островів, а також до найвіддаленіших заповідних куточків США, як і до багатьох європейських країн, знайомих поетові ще з молодих літ. Поет цікавився геологічними особливостями гірських масивів та підводного рельєфу морів, флорою та фауною гір, пустель та океанських узбереж, метеоритними кратерами (зокрема, Арізонським) та електричними грозами південних широт, шляхами пташиних міграцій та унікальними реліктовими лісами; відома його діяльність, спрямована на захист рідкісних видів тварин та рослин. І, звичайно, особливу увагу поета привертала сліди зниклих цивілізацій та пам'ятки культури різних народів, стародавніх і нині суших, зарівно в Новому та Старому світі. Все назване мало для поета глибокий сенс. Справді, за словами С. Великовського, "найбагатші поклади побаченого, пережитого, продуманого в найрізноманітніших куточках світу, глибокі знання в царинах археології, ботаніки, філософії, в історії релігій, ремесел, вчень, звичаїв Сен-Жон Перс міфотворчо перетопив у свій філософсько-ліричний епос всесвіту і людства".

1950 р. поезію Сен-Жон Перса було відзначено Великою Премією Американської Академії; 1959 р. йому було присуджено Велику Національну Премію

з літератури (Франція) та Велику Міжнародну Премію з поезії (бієннале у місті Кнокке, Бельгія). 1960 р. Сен-Жон Перс став лауреатом Нобелівської премії з літератури. Премію було присуджено "за гордливий політ і щедротність уяви поетичних творинь, що являють собою візіонерське втілення нашого часу".

* * *

За останні десятиліття кількість досліджень, присвячених творчості Сен-Жон Перса, різко зросла і нині налічує тисячі статей, рецензій, аналітичних розвідок та монографій (зокрема, пошлося хоча б на бібліографічний покажчик Р. Літгла, виданий у Лондоні 1976 р., на пізніші додатки до нього, а також на "Сен-Жон Персівські зошити", які виходять щорічно, починаючи з того ж таки 1976 р.). Поезію Сен-Жон Перса визначали як "епічну" (А. Лоранкен), "класицистську" (Ж. Шарп'є), "реалістичну" (в дусі "реалізму без берегів" Р. Гароді), "енігматичну" (Ж. Полян), як "поезію присутності" (А. Беген), "поезію славлення" (Х. Саламеа), "поезію руху (А. Анрі), "поезію життєвих начал" (П.-Ж. Рішар), "поезію великих предметів і тем" (Р. Нім'є), "епохальну" (Л. Рудьє), "сакральну" (Л. Етан), "розкішну, всеосяжну, строгу та енциклопедичну" (Р. Кайюа)... Перелік самих тільки дефініцій творчості Сен-Жон Перса міг би зайняти не одну сторінку; знайшлося б у ньому місце і для українських авторів: це "поезія стихійних сил" (Г. Кочур); поезія "одично-патетична", чий внутрішній сюжет "символізує певні моделі й сутності, процеси й колізії людського буття" (Д. Наливайко); поетичний стиль та філософія Сен-Жон Перса — це "реєстр, нанизаний на екстаз" (М. Новикова). Власне, весь поетичний доробок Сен-Жон Перса, від перших до останніх його сторінок, становить не що інше, як єдиний цілісний витвір, великий ансамбль поем; кожна з них — своєрідний розділ одного грандіозного "циклу циклів", що його вибудовував упродовж цілого життя поет, який, за висловом Т. С. Еліота, "не вкладається до жодної з категорій і не має в літературі ні попередників, ані побратимів".

"Хваління" (1911; друге і третє доповнені видання — відповідно 1925 і 1948 рр.; до останнього, як окремий розділ, увійшов цикл "Королівська слава": тут і далі — дати публікацій, що найчастіше відрізняються від дат написання творів) — водночас і поетична сповідь, і літописне свідцтво-переказ, і пісенне славлення "втраченого раю" — дитинства серед щедротної природи тропічних островів, подив і захоплення величчю природних стихій ("На свято дитинства", "Хваління") та досконалістю й епічним розмахом прагнень та діянь людини ("Королівська слава") — "Короля" або "Князя", оскільки поет почасти вдається тут до традицій східного хвального славослів'я; "Анабазис" (1924) — за визначенням самого Сен-Жон Перса, "поема про самоту посеред діянь, зарівно діянь між людьми, як і діянь духовних...", активний синтез людської незглибимості", — філософсько-патетична хвала підкорювачам далечіней, будівничим, що закладають міста серед азійських пустель, але готові завтра ж вирушити далі в путь, — вираз духовного неспокою і творчої енергії не названого на ім'я епічного героя; "Вигнання" (1942) — як свідчить автор, "не втілення Опору, а поема про вічність вигнання в людській долі, поема, зроджена з нічого і створена з нічого", параболічна модель трагічного, але й високого призначення чужинця, "князя вигнання" на його шляхах; поема "Зливи" (1944) — позначений єдністю матеріально-чуттєвого та символіко-філософського плану образ стихій, що пробуджують творчі сили буття, несуть оновлення природному та людському світові; "Сніги" (1944) — містке медитативно-ясновидче втілення неминучих і незворотних змін, підпорядкованих непорушним законам "світового плину"; "Вітри" (1946) — велетенська поетична космогонія, уславлення одвічного та невпинного руху, пориву планетарних сил, "урочис-

того подиху нашого світу" (П. Клодель); **"Орієнтири"** (1957) — найбільша за обсягом Сен-Жон Персова поема, що становить приблизно третину всього його доробку: в її центрі — несхибна путь народів їхніми тисячолітніми шляхами, набрякле суперечностями розмаїття світу, патетичне сп'яніння повнявою буття та філософські гімни природним первоначалам ("епопея, що нараз, під дією якогось натхнення, перетворюється на гімн" — Ж. Полян), і, передусім, потужний хвальний спів Морю — всеосяжно-предметному і водночас символічному образів природного світового становлення, Морю, як одвічній колісці життя та людських цивілізацій, що постають перед поетовим духовним зором.

Твори Сен-Жон Перса, від "Хвалінь" і "Анабазису" до "Орієнтирів" та пізніших творів, пронизані єдиною "вольовою домінантою" та єдиним стихійним устремлінням (навіть окремі деталі та реалії, що, здавалося б, відсилають нас до тих або інших історичних подій, за влучним спостереженням Ж. Шарп'є, "радіше є знаком стихії, аніж події"); з його поем відчитується роздум про високе призначення Поета, Співця, корифея античного хору, охоронця незглибимих культурно-історичних традицій, прозрілого дослідника потаємних відхланей світотвору та проводиря народів у їхньому поході, носія правдивого знання про генетично неперервне та щомиті оновлюване, щедротне, таємниче і невичерпне людське та космічне Буття.

* * *

До нинішньої публікації "Сучасности" увійшли всі твори, що їх поет написав після "Орієнтирів" (а саме виходом цієї найбільшої зі своїх поем він відзначив своє сімдесятиліття) — тобто впродовж останніх вісімнадцяти років життя: цей період справедливо було б назвати "середземноморським" або "ж'єнським".

Поема **"Хроніка"** (1959) — останній твір поета, опублікований до присудження йому Нобелівської премії. Відповідаючи на запитання щодо точного значення слова "Хроніка" в даному контексті, поет сказав, що ця назва має сприйматися в подвійному розумінні, особистому та понадособистому, пов'язаному з подвійним значенням грецького слова "хронос": "Заголовок "Хроніка" слід трактувати в етимологічному сенсі, — це поема про землю, про людину та про час, що для мене поєднані в одному позачасовому понятті вічності".

Під назвою **"Поезія"** (1960) була опублікована Нобелівська промова Сен-Жон Перса, виголошена ним у Стокгольмі на офіційному бенкеті з нагоди присудження премії. Поема **"Птахи"** (1963) вперше побачила світ під назвою "Порядок птахів:", ілюстрована 12 офортами Жоржа Брака. **"Данте"** (1965) — флорентійська промова Сен-Жон Перса, що була ним зачитана при відкритті Конгресу з нагоди 700-річчя автора "Божественної комедії". Слід сказати, що обидві промови Сен-Жон Перса, і стокгольмська, і флорентійська, за своїм високим звучанням, стилістичними та ритмічними особливостями наближаються до його поем; так само поема "Птахи", можливо, почасти нагадує природознавчий і разом з тим мистецтвознавчий трактат або принаймні твір, написаний на жанровому пограниччі.

"Спів на рівнодення" (1975) — остання поетична книжка Сен-Жон Перса. Всі чотири твори, що увійшли до її складу, друкувалися за його життя, у 1969 — 1974 рр., у часописі "Ля нувель реву франсез". Сама ж книжка побачила світ через місяць після поетового відходу — скористаюся з формули Б. Пастернака 1960 р. — "у світ, що до вступу в нього митець готується впродовж усього життя і в якому народжується лише після смерті, у світ посмертного існування виражених ним сил та уявлень".

СЕН-ЖОН ПЕРС

ХРОНІКА

I

"Поважний вік, це ми! Вечірня свіжість — на вершинах, і подих моря — на порогах, і непокрита чола наші — перед просторістю арен...

У вечір довгої червоної гарячки, коли списи схилиються в руках, ми бачили на Заході крайнебо, стократ багряніше і рожевіше від найрожевіших солончаків: із вечором великих ергів, із вечором великих сфер, коли найперші з-між елізій дня були для нас, немов занепад мови.

І це — роздерті нутроці й утроби на всіх осяяних токах Століття: білизна, випрана у матерній воді, та людський палець, що прокреслив рису в зеленому й фіалковому небі, у всіх живих проломах — у розривах цих закривавлених сновидних марень!

Одна-єдина хмара грозова, ясна й повільна, зблиснувши, спіраллю простерлась біло крізь південне небо і випнула акулячий живіт із серпанковими краями-плавниками. Червоний жеребець смеркання озвався іржанням серед ванпняків. І наше марення спочило на вершинах. Ритмічне сходження — над сходженням зірок, із моря зроджених... Але не з того моря, що нині ввечері примарилося нам.

Хоч би які високі ті місцини, — здіймається у далях інше море, й за нами йде услід: на висоті чола людського, височезна маса, громаддя, — і завершення століття на обрії земель, оплот камінний, фортечний мур азійського кордону, оцей поріг високий у племінні, — на овиді усіх часів, живих і мертвих, всіх в одному плумі.

Зведи-но голову, людино смерку! Вже до твого погідного чола троянда літ обернута велично. Високе дерево небес, немов опунція, вдяглося на Заході в червону кошеніль. Серед заграви вечора, що пахне шарами висохлих водорослин, ми виплекали для найвищих перегонів великі острови у напівнеба, подібні до отар, чия пожива — плоди сунічника та ялівцю.

Там, угорі — велика лихоманка й розжарене вугілля ложка. Нічний статут уюханих дружин на всіх омитих золотом вершинах!"

II

"Поважний вік, ти правди не сказав: дорога жару, та ніяк не праху... З лицем палаючим, з високою душою, — це до яких надмірностей граничних ми нині біжимо? Час, що його відмірюють роки — то аж ніяк не міра наших днів. Ми не пов'язані ніяк із неістотним чи низотним. Для нас — божисте шумування, його остання круговерть..."

Поважний вік, це ми, — серед безмежних своїх шляхів. О ляскіт батога на перевалах! І цей високий зойк на верхогір'ї! І цей великий нетутешній вітер, що так потужно віє нам в обличчя: він притискає мужа до каміння, немов соху до земляної скиби.

Ми вирушимо за тобою вслід, крило смеркання... Сягає погляд далі й далі між брил базальту й мармурових товщ! Бо людський голос — на землі, людська долоня — між каміння, вона орла видобуває з його нічної темноти. Але німає Бог у календарних датах, і наше ложе простяглося не в просторі і не в триванні.

О Смерте, вбрана в латні рукавиці, що з білої слонівки: марно ти перетинаєш наші стежі, кістками покарбовані, — ще далі дороги наші пролягли. А джура в кістяному обладунку, що ми даруємо йому житло, а він нам служить, найманець поденний, — увечері, як зрадник, нас покине на повороті нашого шляху.

Лишається сказати ще й таке: ми живемо самою поза-смертю, і жити будемо з самої смерти. Промчали коні, що стреміли буйно до цвинтарів великих бойовищ, з вустами, свіжими від земної шавлії. Гранат Кібели й досі жонам нашим забарвлює вуста своєю кров'ю.

Бо наше царство — від передвечір'я, від цього спалаху Століття аж до його вершин; і ми не зберегли для себе там ні королівських крісел серед Ради, ні поля битв — саме лиш розгортання тканин й полотниць по високих схилах: великі жовтяні громаддя сяйва, що Жебраки вечірньої пори збирають їх з такої далини, неначе то — шовковий крам Імперій чи шовк-сирець щорічного податку.

Нам під рівнянням, без учителя, задосить було шматочка крейди... Також ви, Старійшини великі наші, ви, що, одягнуті в шорстке вбрання, спускаєтеся по несмертних схилах, із величю камінних ваших книг, — ми помічали порух ваших губ у ясноті смеркань: ви не сказали нам жодного зі слів, які підносять або за нами йдуть услід.

Люцино, що блукаєш берегами, аби прийшли у світ творіння жінки, існують інші творива, так само достойні сяйвоносних ламп твоїх!.. І Бог, сліпий, виблискує у солі та в чорнім камені: в обсидіані, чи то в граніті. Колесо в руках у нас поволі здійснює свій оберт, мов на каміннім тамбурі Ацтека”.

III

“Поважний вік, ми надійшли з усіх земних надмор'їв. Поріддя наше стародавнє, обличчя наші безіменні. І час обізнаний чудесно про всіх людей, що ними ми були.

Ми йшли самі далекими шляхами, і нас несли моря, чужі для нас. Ми знали пільму та її нефритові привиддя. Ми бачили вогонь, якого жахалися тварини наші. І небо свій захоувало гнів у наших чашах, кутих із заліза.

Поважний вік, це ми. Ні про аканти ми не дбали, ні про ружжі. Але мусон азійський люто шмагав своє молочне шумовиння й негашене вапно — аж до постелей наших, шкуратяних чи плетених з індійської тростини. І величезні ріки, що початок беруть на Заході, тягли до моря густий молочний сік зелених трясовин.

І на землі червоних латеритів, де миготять зелені шпанські мухи, ми чули якось увечері, як дзвонять найперші краплі теплого дощу, коли злітають сині сиворакші з

самої Африки, і як сідає полярне птаство дальніх перельотів, і з тріском лопаються сланці по берегах найбільшого з Озер.

А далі вершники, що владаря не мають, спинились обміняти коней на наші повстані намети. Ми бачили, як пролітає малесенька бджола пустель. І червоняста комашня, вся в чорних цятках, парувалась на пісковинах Островів. Антична гідра ночі задля нас своєї крові не сушила посеред палахтіння міст.

І ми були, мабуть, у морі в цей день затемнення й великого знесилля, коли вовчиця неба, чорна, в серце вкусила давню зірку наших предків. І в сірому й зеленому проваллі, що виповнене пахотом насіння, кольору ока новонародженця, купалися ми, голі, і молились, аби все добре обернулося на лихо, а лихо обернулось на добро.

*

Так, певно ж, ми були людьми грабунку! І жоден владар нам не дарував, — крім нас самих, — листів про пільги й привілеї. О, до скількох заходили ми храмів, і скільки оголили віровчень, — немов жінок з красою їхніх стегон! Великий тиск аукціонів на набережних з чорного коралу, і на всіх рейдах спалені штандарти, і, наче ті ж відкриті рейди, наші серця у світанковий час...

О ви, що супроводжували нас аж до цієї сутності душі, заблуканого щастя серед вод, чи ви повідаєте нам якогось вечора на суходолі, яка рука вдягає нас у полум'яну туніку легенди? З яких безодень, на добро чи лихо, до нас іде цей пурпуровий ранок, і ця божиста частка нас самих, що водночас була і нашим паєм пітьми?

Бо ми народжувалися не раз, у безконечній просторіні дня. Що ж то за підозрілу страву пропонували нам на всіх столах, коли відсутній був Господар? Так, ми проходимо, не зроджені ніким; чи добре знайий той різновид, що ми його жадаємо сягнути? Що нам відомо про людину, привиддя наше, в шерстянім плащі, у фетровому капелюсі, який виказує чужинця?

Отак помітно вечорами в містечках, серед заростів кизилу, куди селяни ходять по насіння, — покинуті усі криниці, і скрізь у висохлій грядуючі виразні відбитки копит, — чужинці без імен і лиць, у довгих, зсунутих на очі капелюхах, за крок од кам'яних підпор дверей, у затінку навісів, лицялись до земних дівчат, великих, пропахчених духмяно тьмою й нічтю, немов посудини з вином у темноті".

IV

"Блужаючи, ми мріяли, о земле..

Ні, ми не маємо ні ленного наділу, ані землі під нерухоми статки. Ми нічогосінько не знали про заповідане майно і не вдавалися б до тестаментів. Хто, будь-коли, міг відати наш вік, і хто міг знати наше людське ймення? Хто зважився б якогось дня оскаржити місця народин наших? Епонімичний предок наш, і його слава не лишає сліду. Живуть творіння наші задалеко від нас, поміж садами блискавиць. І ми не маємо належного звання серед людей швидкої миті.

Блужаючи, що знати ми могли про ложе предка, хоч би яким гербом оздоблено його в пістрявім лісі Островів?.. Не існувало нашого ім'я у бронзі тонга стародавньої оселі. Не існувало нашого ім'я серед молілень наших матерів (у лісі якаранди чи цитронів), або ж у чуйній золотій антені на чолі у барвистих охоронниць.

Нас не було у лісі майстра, який заходжується біля скрипки, або спінета, або арфи. Нас не було при лебединій шиї відполірованих великих меблів. Нас не було у бронзі карбувань, чи в оніксі, чи в канелюрах пілястрів, чи під шклом із деревами високих шаф, заповнених книжками: мед, золото і черлень шкір Еміра, —

Та ми були у панцирах гігантських смердючих черепах, були в білизні служебок, у восках лимарських крамів, де заблукала з дзикотом оса; о! в крем'яній старій рушниці негра, у свіжій запаху теслярських стружок біля самого моря, в такелажі вітрильника, що на родинній верфі; або ж — у тверді білого коралу, який пиляють, роблячи тераси, у чорному та білому камінні, що мостять ним підлогу установ, у ковалевому ковадлі серед хліву, та на кінцях лискучих ланцюгів, що їх серед грози, задержи ріг, здіймає чорна і тяжка тварина, що носить шкіряну важку калитку...

Сморідна водорость північної години була супутницею нашою під дахом”.

V

“Поважний вік, це ми. Давно призначена ця зустріч із часом, що несе великий смисл.

Вже сходить вечір, і веде нас за собою, з трофеями морських припливів. Жодних родинних плит, де прозвучав би крок людини. І жодної оселі в місті, ні двору, вимощеного камінним квітом троянд під гомоном склепінь.

Пора палити наші давні, морськими травами порослі кораблі. Південний Хрест над Митницею світить; орел-фрегат вернувся на острови; і орел-гарнія сидить у джунглях із мавпою та змієм-віщуном. І гирло річки величезне під тягарем небес.

Поважний вік, ось і трофеї наші: все марнота, і наші руки — вільні. Пройшли і не пройшли ми путь, сказали й не сказали суть. І ми вертаємось із ваготою ночі, дізнавшись більше про народження й про смерть, аніж навчають людські сні й маріння. По гордій славі — честь, і яснота душі, яка квітує при лезі синього й великого меча.

Поза легендами сновидь — незмірні обшири буття, щедротна повнява буття, палажкопливий жар буття, владарна вагота буття, о! весь великий перебіжний подув, що зноситься з-під ніг, зі злетом довгих згорток, — величний профіль у пугі, по всіх квадратах наших брам, — коли своїм широким кроком проходить опівнічна Діва!”

VI

“...Мов той, хто, кладучи долоню на шию свого скакуна, у даліні плекає мрію і вголос снить: “Я далі понесу честь свого дому” (і біля ніг його рівнина, повита вечоровим димом, викочує широку й пелехату округлість неокраїх нив, подібну до залізного скребла, і, відміряючи лісистий час тривалих переходів, він бачить, — і це дійсно так, — блакитні відстані й чубатих білих чапель, землю на спочині, що пасе казкових буйволів і ялівцеву роц),

Мов той, хто, кладучи долоню на купчі грамоти й папери, оцінює сукупний кошт майна (і радість замала, як на його жадання),

Ми прагнемо, щоб кожного набутку сягали наші звичаї й закони.

Поважний вік, оце твоє владарство... Найширший ярус, і високе місце, — так високо, що море скрізь і всюди, — це море поза морем та сновиддям, що звільна живить материнські води: цим морем ми були, ще від народин, у кожній із морських великих мушель...

Вже мілководдя називає власну цифру на висоті людського серця, і дана цифра — аж ніяк не цифра. І Океан земель посеред щитлю пророцує маленькі арки манглій та порухи алхіміка і мага, немов лозу у плині сновидінь, розмножену по водяній гладіні.

Свисти тихіше, нетутешній вітре, серед нічних чувань людей, які поважного сягнули віку. Ми нарікаємо віднині не на смерть. Земля дає свою коштовну сіль. І вечір вимовляє слово Гебра. Дух вільних вод черкає ґрунт, мов чайка у пустелі. І невимовне випростало крила й летить на рівні наших скронь. І вже для нас немає слів, яких би ми не сотворили...

Поважний вік, оце твоє владарство, і тиша — це твоє число. Сновиддя незміренне там, де омивається сновиддя. І Океан речей тримає нас в облозі. В ілюмінаторі видніє Смерть, але не там лягла дорога наша. І ми на вищих верхогір'ях, аніж сні на всіх коралах Віку, — наші співи.

Рівновага години, серед рівних усіх речей — і створених, й одвічних... У ясності вечірній древо вславляє свій листок: велике дерево Саман, що заколисує ще й досі дитинні наші дні; або ще інше дерево, у лісі, що розкривалося супроти ночі, підносячи до свого бога найвитонченіший тягар своїх рясних, таких великих руж.

Поважний вік, оце твоє зростання! Сітківка ока широко відкрита до величезної арени цирку; жадає ризику душа... І щось безкрає з Заходу гряде, і свіжість відхлані торкає нам обличчя.

Ті, що рушали з тягарем речей, говорять не про виснагу чи попіл, а лиш про височінь життя в дорозі, коли стелилась путь землею мертвих... Земля прокочує свій гуркіт моря у даліні, по коралевих рифах, життя розносить тріскотіння терня у полум'ї, по горючих вершинах. І це спадає віковичний дощ, посеред світлотіні вод, тонкого попелу та ніжного вапна, на величезне шовковисте дно безодень, що не знають сну.

Колись-то люди з верховин, собі розмалювавши лиця червоними мазками вохри, протанцювали нам без жестів танок недвижного орла. Нам цього вечора, отут лишається, лицем на Захід, наслідувати ціп чи рею, — отак, хрестом простягши руки, вимірювати обшир року: це нерухомий танець віку із розмахом його крила.

Або ще, сидючи, поклавши руку на землю, мов пастух у чебреці, на всіх цих чолах з білого каміння, — ми на поверхню пнемося самі, із білиною мигдалевих зерен, із ядрами кокосових горіхів: із лагідністю шпату й флюориту, із гарним глянцем гнейсових прошарків поміж пластами сланцевих порід...

Безсмертний буде той полин, який розтерто нашою рукою”.

VII

“І, напинаючи, нарешті, найбільші шерстяні полотна, ми з вишини громадимо складові цього великого земного чину.

За нами, всюди там, на спаді року, ціла земля із рівнявою згорток, натянута з усіх сторін, немов просторий плащ на плечах пастуха, зав'язаний аж біля підборіддя...

(Чи доведеться нам, — бо Океан речей тримає нас в облозі, — також укрити чола та обличчя, як то, вбачаємо, на щонайвищій мисі, під час грози, людина гордих мріянь ховає голову в мішок, аби нарешті поговорити з власним божеством?)

...І, за плечима нашими, вже чути великий гомін — плин усіх речей, що точиться геть поза водним плином.

Це, де не глянь, земля поволі тче свою рудаву дилу вовну, подібну до морського шовку; і це невинний рух, — аж до кінця рівнин, — оцих великих синіх тіней Травня, які, німучи, переганяють овець небесних по землі...

О земле! Хроніка твоя, на думку Цензора, насправді бездоганна! Ми — пастири майбутнього, й для нас безкрая ніч девонська замала, аби утвердити хваління наші... Чи ми існуємо, чи ми достоту є? — Чи ми були колись посеред цього всього?

*

...Стосовно цього всього нам і пощастило, і не пощастило: земля у русі, — вік її, тривкі її основи, і вся висока пишність її мови, — утворення гірських великих складок, шар'яжі й ухили на Захід, відходи від сподіваних шляхів, і, на площинах ярусних, неначе мілини біля входу в естуарій чи хвилі безупинного прибою, напружене й незмінне випинання її губи з берегової глини...

О вславлене лице Землі, хай буде чутний крик тобі на честь, остання повинь нашого хваління! Ось дикі твої ягоди: з любови затвердла їхня плоть; о земле, ти ще кучерявіша, ніж горе Маврів! О пам'ять у людському серці про царство, втрачене навіки!

На Заході вечірнє небо вдягається, немов Халіф, земля купає виноградні лози в червоній повняві бокситів, і чоловік вмивається вином близької ночі: це бондар перед власним винним льохом, і перед кузнем коваль, і ломовик, що похилився над жолобом камінної криниці.

Хвала водоймам, із яких п'ємо! Чинбарні — то місця жертвоприносин, і пси кривавляться від потруху різниць; та, задля наших опівнічних снів, ті, що здирають корок із дубів, явили світові відтінок ще багатіший, вродистіший, — брунатно-темний.

...О пам'яте, подбай належно про соляні свої троянди! Троянда вечора, велична, захоче зорю на грудях, мов золотавого жука-бронзівку. Поза легендами сновидь — оця застава чоловіка, який обтяжений зірками!

Поважний вік, оце твоє хваління! Жінки встають серед рівнини і наближаються широким кроком туди, де зблискує червона мідь буття.

Там прокотилася орда Століть!"

VIII

"...Поважний вік, це ми; і людські наші кроки — тепер до виходу. Вже годі скласти зерно до комор, — пора провітрити й пошанувати великий наш гарман.

Вже завтра надійдуть грабіжниці, потужні зливи, і блискавиця буде працювати... Небесний кадуцей на землю сходить, аби поставити свій знак. Утверджено союз.

О! Хай так само постає еліта найбільших із земних дерев, неначе плем'я величавих дуи: вони ввели б нас до своєї ради... Суворість вечора зійде так само, й нехай засвідчить лагідність свою на всіх шляхах з палючого каміння, що їх осяяла лаванда...

Тоді нехай здригається й тремтить, — на пагоні, липкому від живиці, на пагоні найвищому, листок, що ладен відірватись від кістяного свого черешка.

Все, що зробили ми, відходить до саду власних блискавиць...

Вже ініші мають мурувати серед застиглих лав і сланців. Вже ініші мають підіймати до міста мармурові брили.

І вже виспіває для нас великий і верховний подвиг. Шляхи, що їх нова рука проклала, вогні, що від гори несуть їх до гори...

І це ніякі не пісні за тканкою для гінекеїв, і не пісні безсоння, що належать, мовляв, Угорській Королеві, аби маїс червоний молотити іржавим вістрям давньої рапери, —

Пісні врочистіші, над інішим лезом, немов спів честі та поважних літ, чи спів Володаря, що в надвечір'ї сам біля вознища торує власний шлях, —

Гордливу путь душі перед душею, гордливу путь душі, що набула величчя над лезом синього великого меча.

І наші думи повстають уже вночі, немов мужі з високого намету, ще вдосвіта, і йдуть до черлені-крайнеба, й на лівому плечі несуть сідло.

Ось ті місця, що їх пора лишити. Під мурами у нас — земні плоди, по наших сховищах — небесні води, порфірові великі жорна опочивають на піску.

Приносини куди складати, ноче? Кому довірити хвалу?.. Ми на простягнутих долонях підносимо, як на тарелях, неначе виводок народжених крилат, оце повите тьмою людське серце: воно було жадливе, і палало, й несло в собі не мовлену любов...

О ноче, наслухай серед пустельних подвір'їв та безлюдних арок, серед святих румовищ та старих термітників, які лежать в руїнах, великий суверенний крок душі, яка не має власного пристанку,

Немов на бронзі плит, де заблужав хижак.

*

Поважний вік, це ми. Виважуй людське серце".

Півострів Ж'єн. Вересень 1959.

ПОЕЗІЯ

(Нобелівська промова, Стокгольм, 10 грудня 1960 р.)

Я прийняв задля слави поезії шану, яку їй складено тут, і яку я поспішаю їй віддати.

Поезію вшановують нечасто. Бо, здається, поглиблюється відстань поміж поетичним витвором і діяльністю суспільства, підвладного матеріальним негараздам. Поет приймає цей розрив, хоча й не шукає його, — розрив, який був би рівнозначний і для вченого, коли б наука не мала свого практичного застосування.

Але ж і вченого, і поета вшановують тут, власне, за їхню безкорисливу думку. Нехай же принаймні хоч тут не буде трактовано їх як братів-супротивників. Бо одне й те саме питання постає перед ними над краєм одного й того самого провалля, і тільки способами досліджень різняться вони між собою.

Коли ми усвідомлюємо драму сучасної науки, яка навіть у математичному абсолюті віднаходить свої раціональні границі; коли ми бачимо, як у фізиці дві великі панівні доктрини висувують, з одного боку, загальний принцип відносності, а з другого — квантовий принцип невизначености та індетермінізму, що має назавжди обмежити саму достовірність фізичних вимірів; коли ми чуємо, як найбільший науковий геній нашого століття, основоположник сучасної космології і творець найграндіознішого інтелектуального синтезу, вибудованого в термінах математичних рівнянь, прикликає інтуїцію на допомогу розумові й твердить: "уява — це правдивий ґрунт для зародження наукової ідеї", тим самим вимагаючи для вченого права на істинно художнє бачення — чи не буде дозволено нам уважати поетичні знаряддя такими ж законними, як знаряддя логічні?

Справді, всякий витвір розуму є передусім "поетичним" у власному розумінні цього слова; і за рівноцінності чуттєвих та духовних форм праця вченого й праця поета від самого початку свого мають тотожне призначення. Що провадить нас далі і що приходить до нас із більшої далини: дискурсивна думка чи поетичний еліпсис? І з первісної ночі, де навромацки йдуть двоє сліпонароджених: один — у всеозброєнні наукових знарядь, другий — осяяний лише спалахом інтуїції, — хто раніше знаходить вихід, хто несе в собі більше миготливого фосфоричного сяйва? Відповідь не має значення. Таємниця є спільною для обох. І велике дерзання поетичного духу ні в чому не поступається драматичним прозрінням сучасної науки. Астрономи були вкрай збентежені теорією розширення всесвіту; але не менш істотне розширення відбувається також і в іншому всесвіті — у моральному та духовному космосі людини. Хоч би як далеко відсувала наука свої межі, по всій довжині цих дугоподібних кордонів ми будемо чути гонитву поетової мисливської зграї. Бо якщо поезія й не являє собою, як було вже сказано, "абсолютної реальности", то вона все ж, без сумніву, є найближчим проривом до неї і найближчим її осягненням, — біля тієї крайньої межі співучасті, де реальність поеми немов пізнає саму себе.

Аналогічна і символічна думка, віддалене осяяння образу-посередника, гра його відповідностей поміж безлічі ланцюгів реакцій і чужорідних асоціацій, нарешті, найвища ласка мови, що передає сам рух Буття, — все назване наділля

поета тією надреальністю, котра не може належати науці. Чи має людина діалектику, яка більше її захоплювала б і мобілізувала? Коли вже й філософи відступають від метафізичного порогу, поетові належить стати на місце метафізика; і тоді поезія, а не філософія виявляється справжньою "дочкою подиву", якщо вдагися до вислову античного філософа, котрий, щоправда, ставився до неї з найбільшою підозрою.

Але поезія — це щось більше, аніж спосіб пізнання; поезія — це передусім спосіб життя, і то життя цілісного. Поет жив у печерній людині, житиме він і в людині атомної доби, тому що він — невід'ємна частка людської особистості. З поетичної жаги, жаги духовної зродилися релігії, і з волі поезії божественна іскра вічно живе в людському кременні. Коли валяться й руйнуються міфології, божественне знаходить у поезії свій пристанок, а можливо, й своє майбутнє. І навіть у найближчій до людини суспільній царині, коли Діви зі смолоскипами приходять на зміну Дівам, які несуть хліб на чолі античного кортежу, саме в поетичній уяві ще раз спалахує висока пристрасть народів, які прагнуть світла..

Гордість людини, що поклала на себе в путі ваготу вічності! Гордість людини, що прийняла на себе в поході тягар людяности, у час, коли перед нею відкривається новий гуманізм, справді універсальний і душевно цілісний!.. Вірна своєму обов'язкові, що полягає саме в найглибшому осягненні людської таємниці, сучасна поезія поринає в пошуки, що мають стосунок до самої цілоти людини. Нічого піфійського в цій поезії нема. І так само нема нічого чисто естетичного. Вона аж ніяк не є мистецтвом бальзамування чи декорування. Вона аж ніяк не підносить перлів культури, не продає ні підробок, ані емблем, і жодне музичне свято не могло б її вдовольнити. На власних шляхах вона поєднується з красою, — і це найвищий союз, — але не бачить у ній ані свого вивершення, ані єдиної своєї поживи. Вона відмовляється відривати мистецтво від життя, а знання — від любови; вона — дія, вона — пристрасть, вона — могутність і вічне оновлення, що розсуває кордони. Любов — її вогнище, непокора — її закон, і місце її скрізь, де живуть передбачення й пердвістя. В жодному разі не зичить вона собі потьмарення або зречення.

При тому вона не чекає для себе жодних переваг, що їх несе сучасна доба. Пов'язана зі своїм власним призначенням і вільна від усякої ідеології, вона мислить себе рівною самому життю, яке не потребує жодних виправдань. Подібно до єдиної великої й живої строфи, вона обіймає нині, в сучасності, все минуле і все майбутнє, і людське, і надлюдське, і весь планетарний простір разом із просторінню всесвітньою. Темнота, яку їй закидають, зумовлена не власною її природою, покликаною нести світло, а навпаки, тією нічтю, що її вона досліджує, оскільки саме в цьому її обов'язок: нічтю самої душі і нічтю таємниці, в яку занурене людське буття. Її мова незмінно чинила спротив темноті, бувши не менш вимогливою, аніж мова науки.

Отже, своєю повною причетністю до всього, що існує, поет пов'язує нас із постійністю та єдністю буття. Він дає нам урок оптимізму. Як на нього, один і той самий закон гармонії панує над цілим світом речей. І не може тут статись нічого такого, що за природою своєю перевершило б людську міру. Найбільші історичні катастрофи — то лише періодичні ритми набагато грандіознішого циклу взаємозалежностей та оновлень. І Фурії, що переходять сцену, високо піднявши смолоскипи, освітлюють лише коротку мить тривалої теми в її повільному саморозгортанні. Достиглі цивілізації не гинуть в осінніх муках, вони лише міняють шкіру. Небезпечна лише інерція. Поет — це той, хто заради нас ламає узвичаєне.

Отак поет, всупереч власній волі, виявляється пов'язаним з історією. І в драмі його часу для нього нема нічого марного або чужого. Нехай же він ясно скаже всім про свій смак до життя посеред оцього потужного часу. Адже велика й нова година — час, коли віднаходиш себе заново. Отож, кому мали б ми відступити високу честь нашого часу?

"Не бійся, — мовить Історія, коли якогось дня скидає з себе люту маску і, піднявши руку, креслить у повітрі жест примирення, мов азіатське Божество в найвищу мить свого вбивчого танцю. — Не бійся і не сумнівайся, бо сумнів безплідний, а страх — почуття рабів. Ліпше прислухайся до цього ритмічного биття, що я його по-новому передаю великій людській фразі на вічній дорозі творіння. Неправда, що життя спроможне заперечити себе. Ніщо живе не може ані постати з небуття, ані запрагнути його. Але так само ніщо не здатне зберігати форму й міру серед невпинного припливу Буття. Трагічне — не в метаморфозі як такій. Правдива драма віку — в дедалі більшому розриві між людиною у часі й людиною поза часами. Хіба людина, що осяяна на схилі, конче мусить потьмяніти на іншому? Хіба її гвалтовне визрівання, — у спільноті, проте без спільности, — не виявиться хибним визріванням?.."

Поет, неподільний у своєму естві, має свідчити поміж нами про подвійне покликання людини. І це означає високо піднести перед розумом дзеркало, якнайчутливіше до всіх його духовних шансів та устремлінь. Це означає посеред століття вивищити людське призначення, якнайбільшою мірою гідне первородної людини. Це означає, нарешті, з більшою звагою вливати душу людства в плінний рух духовної енергії світу... Перед лицем ядерної енергії — чи вистачить поетові задля його мети простої глиняної лампади? — Так, вистачить, якщо людина згадує про глину.

І вже поетові задосить, коли він втілює в собі хворе сумління свого часу.

ПТАХИ

*...Далі, ніж годен кориак долетіти.
Авл Персій Флакк. Сатири, IV, 26.*

I

Серед усіх братів єдинокровних наших — птах, який найбільше палає спрагою життя, химерну має долю біля кордонів дня. Він, перелітний мандрівець під знаком сонячних інфляцій, подорожує також і вночі, бо закороткі дні, як на його завзяття. Під сірим місяцем, що кольором подібний до омели Галлів, він, як привид, заселює провістя всіх ночей. І крик його вночі — то зойк самого ранку: мов крик священної війни, коли піднесено холодну зброю.

Йому на крила, мов на шалі терезів, лягає безмір коливання подвійної відміни року; і під округлою дугою його лету — сама опуклість нашої землі... Його закон — велике чергування, його імперія — двозначність. Посеред часу й простору, що їх він доглядає впродовж лету, вся його єресь — на єдине літо. І це також — кричуще зневажання усяких норм художника й поета, котрі громадають рокові одміни на перехрещенні найбільших високостей.

Суворий аскетизм польоту!.. Серед усіх бенкетарів жадливих наших — птах, який найдужче яріє пристрастю буття, аби живити власну невтоленність, приховано в собі несе найвищу лихоманку крові. У самоспаленні — його велика радість. Нічого символічного: звичайний біологічний факт. Матерія на ймення птах

така лежка для нас, що, линучи, здається, спалахне в зустрічному ілюмінні дня. І, вчувши полудень, людина в морі підводить голову, аби уздріти диво: це була чайка, розпростерта в небі, немов рука жіноча проти лампи, здійсмає в сьвітлі дня ясну рожжевість білої облатки...

Крило сновидь, о соколине, сьогодні ввечері ти знову нас віднайдеши на інших берегах!

II

За давніх літ французькі науковці, дослідники-природознавці, які вдавалися до мови конкретної та сповненої шани, розглянувши всі складники та атрибути крил (стрижень пера, борідка й опахало; великі довгі пера: контурні, а саме махові та стернові; і всі пістрявинки й цятки оперення дорослих птахів), — по тому брались до самого тіла, поверхні, що нагадує частинку поверхні нашої Землі. У власному подвійному підданстві, повітряному та земному, птах постає таким, як є насправді: малий супутник планетарної орбіти.

Було досліджено і обсяги, і масу, і всю лежку архітектуру, що витворена задля злету і витривалости польоту: подовження грудної кістки, що схожа формою на човник; туга й міцна комірка серця з його артеріальним плином; вся потаємна сила в клітці, чиє оснащення — найтонші м'язи. Будила захват ця крилата чаша, подібна формою до урни, у якій згоряє все лежке й палахкотливе; і, щоб прискорити горіння, — пневматика, ця проміжна система, яка дублює кровоносне древо аж до хребців і до самих фаланг.

І птах, якого легше від травини несе велика досконалість лету, птах, знаний порожнявістю кісток і невагомістю повітряних мішків, незмінно кидав виклик всім набутиям знанням із аеродинаміки. Студент чи надто вже допитливий школяр, розтявши птаха, зберігали тривалу пам'ять про його будову, яка найбільш придатна до плавання, — таж він спромігся геть у всьому наслідувати корабель: огруддям схожий на підводний обрис судна, зі з'єднанням шпангоутів на кілі, кістяна маса носового баку, форштевень або ростр грудної кістки, і пояс плечовий, де видно весла крил, і пояс тазовий, основа для корми...

III

...Художник відає всі речі та предмети в самісіньку хвилину викрадання, але він мусть видобути з того абстракцію, аби одним штрихом на полотні віддати справжню суму найтонших з-поміж кольорових плям.

Ця пляма, тиснена, немов печать, не є, проте, ні знаком, ні печаттю, вона не символ і не подобизна, а сам предмет, сама питома річ у неминучій факті існування, — живий предмет, ухоплений з життя своєї ж власної тканини: і це прищена радіє, аніж витяг, великий синтез радіє, аніж еліпс.

Отак із території, що ширша від обшину самого птаха, художник поступово вилучає, — чи відтинаючи, чи звільна відломивши, аж поки не привласнить всю цілком, — цю найчастішу частку просторіні, яка, матерією ставши, тої ж миті стає відчутною на дотик, а тоді, потоншена до краю, острівцем, малою плямою пружкого птаха спішить з'явитись на людській сітківці.

З трагічних берегів реального буття аж до місцини миру та єднання мовчазно лине він, немов у серединну точку, або в геометричний центр, — птах, збувшись

того, що зветься "третьої вимір", усе не важиться забути про свій обсяг, такий, як спершу був в руках викрадача. Здолавши внутрішню дистанцію митця, він лине вслід йому аж до нового світу, не пориваючи живих зв'язків з первісним середовищем, з колишнім своїм оточенням, із глибиною своїх прикмет, властивостей, тяжінь. Той самий поетичний простір і далі гарантує спадкоємність.

Ось потайна "екологічна" сила змальованого Жоржем Браком птаха.

Ми знаємо історію звитяг цього Загарбника-Монгола, що викрадає птахів з їхніх гнізд, що викрадає гнізда із дерев, що забирає з птахом, із гніздом, зі співом рідне дерево, і тягне його з землі, із плетивом коріння, із клантем ґрунту родових помість, і ґрунт цей схожий і на цілину, і на провінцію, і на маєтність, і на великі безміри імперій...

IV

З-поміж усіх, хто зник до високостей, чи то пернаті хижаки, чи то рибалки, маєстатичний птах, аби в раптовому падінні накинутись на жертву, переходить від крайніх меж далекозорости до протилежного, стає короткозорим: адже тонка мускулатура ока дає йому таку можливість, негайно змінюючи кривину кришталіка в обидва боки. Тоді з високо піднятим крилом, немов окрилена Звитяга, що себе захланно спалює понад собою ж, до власного племіння домішавши подвійну візію вітрила та меча, — птах, що стає в цю мить лише душею та відчайдушною роздертістю душі, з бринінням гострої коси стремить униз — уп'ястися у плоть своєї жертви.

Отож і вибуховий спалах художника, що водночас є взором і викраденого, й викрадача, так само простопадний з першим штурмом: допоки не усталиться при ньому, і водночас неначе трохи збоку, і, може, навіть надовкруз, його тривале та настійне пожадання. Тоді його винагорода й шанс — життя у згоді із владарним гостем. Закляття і митця, й самого птаха...

Птах, поза обширом міграцій власних спрямований на полотно митця, вступає у життєвий цикл своїх мутацій. Його буття — в черзі метаморфоз. Діалектична серія, сюїта. Це послідовність випробів і станів, це повсякчасна путь удосконалень, мета якої повноважна сповідь; аж там, нарешті, найясніше скреснуть сама оголена та зрима очевидність і таїна тотожності: єдине, відновлене під шґром розмаїття.

V

Для птаха, схематичного, у точці злету, який це привілей — собі самому бути й луком, і стрілою, котра летить сторінкою небес! І тема, і мотив!.. На другому краю його маневрування, під щонайвищим із його покровів — найпотаємніша височина, куди спрямована велика вісь його тривалої виправи. Відтак — чудесна врода слова "фація": геологічний термін, який вживається, щоб історично охопити, в еволюційній їхній множині, всі визначальні складники матерії в процесі формування.

За стислості цього фіналу, що віднаходить знову свій початок, птах Жоржа Брака, як на нього, завше несе тягар історії. З усього, чого свідомо й несвідомо митцеве око ладне уникати, йому лишається глибін знання. Тривале улягання фактам убереже його від беззаконня, не підпорядкувавши разом з тим і німбу надприродного начала.

Людина досягла невинности тварини, і птах, мальований в очах мисливця, стає мисливцем сам в очах тварини, як це буває в ескімоському мистецтві. Тварина та мисливець переходять четвертий вимір, мов долають брід. Від ваготи буття до легкості любови разом ідуть вони тим самим кроком — у парі йдуть два істинні буття.

Нарешті ми далеко від оздоб. Це пізнання, котре триває й далі як пошук і дослідження душі, сама природа, що її, нарешті, торкає дух по тому, як вона йому в усьому справді поступилась. Збентежений, такий тривалий роздум там віднайшов всю велич просторіни і часу, коли голий птах видовжується еліпсоподібно, немов червонокривці його крові.

VI

Коли гряде година визволу, це навіть і не пташиний злет, а радше тихе відплиття мальованих великих видів, які скидаються на судна, що сходять із полоззя корабельнень...

Жорж Брак, який зазнав спокусливої слави, коли морські простори стрімко долає корабель з його ім'ям, презарний корабель, укритий білим лаком, мчить під нордичним вимпелом, і в нього сидять на носі шість великих птахів-нирців з морських арктичних просторіней, — не побажає відректися останньої із мореплавних візій: у нього птахи видовжені, наче софізми школи Елеатів про неподільність простору і часу, котрі увічнюють сам рух польоту у зафіксованій недвижно точці, нічого спільного в собі не мають з метеликом, якого ентомолог фіксує вістрям віденської голки, а радше серед тридцяти двох румбів рози вітрів, на дні бусолі, найнесхвібнішого ока, — вони як трепет намазанічної голки, що на осі із синього металу.

Давні керманічі з Аравії й Китаю так само стежили за орієнтуванням, — на корку-поплавці посеред чаши, — розписаного птаха, що його прохромлює магнітна голка.

VII

...Ні млявості, ані безсилля. За непорушного тривання лету, що в ньому видно лаконізм, активність — це саме згоряння. Усе — в актив пташиного польоту, і переведення рахунку в цей актив!

Птах Жоржа Брака, — стислість і оцадність, — то не взірець елементарного мотиву. Він — аж ніяк не філігрань на аркушеві дня, і не відбиток свіжої руки на глині вивершених мурів. Він не живе, як викопна істота, у брилі антрациту чи буришину. Він у путі: ширяє, тратить сили, — заглибленість в буття й постійність у бутті. В помічники собі, немов рослина, він обирає світляну стихію; його нената спрага аж така, що в сонячному спектрі він не годен сприймати синьої й фіалкової барви. Його виправи — на військовий подвиг, його терпіння — це сама чеснота в античному розумінні цього слова. Зусиллями душі він пориває незриму нитку власного тяжіння. На волю пущено пташину тіль по землях. І чоловік, якого досягла одна-єдина аббревіатура, вже оперізує себе вві сні сьайним мечем.

Великий аскетизм польоту!.. Пернате і звитяжливе створіння, птах, зроджений під знаком марнотратства, згромадив множину своїх силових ліній. Політ йому відтяти ладен і лапи, й зайвину пір'їн. Пружніший від планера, він тяжіє до голізни гладенького снарябу, і, несений одним потоком аж до спектраль-

ної границі лету, птах, видається, не від того, щоб залишити там своє крило, немов комаха після шлюбного польоту.

Це там зродилася поезія діяння.

VIII

Птахи, що їх тривала кривність утримує аж на людських кордонах... Ось і вони, заради дії озброєні, неначе доньки духу. Ось і вони, заради трансу та передсотворіння, повні ночі: це більше, аніж перед чоловіком велика ніч ясного сніння, там, де вершиться логіка сновидь.

Посеред зрілості найграндіознішого тексту, що посвячас у стадії творіння, вони достигли, як плоди, чи, може, радше, як слова: сама дозрілість їхніх соків, первісної речовини. Вони і справді, як слова з магічним власним вантажем: ядерність діянь, їхня міць, багаття сяїв і блискавиць, вони несуть у далечінь тягар починів і провість.

На чистій білині сторінки, що має нескінченні береги, простори, виміряні ними — це відтепер саме чаклунство. Вони, як у віршованому метрі, — неначе силабічні групи. Немов слова, вони походять від найвіддаленіших предків; немов слова, вони втрачають свій сенс біля межі блаженства.

Вони колись-то брали участь у поетичних мандрах і пригодах, разом із гарусніком та авгуром. Ось і вони, ряди вокабул, поєднані в той самий ретязь, аби збулось у далечині якесь нове пророкування... Коли надходять вечори старих цивілізацій, жрець-ворожбит бере за лапи лісового птаха, і той — уже вістун і писар медіумічного письма в руках пророка чи розвідача джерел.

Птахи, народжені з найперших модуляцій — задля найдовших інтонацій... Їх, мов слова, несе всесвітній ритм; вони записані самі собою, — чи на підставі кривности й споріднень, — до перебіжної й найбільшої строфи, що будь-коли котилася по світу.

Щасливі, ах! Нехай вони до нас простягнуть, між двох країв небесного огрому, цю величезну арку крил, таких яскравих, тут, поруч з нами і навколо нас! Отож нехай несуть вони, з напругою душевних сил, всю честь і гордість поміж нами!

Людина носить ваготу свого тяжіння, мов жорно, що висить на шиї; птах — мов перо яскраве на чолі. Та на кінці невидимої нитки птахові Брака аж ніяк не легше уникнути земного фаталізму, ніж камінцеві в геології Сезанна.

IX

В частковім часі, від частинки до частинки, птах, котрий є творцем свого польоту, здійснюється аж до незримих схилів і осягає власну вись...

Із нашої нічної глибини він, здобуваючи простори, немов ланцюг із клюза, тягне цей безконечний людський посторонок, що важчає дедалі більше. Він високо вгорі тримає нитку нашого безсоння. І часом ввечері лунає пташиний нетутешній зойк, аж чоловік підводить голову вві сні.

Ми бачили його серед досвітньої велені; або коли він линув, чорний, тобто білий, осінніми свічадами ночей, разом із білими гусями поетів давньої епохи Сун, аби зоставити всіх нас німотними у бронзі гонгів.

Він тягнеться усім єством до тих місцин, де не міняють коней. Він — наш призвідець, він — наш посланець. "Владарю Снів, повідай нам сновиддя!.."

Та він, зодяжений у сіре, чи скинувши таке вбрання, щоб увиразнити для нас якогось дня всю необов'язковість барви — посеред цього молока, яке пролив зелений або сірий місяць, і посеред щасливого насіння, у повній ясноті розжевих або зелених перламутрів, — а це так само яснота сновидь, і полюсів, і перлів у глибинах, — він пропливав ще перед сном, і відповідь його: "Летіти далі!.."

З усіх істот, що повсякчасно жили з людиною, у житньому ковчезі, птах, знаний своїм довгим зойком, птах, завжди намірений до лету, — єдиний, хто людині надавав нові мужности та зваги.

X

О вдячність лету!.. Розкіш цих створінь!

Над усі виміри дозволеного часу та просторіні, що втішає їх, вони простерли і своє дозвілля, і радісне своє розкошування: птахи найдовших днів, птахи найдовших скарг і збитків...

Вони не так летять, як, радіє, припадають всією повнявою сил до розкоші буття: птахи найдовших днів, птахи найдовшої ухвали, і чола їхні — наче у новонароджених або в казкових принців...

Вони летять повз нас — і це тривання; вони ширяють — це владарювання: птахи найдовших днів, птахи найдовшого бажання... І простір-годівник їм розкриває свою тілесну густину і щільність, і прокидається дозрілість їхня аж на самому ложі вітру.

О вдячність лету!.. І така велика тривалість довгого жадання, така могутня, що вона, буває, кладе печаті на вигин їхніх крил, який видніє в глибині ночей південної півкулі, у змерхлих обрисах Південного Хреста...

Радіння довге, й довге німування... Там, високо в горі не чути свисту ні праці, ні коси. Вони вже якось мандрували, — і згашені були усі вогні, і падала на них вся глухота богів...

І хто спромігсь дізнатись коли-небудь, чи під троїстим покривом повік із їхнім аспидним відтінком — сп'яніння чи терзання раювань веліло їм напівсклепити очі? Тривалість виплеску, і найповніше занурення в земну пітьму...

На півшляху між небесами й морем, поміж верхів'ям і пониззям самої вічності, собі ж проклавши дорогу вічності, вони — правдиві наші посередники, й тяжіють усім буттям своїм до простору буття...

У них є напрямна — свобода дій за образом самого часу, як ми його зміряємо до себе. Вони завжди летять повз нас, уперек сновиддям, як сарана у нас перед обличчям... Вони прямують вздовж самого часу — шляхами власними, не дбаючи про затінь, вкриваючи себе крилом опівдні, немов опікою пророків та царів.

XI

Такі вони, ці птахи Жоржа Брака, чи прилітають з моря, чи зі степу, берегового чи морського роду.

На просторіні дня, що довший від того, що зродивсь у нашому смерканні, з напругою та устремлінням тіла, із видовженням визнutoї шиї, яке, проте, так само підозріле, вони ведуть аж до незримих небесних страт, шарів і верств, — немов до видимих музичних п'яти лінійок нотного письма, — згучку й тривалу модуляцію польоту, що набагато пружніша від часу.

У точці простору, де зламано угоду, не слід дошукуватись місця та віку їхніх спадкоємств: птахи всіх берегів і всіх змін року, вони — князі повсюдного буття. Поставши спершу на скрижалах дня, подібні до штирів і гнізд, що з'єднують частини в цілість, вони стремлять до вищих шлюбних тайнств, аніж китайські "їнь" і "ян".

У точці гіпнотичного вдивляння, — незмірне око, де живе художник, мов око перебіжного циклону, — усі предмети знов сягають своїх віддалених причин, площиння перехрещується знову: це єдність, що наразі відновила, примирене велике розмаїття. І по тривалій самовтраті лету — велика путь змальованого птаства, великий хід по колу Зодіака, зібрання цілої родини крил у жовтім вітрі, немов запрагнув свої лопаті знайти один великий лопатевий гвинт.

А позаяк вони шукають споріднених і кривих рис у цьому м'ясному і певному не-місці, немов у фокусі, де око Брака жадає віднайти злиття стихій, нерідко їм доводиться скидатись чи на плавець підводний, чи на крила жаркого полум'я, чи на двійчатку листків, які летять із вітровінням.

Або ж вони завислі в високостях, немов крилаті зерна, величезні леткі крилатки, насінини кленів: птахи, посіяні у світанковий вітер — вони на довгий термін засівають і наші краєвиди, й наші дні...

Так вершини в Центральній Азії сідають на верхових тварин, таких непевних, і розсівають по вітрах пустелі, щоб краще заселити її знову, легкі подобі низькорослих коней на білих паперових смужках...

Жорж Брак, ви засіваєте святими родами й різновидами великі простори західних земель. І ними відтепер, здається, запліднено людські околиці... Монетами й насінням ваших птахів нехай оплатять нам правдиву вартість цього Віку!

XII

*...Це птахи Жорка Брака: вони ближчі до роду, ніж до виду, ближчі до таксономічного порядку, ніж до роду; вони готові миттю поєднати, за допомогою єдиного штриха, і перевтілення, і матерні начала; вони — ніякі не гібриди, хоч і мають тисячолітній родовід. Вони, за приписом номенклатури, носили б те подвоєне ім'я, котрим втішаються природознавці, виановуючи тип обранця як архетип, а саме: *Bracchus Avis Avis*...*

Це аж ніяк не журавлі з Камаргу, не чайки з берегів Нормандії чи Корнуайю, не чаплі з Африки чи Ль-де-Франсу, і не шуліки з Корсіки й Воклюзу, й не припутні з ущелин Піреней; ці птахи відзначаються єдиним походженням і покликом єдиним; вони належать до нової касты, проте природа їхня стародавня.

Без огляду на їхню синтетичність, початки їхні — з перших днів творіння, і плин абстракцій не несе їх взору. Вони не прагнули ввійти у міф або легенду; і, відчувачи усім еством відразу до безгрунтовности, що зветься "символ", пташиний рід виводиться не може ні з Біблії, ні з Ритуалу.

Вони не гралися в богів Єгипту чи Еламу. Вони не линули у парі із голубом старого Ноя; нічого спільного не мали із Прометеевим орлом; і не зближались до птахів Абабілів, що згадуються в Книзі Магомета.

Ці птахи — з фауни, що є насправді. Правдивість їхня — незнайома поміж усіх створених істот. І вірність їхня в тому й полягає, щоб, незважаючи на всю множинність рис, незмінно втілювати сталість птаха.

Вони — не витвори літератури. Вони не порпалися в жодному нутрі, не мстилися за жодне святотатство. Що їм до Піндара з його "орлом самого Зевса" у першій із "Піфійських Од"? Вони не бачили замерзлих журавлів Лотреамона, не стрілися з великим білим птахом Едгара По у небесах Артура Гордона Піма, й альбатрос Бодлера, так само, як і Колріджів нещасний птах, не увійшли у їхнє товариство. Але, походячи з реального життя, а не з байок або легенд, вони виповнюють собою всю поетичну просторінь людського роду; реальна лінія виводить їх до надреальности, до її грані.

Це птахи Брака, більше нічий... Не мавши пам'яті, вони не натякають, — летять, щоб наздогнати власну долю, ще полохливіші, ніж у південних морях, на виднокрузі чорна зоря тривожних лебедів, що рине ввись. Незайманість — весь їхній вік. Поряд з людиною вони шукають щастя. І повстають назутріч снам серед тієї ж ночі, що й людина.

Орбітою найбільшого зі Снів, що споглядав народження всіх нас, вони плывуть повз нас і залишають нас із історіями наших міст... Їхній політ — саме знання, відчуження — це їхній простір.

XIII

Птахи, списи, піднесені на всіх людських кордонах!..

Могутні і спокійні крила, очі, омیتі плinom прозорних секретів, — вони незмінно линуть уперед, випереджаючи всіх нас, до пільг і привілеїв поза-моря, немов до Банків та Контор одвічного Леванту. Вони — прочани довгих мандрів і Хрестоносці Тисячного Року, який триває повсякчас. Вони були так само розіп'яті на хресті своїх великих крил... А чи якесь з морів, що носить кораблі, вчувало будь-коли такий концерт вітрил і крил на щасній просторіні?

З усім, що по світах мандрує, з усім, що день у день існує, — вони стремлять туди ж, куди летять всі птахи світу, і прагнуть долі створених істот... Туди ж, куди спрямований сам рух речей, на власній хвилі, куди спрямований сам плин небес, на власнім колесі — аж до безмежності життя й творіння, що нею так схвильована найбільша травнева ніч; вони летять, минувши більше мисів, ніж їх підноситься у наших снах; вони зникають і лишають нас із Океаном всіх речей, і вільних, і не вільних...

Не тямлячи про власну тінь, не знаючи про смерть нічого, крім того, що у ній безсмертного зоряє під дальній грім великих вод, вони зникають і лишають нас, і ми віднині — не ті самі. Вони — велика просторінь, яку розкрояла єдина думка.

О лаконізм крила! І німота потужних... Вони німі, й високого польоту, серед великої людської ночі. Та на світанні, мов чужинці, вони спускаються до нас: убравшись у кольори світання, — між намороззю та смолою, — що є, властиво, кольорами людських підвалин та глибин... І від світання прохолоди, немов від найчистіших хвиль, вони між нами зберігають дещо від сну про первісне творіння.

Вашингтон, березень 1962.

ДАНТЕ

*(Промова при відкритті Міжнародного Конгресу
з нагоди 700-річного ювілею Данте, Флоренція, 20 квітня 1965 р.)*

Встати сьогодні на честь Данте — це означає, не називаючи себе, здобутися на вислів від імени тієї незліченної родини, що для неї слово "Данте", ця наймогутніша з вокабул, захоче верховний резонанс у глибочинях поетичних катакомб.

Вони підводяться разом із нами, ті, для кого факт існування й чину Данте — це щось єдине із великим поетичним чином в історії людини Заходу.

Разом із нами — всі ювілейні почесті, разом із нами — хвала, яку складають усіма мовами, на всіх берегах Заходу!.. Вогні спалахують на верховинах гір, лунають голоси в містах, і це немов новітній трепет для людини нашого часу.

Вже всьоме — поклик імени, вже всьоме — клич, який звучить раз на століття! Данте Аліг'єрі!.. Ми славимо тебе, Поете, людино латинської землі, ти, кому було дано зростити й виплекати мову, і, вдаючись до неї як до будівничого начала, викувати душу цілого народу!

При кожній урочистій річниці, коли лунає це ім'я, вивірюється вагота шаноби, що йому віддана. І ми, поети, люди слова, покликаємось на слово, почуте від великого поета, і в нього просимо пояснень. Нехай же знову крізь століття він несе велику лють, гнів поета, і, милістю самої мови, найверховніше з людських оскаржень у вищому буттєвому околі — власне слово!

В історії великого ім'я присутнє щось таке, що виростає понад людським: "Наймення, повеління..." — свята невідворотність, — дрож душі у бронзі, і немов звучання вічності... "Божественна" — так було названо якогось дня "Комедію"; сам Данте, попри всю свою погорду, так її не визначав би. Вже легендарна мить, коли це слово було карбоване, простерла в часі аж донині власний трепет. Ми міряємо кроками століть його правдивий історичний розмах; і, окрім того, таємницю поетичного безсмертя Данте.

І те, що поетичний витвір аж такого високого воління і такого піднесеного задуму, до краю повен інтелектуальної наснаги, і чистої схоластики, і найраціональнішого догматизму, те, що цей повчальний і глибокодумний витвір, покликаний так само бути твором настановчим і в алегоричних термінах відповідати вимогам школи, які в усьому суперечать нашим теоріям сучасної поетики, те, що цей витвір, сповнений життя, зміг без утоми донести до нас усе тяжіння узвичаєнь і всю вагу умовностей, — ось найдивніше з див! Великі привілеї генія, що має вільний доступ до всемогутності верховних рішень, неспинний плин, що рине з височини, улеглий власному закону, чудесна розквіш його пленарної ходи. І цей закон завжди був надзвичайним винятком! Первісно чиста блискавиця генія стремить до шонайгірших мезальянсів і не переступає того, що було. Це доля великих творчих сил — вершити свою владу серед усіх умовностей епохи.

У повноті всіх чотирьох еволюційних значень, що Данте їх називає у "Бенкеті" (буквальне та алегоричне, моральне та анагогічне), владарний витвір "Комедії" продовжує своє несхибне сходження угору, подібно до путі героя, прочанина, який шукає любови й абсолюту. Цей витвір підноситься, від кола до но-

вого кола, аж до кінцевої абстракції — струміння слави в лоні божества: і йдеться саме про розум, інтелект, адже духовна путь поета за своєю природою чужа дорогам містицизму як такого.

Проте, оскільки духовний подвиг героя передусім був осягом поета, цей витвір, породжений життям великого Тосканця, незмінно зберігає вірність підвалинам життя, і, будучи всякчас живим, трактує про абсолютне, ні на мить не покидаючи імперії реальності, вкорінюється у щоденному, конкретному — в людському світі; оповідний за формою, він уникає найбільших небезпек абстрактності. Реляція про подорож уявними світами для нас лишається сюжетом, що будить подив і захоплення. Цей витвір — зримий і тілесний, він — форма, він і колір; хоч би яка повчальна мудрість прозирала з-під поетичних алегорій твору, його щедротна образність реалістично ілюструє численні наслідки маршруту, а не лише повчання: земне покликання утверджується в ньому тією ж мірою, і навіть більшою, ніж небесне уповання. Звук, світло та матерія єднаються у ньому, складаючи святочну шану тій енергії, що прагне обернутись на гармонію. І в цьому фізичному зв'язку з універсальним — яка неждана радість для митця, посеред двох відмін астрономічного порядку, оповідати нам про... гирла Гангу! Витвір поета, а не гуманіста. Метафізичний поріг спроможне перейти саме лиш поетичне прозрівання, а філософський відступ походить радше з почуття, ніж як наслідок спекулятивних побудов.

І разом з тим він, християнський поет, який дістав томістське виховання, який у "Пеклі" так затято таврував усі гріхи людського духу, — в перших терцинах "Раю" без вагання кличе на допомогу дельфійське божество, поганського спокусника — викрадача душі та розуму, що пориває їх за грань провінцій інтелекту; нехай же ірраціональний Аполлон йому відкриє видимі шляхи, шляхи таємні — невимовні й незбагненні; і Данте, поет, напевно, рушив би за ним, долаючи безкрає море ясновидчих передвість — з поважним ризиком: не всі підуть апостолові вслід:

"О ви, у кого човен замалий, вертайтеся до ваших берегів..."

Цей голос не був чутний від часу латинської античності. І нині цей спів — уже не спогад, а реальне творення, неначе спів нового рою, що постає на Заході, із натовпом своїх Сивилл...

Там — вирішальною з-поміж усіх була нагальність мови: її могутність — творча й продуктивна, активна й ініціативна... З оцього піднесення з глибин, де владарює пристрасне бажання, божественне й настійливе завзяття, — тривке творіння здобуває своє перше покликання й свою фатальність. Воно, що водночас і створене, і творить мову, збунтоване, захоує в собі, супроти всіх осяпнень інтелекту, живий зв'язок із самим рухом буття, високістю його фортуни.

Цей самий найтривкіший зв'язок, який охоплює весь світ, провадить Дантів дух на пошук всеєдиного начала, що мусило утверджуватись навіть у "Монархії" — у політичній думці даного трактату. Поету випала прекрасна доля: він, творець своєї мови, став водночас уніфікатором, законодавцем мови свого народу; єдність мови заповідала політичну єдність. Завдяки Данте мова, повернута живій людській спільноті, стає історією цілого народу, який шукає свою істину. Він втілює в собі й громадить італійську велич, застаючись у її серці вічним феноменом розуму й душі... Який іще поет, серед усіх часів, єдиним фактом поетичного піднесення в історії гордливого народу дав життя таким стихіям колективної потуги?

У час, коли поезію було трактовано як суму приписів або школярських правил, мистецтво Данте стало ґрунтом, щасливим для живих творінь і явищ мови. Серед широкого розвою поетичного сприймання вся цілокупність буття виходить у священну суть поеми, — це вторгнення до замкнутого космосу мистецтва. Ось де зродилася мова кохання: від того часу в поетичнім світі вже не було відміни поміж нею і власне поетичним покликом. Сам Данте висловився так: "Я — та людина, що кориться мові кохання; я під його диктант пишу єдине: те, що чує у глибинах серця". Творіння віднаходить власний лад, осяяє цією благодаттю, і знову, легко й вільно, вибудовує себе. Там пристрасть володарить, там любов пророчить... Що означає все, що не є пристрастю й не має смаку вічності?..

Перед терзаннями якихось ліричних виплесків — чи то щасливі співи благодати, а чи отруйливі прокляття, — раптом відступає цілий остов великої поеми, що несе свою доктрину... Поезіє, науко й мудросте буття! Бо всяка поетика — це онтологія. Від першого пориву й повернень до буття аж до відновлення утраченої єдності, — за цим подвійним рухом грецька філософія в особі Стагірита вже вивірила всі метафізичні аспекти руху.

Звідси й вимога у мистецтві до витвору, що має бути цілісним, реальним, і не повинен стеретись поняття "витвір": цей витвір — "творений", у власній повноті, і поготів захоче наснагу подиху та внутрішньої сили, і всю високість тону й зору, поза написаним, задля фіналу теми, аж до вільного її завершення.

У цьому — остаточне зобов'язання поета стосовно мови, котра творить...

І Данте, цей фанатик мови, — чи він не оселив у Пеклі, неподалік від богохульників, письменника, який був винний у неповазі до матерньої мови?

Данте, людина пристрасти й поет, будучи свідомий громадського обов'язку, стає гіркотним спостерігачем із мстивою душею, що йому войовничий предок у Марсовому Небі радив удатись до "терпкої мови докору", як до "життєвої поживи". Він не належав ні до легкодухих, ані до байдужих — цей католик, що не завагався зневажити усіх, хто, за його словами, "міг жити без слави чи ганьби, — тих, що зарівно ненависні і Богові, і ворогам його".

"Вони поважаться на кров", — казав він про шалені юрби. Вони поважились на душу... І для Данте гряде щонайчистіше піднесення у Третій Кантиці, до тих блаженних світляних околів, "де високим створінням, — мовить він, — цаочно явлені сліди вічної сили". І, впродовж цього піднесення, начало пристрасте в коханні еднається з початками осяяння і слави — найвищі спазми духу, що не перестав лишатись духом. "І раптом, — знову мовить він, — мені здалося, що день став додаватися до дня, так, ніби Той, хто може, запалив у небі нове світило..."

На береги великих вільних просторіней, де шириться божественне, поет повів свій пошук єдності. Він досягнув тієї точки спалаху та зламу, яких не видно в пам'ятних записках. І в цій ході до світляної суті вже вгадується все найголовніше з літератури класицизму... Вся драматична істина — в тій чистій просторіні, що царствено лежить поміж радінням станси та безоднею, яка розверзлась поруч: це й є гранична невтоленність чи найверховніша двозначність, що робить з Данте, чудиська любови, найбільшого відступника від щастя, хоч і на користь радості:

"У глибині цієї вічності я вгледів: сама любов поєднає всі речі, немов пов'язуючи у єдину Книгу окремі сторінки всесвітнього творіння..."

Поет, людина присутності й відсутності, людина зречення і щедрого припливу, поет, народжений для всіх людей, — він від усіх черпає силу для зростання, ніяк не схильний до відчуження, він — сама єдність і сама множинність. Подібно до великих частин людства, в його естві вершиться болісний розкол, коли єдина особистість входить до епопеї всіх людей — піднесення усіх у величі творіння, й творіння в душах всіх людей. Зі сходив власного вигнання він правує самотою, яка заселена густіше від будь-яких земель імперії. Він запроваджує свої покари, подібні до великих числових рівнянь, але пильнує, щоб не припуститись приниження своїх славетних жертв; і не без потаємної домови щадить гординю своїх великих відщепенців. Він справді зневажає тільки легкодухів та боягузів, дозволяючи цим людям блукати біля брами Пекла; або ж простих недбалців, чие місце в Чистилищі, на його перших схилах. Людина є для нього людиною, лише наділена всією цілістю й силою душі. І з цього найбільшого коментаря до людської історії, — а вся епічна сума "Комедії" якраз і є таким коментарем, — виводиться повчальний урок завзяття, гордості, моральної несхибності та правоти, що став уроком чести для всіх людей. Хоч би якою була важкою людська доля, вона не годна вибавити від абсурду, — і йдеться про таємну владу, що її заховує людина над сходженням світлі своєї ночі... Під напівсклеплені людські повіки, що Данте їх називає "губи ока", може промкнутись досить світла, аби окреслити у нашому естві трагічний сенс життя.

Бувши людиною у розповні свого покликання, наділений огненною жагою до життя, сам Данте задля власної доби, здається, інстинктивно узаконив волю до могутності, яка виходить за ортодоксальні християнські межі... Поет — за всіх часів — народжений повстанцем, що вимагає від людини більшого, аніж сама людина... А що поезія — це, власне, дія, вона стремить до того, щоб, нарешті, зробитись сповіддю самотнього вигнанця. Колишній пріор флорентійської громади перед поетом Данте відкриває замкнені обшири його вигнання, і через те митець стає великим тією ж мірою, що й італійським. Він гордовито стріне всі найтяжчі вирокі загалу, включно із заочним: спалення живцем — химерне глузування із поета, що прагнув поклонитися племінню...

У стародавніх ритуалах офіри, складені вогневі, були приносями світовому ладу і ладу індивідуальному: жертвний акт мав на меті творити заново первинну єдність і пов'язати з цілістю буття людину, що її історія роздерла на шматки... Так само твір великого поета — це взір універсальної офіри, бо тільки завдяки поетові можливі віднова подиху та цілокупність прагнень. Питома справа посередника-поета — незмінно дихати разом зі світом. Воїстину у цьому полягає поетова таємна першість. Передусім він "екз-истує" в первіснім розумінні цього слова, перебуваючи найближче до найглибинніших основ буття. Якої б самобутності поет не прагнув, він може висловити власну суть, лише подавши свідчення про універсальне. Людина із Флоренції й Равенни, людина із Тоскани та Італії, людина, що походить із Європи та із Заходу — сьогодні є посланцем усього людства!

Данте, обернутий лицем до власного творіння, митець, заглиблений у власному творінні, поет, що став предтечею своєї слави, — чи власноруч себе не увінчав він лавровим вінцем?

Для нього — "відповідь вершин", у заграві латинських небосхилів!

Хвала і слава Данте Алігері, володарю та майстру діяння й творіння! Хвала і честь людині великих справ, великого єднання, найбільша дяка тій людині, що свого часу якнайдалі понесла визвольний чин самої мови — поетові, який осяяв та поширив велику просторінь живих!

Століття розверзаються, невтомні, перед невпинною діяльністю історії, брязкочуть ретязі із людським кроком, і слово, мовлене поетом — не про неволю й не про смерть... Великі політичні пристрасті відходять і губляться у річковому плині, облудні теми величі обвалюються понад берегами, але на голому камінні гірських верхів зосталося місце поетичній славі, куди вдаряє спалах абсолюту. Данте: вершина світляна й висока, і що йому до ґрунтових ерозій!.. О, скільки можновладців, потентатів, халіфів на годину, і подест, і деспотів, і автократів, людей всіх масок та усяких рангів зійдуть із історичних попелищ, — а цей поет найбільшого вигнання вершитиме так само своєю владою, не узурповану могутність між людьми...

Поет з народження верховний сюзерен, він аж ніяк не мусить собі виконувати легітимність...

На щонайбільшому із сонячних годинників, там, де історія підносить свій залізний стрижень, година Данте повсякчасно й незмінно відкидає тінь, — найбільший кут розкрито до обширу століть. У повноправну еру мови вростає час людського слова. Й людина мови наперед ступає поміж нами. Поет охоплює єдиним зором час мертвих і живих. Він до імперії минулого приєднує імперію майбутнього, що нею біжить його пророча тінь... Адже в поетовому зорі, поза його свідомістю, є щось звістовне, щось таке, що прагне у даліні сягнути іншого безмежжя: самої нескінченности Буття, його якнайправдивішого місця. Отож ці сім століть, ці сім віків до нашого приходу, змагаючись услід великим поетичним мандрам, вчували, як у даліні гуркоче великий плин підземних вод, з якого живиться людська надія. І досі чутний перед нами гомін великого піднесення в путі.

Ми прикликаємо тебе, Поете, на увертюру нового століття. Нема нічого в майбутті, що не відкрилося б поету. Творити — завжди означало вершити й володарити у далях. І, здобуваючись на вислів, поет найшвидше входить в історичний плин... Одвічне вторгнення поетового слова!

Подібні до Завойовників-кочовиків, володарів безмежних просторіней, великі мандрівні поети, що їх вшановано покровом пільми, довго уникають ясного сяйва цвинтаріш. Прорвавшись із минушини, вони вбачають, — і цьому нема кінця, — як перед ними виростає довгий слід, що з них самих бере початок. І перебіжні їхні витвори мандрують разом з нами, — ті високі скрижалі пам'яті, що їх історія несе по світу.

І цей поет прийшов із Заходу, звідти, де мрія є дією, а дія — це оновлювальний чин. Данте, поставши на вітрах історії, гідно підносив людяність, увесь її тягар; і, вдосвіта піднявшись у величі, він, водночас підбурювач і посередник, належав до великих попередників-предтеч, для кого жити — значило творити, творити ж означало ступати в історичну вічність.

Поет, невидиме лице людини... Потік поезії, в якому вмивається історія, тече від нас, не зрозумілий юрбам на берегах. Та височіння духу на святому лиці землі надовго залишає нам сліди свого потужного рельєфу: між двох високих схилів західного віку високий перехрест сягає сяйвом аж до нас.

О Данте серед наших шляхів, мотивів та ухвал, неначе постулат ваги і влади! Завзятий і несхибний орле слова, о ти, палаюча поетова присутність!.. Ми бачили, як він проходить екранами наших ночей, і чоло йому повито чорним лавром, що гостріший, аніж піднесене забрало кондотьєра. Він був прибічником абсолютизму, войовником, єдиним на кордонах — Безстрашно-Нерозважний і Мовчазний, із опіком душі, що схожий на тавро від блискавиці, світлясту стигму на обличчі. Він звідував, наскільки дано це людині, безодню: все реальне, все позаприродне. Він спізнавав, наскільки дано це людині, часи, що аж ніяк не є людськими. І ті, що якось ввечері його побачили на перехресті, дали йому ім'я: Порушник...

Будь з нами, о поете, — великий дух, саме буття в путі! Людино знаків і людино чисел, людино щонайвищого порядку! Нехай допоможе нам твій подих, твоя могуть у нашому естві нехай підноситься до високості міфу! У вечори великих перемін, коли знеможені герої драми за нами сходять вниз із верхніх галерей історії, — нехай же чують знову, як проходить твоя велика опівнічна тїнь. Рвучке розкрилля генія ще раз черкне по нас залізним своїм пером...

Будь з нами, Перехожий! Часи потужні, і година — повна величі! Вже перші хвили рівнодення встають на обрії, щоб народилося нове тисячоліття... Великий фрагмент історії у мить народин виходить задля нас із пелюшок прийдешнього. І це — піднесення великих сил у праці, з усіх сторін землі, немов згромадження всесвітніх вод. Яка нова "Комедія", на вічному шляху творіння, всією повнотою свого тексту вже відкривається перед оцим розвоєм-саморозгортанням? І вже не забагато, о Поете, ритму твоїх терцин, — як на новітню метрику, серед якої ми живемо тепер...

Будь з нами, о велика пристрасна душе! Ненависть і шаленство на землі ще й досі не складають зброї. Ще й досі гвельфи й гібеліни простирають свої роздори на великий людський світ. Сили матерії, новітні ересі й розколи загрожують усій людській спільноті, задля якої ти вимріяв велику єдність... Так зберігай же в нашому естві широку візію людини, яка стремить до людяности, до найвищих її вершин; так зберігай же в нашому естві високий заколот душі, і цілокупну повноту вимог поета в непотьянілому людському серці...

Ми славимо тебе, о велич! Ми славимо тебе, могутність!

Хвала і слава Данте, синові Італії! Тому, хто перший у Європі й на всьому Заході заклав основу людині у поезії, та ще, в самій людині, поетовому слову, як запоручі людського начала. Наші овації й хвала — тобі, Поете, — з невідворотністю твоєю та з винятковістю твоїх прерогатив. Разом із нами — ці віддалені й тривалі вигуки вітання, які здіймаються з усіх рядів всесвітнього амфітеатру, — данина, що її поети всіх мов, і напрямків, і рас підносять понад обшир нашого століття: їх збуджує саме імення Данте!.. До тебе, о поете славного й великого ім'я, буде підноситися у Двохтисячному Році великий гомін людей слова, задля яких ти свого часу розвіював останні муки й темнощі, впадковані від Тисячного Року. І через три століття люди зберуться, щоб ушанувати тепер уже твоє тисячоліття. Вони, народи майбуття, почують те, що голос великого поета може зберегти з латинських первнів і джерел — серед злиття новітніх вод...

Щаслива Флоренція й земля Тоскани, щасливий латинський світ і саме та його частина, де під небесним знаком Близнюків, передчуваючи свою подвійну долю — людини мріяння й людини дії, людини ніжности й людини ша-

лу, людини пекла і людини неба, — якогось дня у Травні народився Данте деллі Алігієрі, муж поезії!

...О Майє, о Діонеє, ви, античні божества, кого поет ушанував аж там, у християнським небі, — ви вже засвідчили довічність Слова.

І ми, котрі зібрались тут, — хіба ми не вславляємо сьогодні безсмертну суть поета у людини?

...Поезіє, о час великих, дорого згоди та вигнання, насіння зросту для потужних і сходження світил для праведних народів; поезіє, правдива велич, таємна сило між людьми; з-поміж усіх гатунків влади — та єдина, що не вадить людським серцям перед лицем людей...

Нехай же нині на честь Данте, поета, що наділений могуттю розуму й душі в історії великого народу, в історії усього людства, — нехай всі підведуться разом з нами!

СПІВ НА РІВНОДЕННЯ

ПІСНЯ ТІЄЇ, ЩО БУЛА ПОРУЧ

Любове, о моя любове, великою була та ніч, велике і чування наше, де стільки сплинуло буття.

Дружина я для вас, у вищій сенсі, посеред пільми в чоловічій серці.

Уже світліє літня ніч побіля наших замкнених віконниць; синіє в полі чорний виноград; і придорожній капєрс появив свою рожєву плоть; і запах дня пробуджується в хащах, між ваших смоляних дерев.

Дружина я для вас, моя любове, посеред тиші в чоловічій серці.

Пробуджена земля — то тільки тріпотіння комах під листям: жала та голки повсюди під листов'ям...

Я ж наслухаю, о моя любове: все на світі прямує швидко до свого кінця. Вже з кипарисів долітає голос маленької сови Паллади; Церера ніжними руками розламує для нас плоди гранату й розколює горіхи із Керсі; соня-вовчок собі зніздо будує в гіллі найбільшого з дерев; і сарана-прочанка прогризає ґрунт аж до надгробка Авраама.

Дружина я для вас, у вищій сні, посеред обширів у чоловічій серці:

Відкрита перед вічністю оселя, намет високий над порогом вашим, і добра зустріч чисто всім свідоцтвам про дива.

Небесні запряги спускаються з узгір'їв; мисливці на гірських баранів зламали наші огорожі; і на піску алей я чую зойк золотих осей: це їде бог, він біля наших брам... Моя любове, що прийшла з найбільших снів, скільки одспівано відправ на нашому порозі! І скільки перебігло босих ніг по бруківі, по нашій черениці...

Великі Королі, що лежите на дерев'янім дні своїх футлярів, під бронзовими плитами, — прийміть офіри вашим бунтівничим манам.

Тепер — відплив життя у кожному рові, мужі стоять на плитах, і життя збирає знову під крило все суще!

Народи порідлі ваші вже повстають із небуття; убиті королеви ваші — віднині горлиці грози; і швабські рейтарі — чи не останні; і люди сили та шалєнства собі націплюють остроги — задля завовувань науки. Тепер з памфлетами історії у парі

— бджола пустель, і на безлюддях Сходу поволі оселяються легенди... І Смерть (на масці — шар білил свинцевих) вмиває руки в наших ручаях.

Дружина я для вас, моя любове, на кожнім святі пам'яти. Тож слухай, чутиливо наслухай, моя любове гомін, —

Коли приходить час: відлилив життя. Все суще до життя біжить, мов посланці імперій.

Вдовині доньки по містах ледь підфарбовують собі повіки; кавказькі звірі-альбіноси оцінюються у динарах; у лакувальників, старих китайців, які сидять по чорних дерев'яних джонках, червоні від роботи руки; великі кораблі голландські пропахнені гвоздичним духом. Везіть, везіть, погоничі верблюдів, коштовну шерсть в оселі сукновалів! І це так само час великих землетрусів на Заході, коли церкви у Лісабоні, що зяють папертями на майданах, а їхні вітарі спалахують на дні з пурпурного коралу, — вже спалюють свої воски зі Сходу перед лицем усього світу... До Західних Великих Індій рушають шукачі пригод.

Моя любове, що прийшла з найбільших снів: до вічності відкрите моє серце, і до імперії душі відкрита ваша, —

Нехай же все, що поза сном, нехай же все, що є на світі, до нас прихильне буде у путі!

І Смерть (на масці — шар білил свинцевих) приходить на свята до Негрів, — чи Смерть в одінні чаклуна-гріота зречеться свого діалекту?.. О! Все, що в пам'яті, о! Все, про що ми знали, все, чим були ми, все, що поза сном громадить час людської ночі, — нехай удосвіта все поглинають грабунки, і свята, і полум'я багать, з якого буде вечоровий попіл! — Але про молоко, що від кобили вранці собі надоює татарський вершинок, — я на губах у вас, моя любове, незмінно зберігаю спогад.

1968

СПІВ НА РІВНОДЕННЯ

Гриміли того вечора громи, і на землі, могилами поритій, я дослухався, як звучить

Ця відповідь людині: закоротка, бо то було саме лиш гуркотіння.

О Подруго, небесна злива була разом із нами; ніч Господня — то лютування нашої негоди,

Сама любов, по всіх усядах, здіймалась до своїх джерел.

Я знаю, — бачив, як життя жадає піднятися до своїх джерел, і блискавка громадить власні знаряддя праці по забутих каменярнях,

Жовтий пилок із сосон збирається по закутках терас,

Насіння Боже відлітає, щоб серед моря досягти шарів бузкового планктону.

Господь, розпорошившись, нині у розмаїтті досягає нас.

*

Володарю, о Пане суходолів, Ти бачиш: падають сніги, і в небесах не гуркотять удари, й земля не чує тягарів, —

Земля Саула, земля Сета, земля Ші Гуанді й Хеопса.

Лунає в людях голос людський, лунає в бронзі голос бронзи,

І десь у світі, там, де небо німувало, століття ж не застереглося,

*З'являється на світ дитя, й ніхто не знає племені його та рангу,
І творчий дух несхибно ударає в півкулі чистого чола.*

*О Мати-Земле, будь спокійна за цей виплід: адже століття скороплинне,
століття — людський тлум; і власним ходом іде життя.*

*Зринає спів у нашому естві, — не знав він свого джерела, не матиме і вийстя
він у смерть:*

Час рівнодення між людиною й Землею.

1971

НОКТЮРН

*Вони вже вистигли, плоди такої пологої долі. Вони постали з нашого
сновиддя, вони жились кров'ю наших жил і часто йшли до наших пурпурних
ночей, — важкі плоди тривалої тривоги, важкі плоди тривалого жадання, — і
потаємно нам допомагали, і часто, прихилившись до визнань, вони до власного
кінця нас поривали понад безоднями ночей великих наших... Вся милість — у
палахотінні дня! Вони вже вистигли і пурпуром укриті, плоди такої владарної
долі. — І нашим примхам тут немає місця.*

*Сонце буття, велика зрадо! Де був обман, і де є кривда? Де хибна путь і де
провина, і як облуду розпізнати? Чи віднайти судилось нам заледве виявлену тему?
Чи пережити здатні ми новітній біль і лихоманку?.. Ми не прихильники твоєї,
трояндо, величчю налита: всякчас гіркіша наша кров, похмуріші турботи наші,
дороги наші вкрай непевні, і незглибима наша ніч: богове наші рвуться з неї.
Куцями чорної ожини та шипшини по волі нашій заростають узбережжя, біля
яких тонули кораблі.*

*Вони вже вистигли, плоди, які зросли потойбіч. "Сонце буття, укрий мене", —
так мовить перебіжчик. І ті, що вздрять його ходу, питатимуть: "Хто був цей
чоловік? Яка його оселя? Чи мав він сам у палахтінні дня явити пурпурові барви
своїх ночей?.." Сонце буття, о Князь і Вчитель! Розвіяно творіння наші,
знеславлено завдання наші, колосся наше жнив іще не знало: біля підніжжя вечора
чекає сама в'язальниця снопів. — Вони вже кров'ю нашою взялися, плоди такої
пологої долі.*

*Життя відходить кроком в'язальниці снопів — життя без викупу, ненависти й
покари.*

1972

ПОСУХА

*Коли посуха по землі простре свою осячу шкуру і зцементує білу глину на
підступах до джерела, розжева сіль солончаків віститиме червоний згин імперій;
сіра самиця гедзя, привид із фосфоричними очима, накинеться, як німфоманка, на
голий люд посеред пляжів... Багрове баговиння мови, досить твоєї марнославної
нихи!*

*Коли посуха по землі утверджуватиме опори, ми звідаємо кращий час, годину
людської одваги: часи радіння та зухвальства — для вищої навали духу. Земля, що
позбулася жиру, заповідає нам свою ощадність. Нам — перебрати смолоскипи!
Людині — прихисток і вільний хід!*

Посухо, о велика ласко! І честь, і розкоші еліти! Повідай нам тепер ухвалу своїх обранців, о посухо!.. Господній сестре, будь до нас причетний! Віднині плоть нам ближча до кісток, плоть сарани або летючих риб! Нехай нам море викидає кістяні човники великих каракатиць, сірі стрічки сухих водорослин: затемнення й занепад в кожній плоті, о час найграндіозніших лжевчень!

Коли посуха по землі напне свій луж, ми станемо його короткою й тугою тятивою, його віддаленим тремтінням. Посуха — поклик наш, і наша абрєвіатура!.. "І я, — Покликаний сказав, — уже при зброї: горять в усіх печерах смолоскипи, нехай же і в мені самому всю площину можливою осяє світло! Для мене ж підставовий консонанс — далекий зойк моїх народин..."

І виснажена до основ земля волала великим зойком, наче зганьблена вдова. І це був довгий крик знемоги й лихоманки. І це була для нас пора творіння та зростання... На дивній цій землі з пустелями кордонів, де блискавка одмінюється в чорне, Господній дух беріг ясну свою смагу, й отруєна земля здригалась у гарячці, немов масив тропічного коралу... Чи не було на світі інших барв, Як жовтина цього аурипігменту?

Ви, фінікійські ялівці, ще кучерявіші, ніж голови Морісок чи Нубійок, і ви, великі непохитні Іфи, о вартові фортець та островів, муровані задля Державних В'язнів у залізних масках, чи ви єдині в ці часи тут споживатимете чорну сіль землі? Рослини з кігтями й колючі чагарі вже відвойовують пустошні ланди; жостір і чист — прочани хащ і дебрищ... О! Хай залишать нам одну-єдину Зубами стиснуту останню соломину!

*

О Маїє, ласідна і мудра, о Мати всіх сновидь і мріянь, розраднице й пораднице прихильна серед усіх земних чекань: не бійся анафєми й прокльону на землі. Повернуться часи, й відтак відновляться сезонні ритми; і ночі будуть знов нести живлющу воду до вимєні землі. Години перед нами йдуть, мов у пантофлях на мотузяній підшіві; життя, завзяте й норовисте, повстане знов з підземних пристановищ, із юрбами й роями своїх вірних: зелених мух, і золотистих м'ясних мушок, і сіноїдів, і редювіїв-клопів, і попелиць, і морських бліх під фжусами пляжів, які відгонять запахом аптек. Зелена шпанська муха й синя голуб'янка повернуть нам і колір, і вимову; земля, в червоному татуюванні, пророцувати буде знову куці великих нечєстивих ружж, мов розмальовані полотна жінок у Гамбії та Сенегалі. Пурпурні ящєрини лишаї одмінять під землею барву на чорний колір опіуму й сєпій... До нас повернуться так само й гарні вужі, які в Сансєверині, здається, вилізують з нош, зачувши коліхання стєгон. І осойди африканські, і бджолоїди-кібці пильно підстерігатимуть бджолу над норами урвистих берегів. І одуд-вісник серед суходолів шукатиме рамено княже, аби сісти...

Гак вибухай, о невідтрутна сило! Любов струмує звідусіль, вона під кісткою й під рогом. Земля сама скидає з себе тверду кору. Хай настає час парування, хай скрикує у лісі олень! І чоловік, сама бездонність, без обави схиляється над ніччю свого серця. В земних глибинах наслухай, о вірне серце, биття безжального крила... Пробуджується звук, і визволяє із вулика гудучий рій; і час, засаджений до клітки, дає нам чути в далині удари дятла... Чи дикі гуси не годуються зерном по мертвих берегах великих рисових плантацій? Хіба в якийсь із вечорів комори, виповнені хлібом, не будуть падати під тиском збунтованих народних хвиль?.. О земле всіх чудєс і всіх коронувань, о земле, досі щєдра до людини, аж до своїх джерел підводних, що Цєзарі їх шанували, — скажи нам, скільки див заради нас постане з

незглибимости ночей! Так у годину визрівань грози, — чи ми насправді відали про це? — маленькі спрути з глибини морів разом із нічню виринають аж до припухлого обличчя вод...

Ще ночі повертатимуть на землю і свіжість обширу, і танець: на землі, затвердлій там, де на поверхню виходить викопна слонова кість, — іще звучатимуть сардани та чакони, і їхній впертий бас прихилить наші вуха до гомону покоїв під землею. Крізь цокіт дерев'яних підшовів і кастаньєт, аж по стількох століттях, нам чути гадітанську танцівницю, якій в Іспанії щастило проганяти нудьгу Проконсулів із Риму. Ще перебіжні та рясні дощі, які прийшли зі Сходу, продзвенять у твердь циганських тамбуринів; чудовні зливи наостанку літа, які спустились у вечірньому вбранні з морських околів, нестимуть по землі великі шлейфи усяяних лелітками спідниць...

О рух у бік Буття й відродження Буття! Плин кочових пісків!.. І свище час урівень із землею... І вітровій, який на вітху нам одмінює поверхню дюн, мабуть, укаже нам у світлі дня те місце, де вночі було відлите обличчя бога, й де лежав він...

*

Це буде справді так. Повернуться часи, і знято буде заборону з лица землі. Але ж і досі ще тривають часи анафемі й хули: пов'язка на землі, печаті на джерелах... Ти, марення, урви повчання; ти, пам'яте — чергу своїх народжень.

Нехай гризькі й жадливі будуть оці нові години наші! Вони ж — і ті, що загубились на полі пам'яти, бо жодна не стала там збирачкою колосся. Життя коротке, й закоротка путь, і смерть із нас стягає викуп! Офіри часові — вже не ті самі. Господній часе, будь сумірний з нами!

Діяння наші нас випереджають, і безсоромність нас веде все далі: боги й зухвальці під одним скреблом, навек поєднані в одну родину. Шляхи у нас незмінно спільні, смаки у нас завжди ті самі, — о! Весь вогонь душі без пахкотіння: веде людину він, — торкає до живого, до всього, що є найясніше і найкоротше в ній самій!

Навали духу, абордажі серця — о час великих домагань і прагнень! Жодна молитва на землі не дорівняє нашій спразі; жодний приплив у нас самих не впинить джерела бажання. Посуха надихає нас, і ладна вигострити спрага! Діяння наші вкрай неповні, творіння наші вкрай часткові! Господній часе, будь до нас причетний!

Вичерпується Бог проти людини, вона ж вичерпується проти Бога. Слова зрікаються данини мові: слова без служби та єднання, готові вигризти широке листя мови, немов зелений лист шовковиць — з пожадливістю гусені й комах... Посухо, о велика ласко! Повідай нам тепер ухвалу своїх обранців, о посухо!

Ви, що говорите по-осетинськи десь на кавказьких верхогір'ях, у час великої посухи та виснаги бескеть і скелищ, ви знаєте, що дуже близько до ґрунту, вітерець й травини відчутний людям подих божества. Посухо, о велика ласко! Хай Полудень, сліпий, нам сяє: засліплення речей і знаків на землі.

*

Коли посуха по землі послабить тиск своїх обіймів, ми лишимр з її злочинств якнайкотишівніці дарунки: і спраготу, і сухорлявість, і знаки милості буття. "І я, — Покликаний сказав, — горів огнем цієї лихоманки. Небесна кривда нам давала шанс". Посухо, о велика пристрасть! Утіхи та свята еліти!

Тепер ми на шляхах Ісходу. Земля у даліні вже палить свої потужні нахкотіння. І плоть потріскує аж до кісток. Позаду нас згасають землі посеред пламеніння дня. Земля, скидаючи одіння, явила жовтину ключиць, і різьблено на них незрозумілі знаки. Де колосилися жита і сорго, димує біла глина, що подібна до випалених осадкових товщ.

Пси разом з нами сходять вниз по всіх оманливих слідах. І Полудень-Гавкун шукає своїх мерців у глибині ровів, і повно в них мандрованих комах. Але дороги наші нетутешні, години наші безрозумні, — і ми, котрих погризло саяво, кого сп'янила непогода, якогось вечора йдемо в Господню землю, мов згоłodнілий люд, який пожер насіння...

*

Переступ! Скоєно переступ! Зухвала наша путь, і пошук — безсоромний! І перед нами постають самі собою прийдешні наші витвори, коротші, стократ ненадлиші й терпкіші.

Їдкого й гострого ми знаємо закони. Більш, аніж всі найдки африканські або латинські прянощі й присмаки, багаті на кислоти наші страви, і потайні джерела наші.

Господній часе, будь до нас прихильний! Якогось вечора, — так може статись, — із часниковим опіком палючим народиться висока іскра духу. Куди вона стреміла вчора, куди стреміти буде завтра?

Там будемо і ми, і то найшвидше: аби окреслювати на землі найблискавичнішу з принад. Великий задум і великий ризик, і нам про це належить дбати. Ось людський чин, коли приходить вечір.

Зусиллями семи злотованих кісток свого чола й свого обличчя нехай утвердиться у Богові людина й вичерпує себе аж до кісток. Ах! До самого вибуху кісток!.. Господня мріє, будь до нас причетна...

*

"Господня мавпо, годі хитрувати!"

1974

З французької переклав
Михайло Москаленко

ІЗДРИК

ОСТРІВ КРК*

Незнайомій Людмилі Федорівні

1 (епілог). Дівчинко моя, прощавай. Дивними були наші дні. І короткими. Хай простить нас Бог, що ми зазнали так мало щастя разом. Я буду думати про тебе ще.

2 (жовтень)**. Хрущ був за сценою, коли почався весь той джаз. На сцені знаходилися Патріарх, Прокуратор і хор, самовіддано імітуючи серце, а за сценою Хрущ чекав повені. Він знав напевно, що театр має бути затоплений, але не вмів відчутти того достовірно. Спочатку йому ввижалися полчища білих мишей, що оминали й оминали його наче хвилі, та це було надто просто, підозріло просто, і згодом йому цілком закономірно й логічно привидівся пухнастий білий кіт, такий ніби-то звичайний домашній кіт, він так нормально-нормально вписувався в інтер'єр і так звичайно, по-домашньому виглядав у інтер'єрі, одне тільки було негаразд із тим котом — його було надто, надмірно багато, він заповнював собою щораз більше простору, і Хрущ відчував, як йому починає бракувати місця, як уже нікуди й податися, ніде й повернутися, як усе важче дихати, бо повітря теж робиться білим і пухнастим, і білими і пухнастими робляться його, Хрущеві, ніздрі, вуха, лапи і хвіст.

Шукаючи тебе, я перебирався все вище і вище, з лоджій на другий і третій ярус балконів і, зрештою, опинився на самій горі, на хорах, де у випарах гігантської зали вмлівали хлопчики, чіими голосами починалась і закінчувалась вистава. Я перебирався через бильця і спинки стільців, і коли мені здалося, що я помітив тебе на протилежному боці, закутану у важкі порт'єри вхідних дверей, ремінь зсунувся мені з плеча, і сумка торохнула до підлоги всіма своїми пляшками, я полетів додолу слідом за нею, виставляючи наперед руки і краючи собі пальці й долоні гострими уламками скла. Зала вибухнула реготом на звук розбитого посуду, сприйнявши його за черговий спецефект, котрими так багата була і котрими так славилася сьогоднішня вистава. Витираючи руки об червоні завіси й залишаючи по собі криваво-винні сліди, я вибрався в коридор і побіг, ковзаючи мокрими підошвами на гладеньких плитах.

Досьогодні не знаю, чи добрим знаком був той хрестик, що я знайшов його тоді на підлозі — звичайний дещевенький католицький хрестик, тепер такі носять і у вухах, — він міг бути там тільки спеціально для мене, і я чомусь страшенно зрадів йому, підняв і побіг далі, стискаючи в закривавленій долоні.

Відчинивши двері, за котрими мала чекати ти, я знову опинився в задушливій атмосфері Прокураторового дійства. Було темно і тільки знизу — зі сцени чи з залу — піднімався променистий пил. Світло, саме світло знаходилося глибоко внизу, а до нас долинали лише примарні тіні, світляні привиди, дурепи осяйні. Ти стояла, спираючись на поручні, перехилившись і вдивляю-

* "Острів Крк" — то, властиво, назва набагато об'ємнішої (близько 200 ст. машинопису) речі, котра залишилася пезафіксованою. Майже всі пропоновані тут епізоди повинні були б входити до "Острова" на прагах досліджуваного тексту, тому їхня змістова і художня незавершеність не випадкова. Лише документальна шінність виправдовує спробу їх окремої публікації.

** Описані тут події справді мали місце у жовтні 1992 року під час вистави "Крайслер Імперіал".

чись у море голів. Ясне твоє волосся закривало обличчя, і я бачив лише обриси рідного тіла і, підійшовши ззаду, поклав руки тобі на стан, потім підняв їх вище в намаганні торкнутися персів, твоїх розкішних, бажаних, завжди бажаних персів, що так солодко-моторошно напинали сукенку, але руки мої злапали порожнечу, тонке полотно приховувало старечі драгли, а за завісою білого волосся виявилася страхітлива паша, густо нафарбована, повна гнилих зубів; вона радісно зареготала і цей її регіт збігся з реготом публіки: вся зала раптом вибухнула таким несамовитим, таким навіженим сміхом і вереском, що вже ніхто не міг почути ані мого крику, ані того, як за лаштунками, в коридорах, переходах і шахтах ліфтів, у пивницях, трюмах і машинних відділеннях запрацювали невидимі двигуни, як весь театр завібрував, затрясся всіма своїми колонами і сотнями натягнутих канатів, навантажених валів, важелів, муфт, і як ця велетенська пастка почала помалу закриватися, змінюючи порядок дверей, плутаючи галереї і завішуючи сходи над прірвою. Сміх не вщухав, так навіть його вже легко перекривало могутнє крещендо хору і тутті духових. Я більше не міг кричати, бо горло здавив жаль за самим собою, і я лиш схлипував і стогнав, істерично ковтаючи слину й сльози, а жаклива по-твору хтиво вищлювувала мені руки, злизуючи з них кров і вино, кров і вино.

Аж коли я згадав про хрестик, саме тоді, коли я згадав про хрестик, хоч ніякого хрестика, мабуть, не було вже — я загубив його, випустив зі страху чи відрази, — вступив хор хлопчиків і німа тиша запала в залі — чути було тільки високі дитячі голоси, вони звучали зовсім поруч, я, власне, лежав, скрутившись десь в ногах у хору, ото ж чути було тільки високі дитячі голоси, а за тими голосами чутливе вухо могло вирізнити рипіння і шурхіт театральних механізмів, і тут я побачив, як розсувається важка барокова стеля, вона розходилася мов діафрагма, ховаючи ліпнину і золотих оперних монстрів, а там, у прорізі, що дедалі більшав, з'явилося морозяне вечірнє небо, ліхтарі, зірки; раптово хмара людських випарів бухнула догори, заслонивши на мить усе, вона вилетіла з будинку, як душа, і шезла у високості, а вже за хвилию, коли стеля зникла цілком, усі могли бачити прозору львівську ніч і ріденький дрібний сніг, що легко сівся з темряви.

Свіжістю, чистотою і свіжістю запахло в повітрі, всі заворожено підняли голови, підставляючи очі білому зерну, а я намагався вірити, що з того неба виникне і схилиться наді мною твоє обличчя, і твоє світле волосся закриє від мене світ; я так сильно намагався в це повірити, а коли прокинувся — за сценою захлинався Хрущ.

3 (літо). Чи пам'ятаєш ти, як усе почалося? Чи думала ти про це? Звичайно, зручніше вважати, ніби це трапилося того спекотного дня, коли нас зіштовхнуло до купи двома зустрічними потоками, і коли ми несподівано для самих себе обійнялися посеред вулиці. Ми ще не були тоді чоловіком і жінкою, можливо, тому нам так цікаво було годинами сидіти у відкритих літніх кафе, пити охолоджене вино і розмовляти.

Здається, тоді ми розмовляли про музеї.

Це вже потім ми багато подорожували, піддавшись пристрасті, мов течії. Ми переїжджали від міста до міста краденими машинами — у тебе виявився дивний талант визначати придатні для крадіжки авто і заводити їх своїм манікюрним причандаллям. Я погано проваджу автомобіль, до того ж я не мав із собою прав, тому ми пересувались, як правило, вночі. Поцупивши під вечір чергове авто, ми за яких дві-три години добиралися до найближчого симпатичного нам поселення, ночували з машиною в кушах і над ранок вже були на місці. У нас жодного разу не виникало проблем з поліціантами.

Малось-мо фангастичне літо. Ми рідко коли зупинялися в готелях — нас не любили покоївки, швейцари та офіціанти. У містах і містечках ми відвіду-

вали лише базари і лазні. Ми змивали з себе дорожній пил у дивовижних, поїджених грибок і вогкістю покоях, де двері й стіни пообписувані та розмальовані поколіннями відвідувачів. Усе багатство провінційної уяви про екзотичну любов було тут. Велетенські фалоси і бездонні піхви — їх безліч разів замальовували, здирали, та вони з'являлися знову, дбайливо виписані, вишкрябані, випалені невгамовними ентузіастами. Ми змивали з себе дорожній пил, оточені слідами чужої жаги і чужої хіті, і це було добре, бо все було добре того літа.

Ми вештались базарами, порожніми й людними, столичними і периферійними, нікчемними і багатими, ми переходили від прилавка до прилавка, вибираючи найкунштовніше і найяскравіше або просто милуючись. Ми купували велетенські перці, зелені, червоні і жовті, воскову моркву з іще живими хвостиками, химерні, мов губки, каляфьори, довгу і в'юнку шпарагу, розсипи рябої редьки, хворобливий, ніжний, м'який салат і помідори, — перестиглі, готові будь-якої миті вибухнути або ж бліді, що достигали у вагонах. Ми порпалися в кошиках, ящиках і мішках, вишукуючи незвичайні плоди — несамовито довгі або сміховинно круглі огірки, гіпертрофовані кабачки, якунебудь чудернацьку капусту і роздвоєний, мов жень-шень, корінь буряка. Ми набирали цілі гори кропу й петрушки, ми скуповували селеру, з нас сміявся цілий базар, і ми були щасливі, чорт забирай.

Ми не викликали довіри у швейцарів, покоївок та офіціантів, але щастя так перло з нас, що всі звичайні люди прагнули мати з нами справу, щоб хоч якось причаститися. Тому у нас завжди був нічліг. Розбещені увагою і любов'ю, ми вимагали найбільших, найсвітліших кімнат — і діставали їх, ми прицінювалися до хазяйської білизни і завжди мали найкращі, найбільші простирадла, мережані, з анаграмами і штампами пралень, а якщо й траплявся звичайний смугастий, набитий соломою матрац, то це був найкращий матрац, який тільки можна було знайти в тій оселі. Нам випозичали справжнісіньке добре начиння, і ти страшенно тішилася всілякому розпарованому горнятку, тьмяній посрібленій ложечці чи надщербленій тарілці. О, як ти розумілася на посуді! Ти вміла поцінувати кожну річ, навіть якщо на ній було виведене чудернацьке слово "общепит". Ти заворожувала своєю обізнаністю хазяїв, і вони, підлешені, витягали з креденсів різні чуда — які-небудь вилинялі китайські вазочки, старі довоєнні пляшки з рельєфним написом "МЛЕКО", небачені модерні філіжанки з поріжечком для вусів, шкляні складані чайнички, каструльки з ілюстраціями до Льюїса Керрола і величезні мідниці, розписані трояндами.

Ми влаштували собі розкішні вечери. Ми їли хліб, пили вино і милувалися нашими овочами. Ми поглинали в неймовірних кількостях червоний, жовтий і зелений перець, висмажені в сухарях каляфьори і шпарагу, ми до боли в щелепах жували моркву і до гіркоти напихалися салатом, ми жерли редьку, аж німіли язики, ми розбризкували помідоровий сік, і вже незмога було дивитися ні на капусту ні на огірки, а треба ж було ще спожити цілу гору селери, щоб мати силу кохатися і кохатися, кохатися, люба моя, цілу ніч.

А почалося все з простого запрошення на виставку, дивного, зрештою, і підозрілого запрошення. Я витягнув його зі скриньки випадково — бо вже давно не отримую пошти — і носив десь із тиждень у внутрішній кишкени плаща. Ніяк не вдавалося забути про нього — цей зіжмаканий папірець постійно потрапляв перед очі: він то виявлявся поміж грошима, то плутався в проїзних квитках, то випадав із носовичка. Зі злості я, здається, навіть викинув його, але згодом знову знайшов серед паперів на столі. Не було на то ради. Найдивнішим і найпідозрілішим видавалось те, що мені пропонувалося з'явитись на вказану адресу о шостій годині ранку, коли ніби-то й мало відбутися відкриття. Отже, я мусив порушити звичний недільний розклад і довго трястися ні світ ні зоря у древньому рипучому трамваї аж до старих

промислових районів, куди раніше й не потикався, а потім так само довго теліпатися незнайомими порожніми вулицями, де навіть бруківка інакша, ніж у центрі.

Потрібний будинок виявився коло самісінького залізничного мосту. Виглядав на колишній госпіталь, пристосований під житло — мав довгі коридори з приміщеннями по обидва боки і стійкий специфічний лікарняний запах, що, певно, навічно в'ївся в живе дерево сходів і вичовгану підлогу. До того ж смерділо псом і звичною людською сечею. Підсвідомо я намагався відтягнути свій візит, тож піднімався поволі, вивчаючи кабалістичні знаки і написи на стінах, однак ніщо не вибивалося поза буденність, і не було жодного можливого натяку на те, що чекає мене попереду.

Двері відчинила незнайома, невизначеного віку жінка. Вона взяла вимнуте, пошарпане запрошення і, попросивши зачекати в передпокої, вийшла. Я залишився в невеличкій кімнаті з кахляною піччю в одному і чорним креслом в іншому куті, а посередині стояло величезне ліжко, засипане білими ягодами омели. З-за дверей долинав гамір, крізь який невиразно пробивався блюз Кори:

Nie wyobrazam sobie, mily,
Abys na wojne kiedys szedl,
Zycia nie wolno tracic, mily,
Zycie jest po to, by kochać sic,
...
Gdy zacznа strzelac za oknamі,
Bedziemy w szafie zyc...

Омела на ліжку і Кора за дверима. Я нагадав собі старе Пепине оповідання. Як він умів усе передбачити. Омела біла звичайна. Кора. Lipstick on the glass. O, мила імела, івилга, Viscum albuml.

(Нарешті мене впустили).

Це напівп'яне напівтовариство; цей чад і дим, гнаний з кутка в куток велетенськими, в ріст людини, вентиляторами. Я знав тут багатьох. Це, зрештою, була звичайна вечірка, що затяглася аж під ранок, вечірка, єдиним сенсом якої був установлений кимось розклад появи нових людей. Я з'явився одним з останніх, а може, одним із череди нових перших. Тут панували драглисті філософи, що любили хапати за гудзика й приголомшувати несамовитим месіанством; тут розважалися поети, геніальні і п'яні або безталанні і п'яні незгірш; тут бенкетували й бешкетували різноманітні художники, кожен з яких може скільки-завгодно пити і скільки завгодно любити самий; тут страждали й ловили кайф редактори-мазохісти; тут недограні довроламистецькі жінки починали й закінчували свої партії; тут самовпевнені музики самотньо виголошували тости й оди; тут меркантильні педераста спали, обіймаючи вазонки в очікуванні кращого дня; тут поетеси-аутистки вивчали власні вульви; тут, зрештою, був навіть Прокуратор з бляшанкою віденського пива і смутний юний демон, майже воланд, у котрого, як і годиться, одне око зелене і божевільне, а інше — порожнє і зовсім мертве.

Не вистачало тут хіба Хруща.

Ти стояла на тлі темного вікна — надворі ледве сірілося — в оточенні якихось... скажімо, просто в оточенні, стояла, схиливши голову, і лінія твого волосся продовжувалася лінією плеча, аж я чомусь розгубився. Я так розгубився, що почав оглядати неіснуючу виставку замість того, щоб тверезо проаналізувати шляхетність твоїх рис і привабливість форм. Я, зрештою, вже й не дивився у твій бік. Я вештався кімнатами, вітаючись і лаючись, стріпаючи з себе драглистих філософів і чіхаючи за вульвами самотніх поетес, я перехилився недо-

питі склянки і підспівував мертвим музикантам, відбивався від вологих гуру і все згаданих уже недограних жінок, а ти стояла все так само за стінами, за мурами, засовами, а може, тебе вже й не було, як могла б ти бути в такому місці, ти зникла, зникла, розчинилася за вікном, і страх, пекучий страх можливої втрати сиснув мені нутро, я раптом кинувся, відштовпнувши мирного поета — той похитнувся й упав, крізь двері, коридори, переходи, крізь зарості вазонів, педерастів, лам — до тебе, до твого волосся, до лінії плеча, та всюди тривало "крізь" і ніде не виднілося "до", — по всіх кутах сидів самотній воланд і мертве око його було мов живе, а те живе горіло смутком і тугою нетутешньою.

4 ("Футинути, штототакое, ужастакоей пріснілса, нікакой нікагда небіло, нет, ідажебиць німожет!"). Пиття — це звикла земна річ, і як будь-яку з земних речей його можна зробити досконалим. На жаль, я вже й цього не вмю. Однак. У мене є пляшка вина, слоїк спиртового настою валеріани і якийсь смердючий лосьйон. "Утро", здається. Ненавиджу лосьйони, але зараз не час перебирати. Вино добре б підігріти, лише не занадто, так, щоб не почав випаровуватися спирт. Добре б до градусів 40-45 за Цельсієм. І пити потрошку, маленькими ковтками, в перервах розжовуючи хліб, тоді в шлунку утвориться велика хлібно-винна маса, вона буде діяти довго й надійно. Вино найдешевше і, мабуть, тому найслабше. Доводиться половину валеріани вилити до нього. Це я вже щось плутаю, але хай є, як є. Дякувати Богу, є ще кава. Можна пити вино, навіть і холодне, впереміш із кавою, тоді вино буде грітися просто в шлунку, і це гарантія, що намарно не пропаде ні грама алкоголю. Отже, вино плюс валеріана і кава. І цигарка. Цигарок усього дві, раніше я б розділив їх у часі і таким чином досягнув би більшого ефекту, однак тепер я палю їх одна за одною, припалюючи другу від першої — цього я навчився у Млинарського. Млинарський багато речей робить так, що годі опиратися звабі. Він незлий чоловік. Він, може, Пан динамонових крамниць. Він уміє вимовляти твоє ім'я як ніхто. Навіть я так не вмю. Зрештою, я вже багато чого не вмю. Тому й палю цигарки одну за одною. Виходить непогано. Навіть дуже добре, але то ненадовго. Є ще добрий спосіб змішувати напої різної міцності. Пити спочатку вино, потім трішки розведений спирт, потім щось важке на зразок лікеру, потім знову вино і горілку й гарячий чай. Шлунок не встигає призвичаїтися до одного гатунку, як ти вже пропонуєш щось інше, і дезорієнтований організм швидко втрачає опір. Добре також додати якогось снодійного або протигістамінного препарату — ефект буває неперевершеним, однак, чесно кажучи, я найбільше люблю чисте алкогольне сп'яніння. Не толерую також пива і газованих напоїв. Це, що називається, розкатав губу. Коли вибору немає — доводиться бути скромнішим, отож мінусуємо вино, валеріану, каву і дві цигарки. Залишається не густо. На денці настоянки і лосьйон. Ненавиджу лосьйони, вже говорив, здається. Я пробую перепускати його через вугільний фільтр, але то марудно і майже не дає ефекту. Вихлюпою парфуми в склянку, випиваю раптово, відразу по тому ковтаючи валеріану, завдяки чому на кілька секунд вдається перебити неприємний галантерейний дух. Тепер уже все. Навіть теплого чаю не вип'єш — знудить. Одинокий спосіб — залізти в гарячу ванну. Коли в горлі з'являються мерзотні випари — мені вже однаково. Температура розганяє кров, кров жене тілом алкоголь. Нарешті приходить спокій. Спокій уявляється великою шапкою піни, під якою лише на денці брудна вода. Не думаю про це. Тепер головне — не піддатися спокусі мастурбації. Однаково з цього нічого не вийде, витрачені зусилля лише відберуть добру половину кайфу. Тому найкраще лежати спокійно, час від часу відригуючи "Утром" і намагаючись не згадувати, що на цьому світі, крім мене, існують різноманітні живі істоти, істотки, створіння, люди-птахи-звірі, плазуни і гади, і діти, мишенята, кактуси, огіррки, черви і рожеві хробачки, школярки, канарки, канапки, ехидни і качконоси, іс-

панські королі, шпанські мушки, глауберова сіль, дрозодфілі, трихомонади та інші принади. Забути про всіх цих клятих співвітчизників. Бо забувши про них, я, можливо, забуду про тебе.

5 (фрагменти листа). "Сліди залишаються надовго. Це можуть бути непомітні сторонньому оку плями від петрушки на світлому дереві стола, або необачно залишений недопалок, чи рельєф чужих пальців у мисочці з сіллю. Рельєф твоїх пальців, властиво. (...) Скільки разів, знімаючи з балкону випрану сорочку, я знаходив на чорному полотні твоє волосся, твоє крихке й хворобливе, мов скло, волосся. Мов сіно. Я збирав його до купи, я роками збирав його до купи, сушив на горіщі, розвішував під стелею (...). (...) Я брав більше, ніж міг віддати. Я любив твої розкішні сукенки, і твою дивовижну ходу, і твій сміх, і твій гнів, мені подобалось, як ти троциш усе довкола, як скидаєш на землю склянки і горнята, як із грацією кішки оббиваєш собі коліна й ламаєш обцаси нових мештів, як від необачності (...). Я ж не міг запропонувати тобі нічого, окрім слів і вина. Вина, від якого ти переставала бути сама собою, і слів, від яких ти впадала у відчай. (...)

Ти шукала затишку й захисту, а знайшла лише страх і потребу.

Ти шукала спокою, а знайшла лиш радість. (...)

Ти шукала тверезості, а знайшла лише ритм.

Тебе налякала моя віра в диявола. І ще більше налякала моя віра в Бога, адже ти думала, що Бог — це морські камінці.

Зате диявол виявився мухами і курячими лапками. Він полював за нами, і ми змушені були складати йому офіру. А що ми малювали магічні графіті на стінах пологових будинків, адже в кожному місті ми перш за все шукали пологовий будинок.

Ти плачеш, бо в нас ніколи не буде дітей, але не плач, бо (...) та куряча лапка на бруківці не що інше, як шмат вивареної шкіри з кістками, бо за річкою грім, бо скоро буде дощ, бо я молився за тебе, скиглячи від власного безсилля (...), а довкола все ще тривало літо, і хрипка сурма майлза дівса провіщала вечір, в неосілій куряві вчувалося цегляне передзахідне сонце і невідворотність приходу ночі, тож не плач, я прошу тебе, не плач.

6 (ближче до кінця). Повернувшись додому, він першим ділом подався до ванни, звідти вийшов хвилин через п'ятнадцять, закутаний у смугастий махровий халат. Заирнув до холодильника. Витягнув звідти шматок замотаної в папір шинки, помідор і сирок в обгортці з фольги. Сягнув до слоїка по огірок. Порізав овочі на велику пласку таріль, відтяв туди ж кавальчик шинки, сирок, не розгортаючи, поклав поруч. Дістав надпочату пляшку горілки. Сів за стіл, спостерігаючи, як на темному склі конденсується волога. Встав. Знову сів. Заходився чистити сирок. Марудна справа. Під фольгою показала голубувата цвіль. Обрізав зацвілі краї і разом з фольгою викинув у сміття. Сирок покритишив до тарелі. Руками. Взяв ножа і виделку й почав було краяти шинку. Облишив. Налив у чарку горілки. Раптом зірвався й вибіг до кімнати. Зупинився, застиг посередині, просто під люстрою, потім дістав із шафи аптечку й проковтнув якусь пігулку, розжувавши, тоді вкляк на коліна і, схопившись руками за більще канапи та схиливши голову, почав молитися. Тричі прочитавши "Отче наш", тричі перехрестився. Халат на ньому розійшовся, — під халатом не мав нічого.

Повернувся до кухні і там спокійно, зі смаком перехиливши чарку горілки, сів за стіл. Почав їсти, методично, маленькими кусниками відрізаючи всього по черзі. За якийсь час мусив узятися до залишків шинки — щоб зберегти пропорції. Огірок-помідор-м'ясо-сирок-огірок-помідор-м'ясо-сирок. Горілка. І знову: огірок-помідор... Невдовзі з їдженням було покінчено. Він сполоскав начиння, хлопнув рештки горілки до більшої склянки і, прихопивши цигарки, вийшов на балкон. Надворі ходили люди. Денна спека ще не зійшла і від

нагрітих стін пашіло жаром. Глід під балконом уже сягав вікон. Він викурив одну за одною дві цигарки, тоді повернувся до помешкання й ліг на канапу. Лежав долілиць майже без руху, аж за якийсь час стало помітно, що він плаче, спазми душили йому горло, і він почав голосно схлипувати, кумедно здригаючись, чути було якісь слова, що промовляв їх поміж риданнями. "Прости мене, Господи", абощо. Далі щось на кшталт: "... " (ні, таки неможливо розібрати слів). І знов спочатку. Так тривало хвилин зо п'ять, може, більше. Потому він встав, допив горілку й почав застеляти ліжко. Увімкнув на повну потужність радіо й ліг у постіль не знімаючи халата. Невідрегульований приймач страшенно тріщав і свистів перешкодами.

(Час від часу вчувалися в тому відголоски станцій — уривки передач, незнайомі голоси, фрагменти музики, як правило, чомусь східної, незрозумілі і явно багатозначні сигнали, але переважав усе ж такі шум — рафінований, збитий, ніби піна з яєчних білків, шум, — він мав свою власну будову, внутрішню структуру, композицію — хтось траскав дверима, хтось роздавав карти, двійки, десятки, джокери, лилася вода, висувалися і засувалися шухляди, падало колодязне відро, шелестіли трави і гнулися верхівки дерев, повзли комахи, котилося каміння, тріскалися струни, дзижчав комар, бряжчала зброя, збруя, ключі і виделки, розліталось на кавалки горня, шурхотіли сторінки, губилися фотографії, йшов дощ, стогнала жінка, велосипед долав калюжу, пахкав чайник, паротяг, гудів трансформатор, гриміли бубни, сопів старий коханець, сипалась на віко земля, танув на віях сніг, сякався дід, свистав хлопчак, гавкав пес, спадали обважнілі фіранки, злітали літаки, птахи і мухи, ревіли гучномовці, шипіли старі платівки, сичали змії, дерлися конверти, зсувалася з плечей одіж, у пуделку перекидалися сірники, чвакало під ногами і в геніталіях, сипалася в зупу сіль, гарчав двигун, вищали гальма, чхав і кашляв туберкульозний кіт, дрова тріщали, гуділа піч, шкреблися миші, вминалося сіно, електризоване волосся підіймалося за гребінцем, клацав замок, спадали краплі, бамкав годинник, сходив з рейок трамвай, тріщав замок, тріщав перешкодами приймач, — так от, шум цей, він то налітав гучним крешендо, заглушуючи мішанину ефірних звуків, то переходив на другий план, або й просто зникав — так деколи посеред бурі стихає на хвилю вітер, щоб по тому вдарити з новою силою — тріскотом, завиванням, свистом. І поки там угорі вилушувались, вилуплювались, вибулькували сухі й мокрі, круглі і рапаті голоси, звідкись ізнизу, з-під самої основи піднімалися страшні, органічної потуги баси, від яких основа починала вібрувати, і все ревище, не маючи більше змоги триматися купи, згорталось сувоєм, ховаючи досередини гromи, дзвони, шепоти й крики, брязкіт, совгання, човгання, шипіння й сопіння, тріск, клекіт, крекит, прокльони й хулу, плямкання, пердіння, вибухи й реготи, стуки й зітхання, клацання, скоркотіння, шурхіт і писк. І таке інше.)

Заснув він напрочуд швидко й міцно, бо не чув ні телефонних дзвінків, ні гупання в стіну. Пробудився години за дві і довго, як загіпнотизований, дивився на шкалу приймача. Потім вимкнув його і вже в тиші продовжував лежати так само, втупившись поглядом у те саме місце, де щойно світилося зелене вічко.

7 (грудень або січень, синонімічні ряди). Ночі мої без тебе довгі і незручні. Оглядаючи дивні сни, я прокидаюся раз по раз і боюся, що більше не засну. Однак засинаю і знову прокидаюся, і знову засинаю, і чим далі, тим безглуздішим усе воно мені видається.

Ти мала будинок на одній із тих магічних вуличок, про існування яких ніхто не здогадується, хоч вони й розташовані довкола центру при найлюдніших магістралях. Старий будинок, що пережив, певно, зо три імперії, дістався тобі у спадок, і ти привела мене в нього ще тоді, влітку, або ж тоді, восени, або ще перед тим, весною. Був ясний холодний ранок — ти привела мене

вранці, пам'ятаєш? — і я з острахом ступав древніми кам'яними плитами, темним засмоленим паркетом і вицвілими вичовганими килимами. Кімнати були такими великими, що в одному куті, коло пічки, ставало гаряче, а в протилежному — надто зимно. До ванни треба було йти довгими покрученими коридорами, а в ванні палити газ, гріти воду в примхливій системі і мити один одного, тулячись і потерпаючи від холоду. Ми кохалися в тій зимній ванні і в кухні, обжитій, повній пахоців, і, знеможені довгими переходами — у коридорах і в кімнатах, на тих вицвілих вичовганих килимах, на протертих звірячих шкурах, на поїджених міллю простирадлах. Постіль дерлася від надміру наших тіл, і ми прокидалися зранку обгорнені лахміттям, кавалками колишніх пишнот.

Кохалися ми невміло і через те, мабуть, дуже багато. Один коло одного ми були майже невичерпні, нам не бракувало жаги. Мені достатньо було чути твій голос, як із мене вже виростала, згідно з Патріаршими метафорами, хрипуча і грішна сурма, і вологе бажання розтікалось...

Ти зачиняла мене в тій хаті і надовго залишала самого. Це могло тривати днями, тижнями, місяцями. Я вештався з кімнати в кімнату, порпався в шафах, креслах — ти любила залишати там якусь поживу для мене. Зголоднілий я кпював на будь-яку річ — мисочку квасолі, мішечок домашньої, дрібно посіченої вермішелі, напіввиїджену банку старого зацукреного варення, коробочку з дрібкою пахучого зеленого чаю на дні. Одного разу я знайшов майже зовсім порожню пляшку старого гаванського рому і впився тим ромом вщент і вщерть, іншого разу наткнувся на слоїки з пахучою олією. То були старовинні, ще довоєнні прянощі, гумові корки геть розклалися від їдких випарів, а на пожовклих етикетках ледве можна було відчитати: SCHERING KAHNBAUM A. G. BERLIN. В одній пляшечці знаходилась Oil anise (Acetite esencial de anis, Essencia d'Anis, Olio essenzia'e di anise, Essencia de anis), а в іншій — Oil cinnamon (Aceite esencial de canela, Essence de Cassia, Olio essenziale di cannella, Essencia de canella). Я читав ті слова, як вірші, і, голодний, не знав, як маю спожити подібні смаколики, адже то були самі приправи, до них бракувало їжі. Дні мого ув'язнення робились нестерпними, перетворювалися на манію, — то я годинами стояв, припадаючи до дверного вічка, то перевертав усе в кімнатах, шукаючи хоч якоїсь поживи. Ти трактувала мене як щура, бо я таки натикався час від часу на тарелі з засушеними фруктами чи шкоринками хліба, і те, й інше вже було поїджене справжніми щурами і мишами, та я, зголоднілий, не перебирав їжею і накидався на все, ковтаючи майже незжованим. Ти залишала мене так надовго, люба, що годі було віпліти хоч якомусь неотруйному вазонку чи в'язці висушеного кропу. Щоправда, багатства твої були невичерпні.

Дехто, напевно, вже відчув, що я забрехався. Забрехався — так. У пошуках синонімів я вічно збиваюся на манівці. Не було ніяких об'їдених вазонків. Твій будинок був повний дивовижних речей, але, річ ясна, не було в ньому взагалі вазонків. І щурам нічого було там робити. Більше того, часами мені видається, що ти утримувала цілу зграю котів. Вони виникали й зникали невідомо звідки, невідомо як і куди. Твоє котяче царство брало мене в облогу, це для нього ти залишала поживу в мисочках, і я мусив боротися з котами за право жити. Вони викрадали мої припаси. Вони були підступнішими за уявних щурів і я воював з ними, ганяв їх кімнатами, вбивав, здавав шкури і, можливо, — поїдав. Тут питання стояло так: хто кого. Хоча не виключено, що вимучений своєю тривалою відсутністю, я любив їх. Я знав, як зробити добре цим облудним тваринам — самиці лягали на спину і розкидали лапи, мов найпослідущі шльондри, і я гладив їм животи і їхні немічні котячі груди — скільки там пипок у кішок — шість? шістнадцять? Вони мружили свої облудні очі і, хоч ніколи не віддавалися до кінця, меркантильно брали від мене все, що я не міг не дати. Як старий змарзмілий Гем, я любив і котів. Чи то, радше,

вони любили мене. Вони хрестоматійно місили лапами мої знавіснілі геніталії, і ті безсоромно бубнявіли, наливалися кров'ю від котячих пестоштів, коти кидали здивовані погляди і випускали кігті. Ймовірно, в мене був і свій Бойз, такий білий, пухнастий сучасний незакомплексований друг, котрий любив мене, як ніхто або як ти, або так само як ти, ігнорував мене, і це найбільше бісило, і це, врешті, приносило найбільшу насолоду.

Або — ні. Може, там був один-єдиний котяра, справді білий і колись пухнастий, а сьогодні збожеволілий від самотності та автоспермотоксикозу. Облізлий і нещасний він то зникав надовго, а то весь час потрапляв на очі, плутаючись під ногами і гублячи шерсть та сперму.

Так от, про сурму: мені вистачило твого голосу. Ти з'являлась несподівано за день чи за два, так само несподівано, як і зникала, і за ті день-два твоєї відсутності в моєму літочисленні спливали місяці і роки. Мені здавалось, що я вже зовсім не той, що я висох, зістарився, здох, змуміфікувався, потім знову воскрес, виродився в якого-небудь зомбі, вампіра чи зварйованого самітника, я скидався на одного з персонажів твого вічного музею, я вже вмів майстерно зливатись зі стінами й відділятися від тіней у темних кутах, здається, я навіть виникав з повітря і розчинявся в ньому, — але з'являлася ти (о, як я ненавидів тебе, веселу, розпашілу від подорожі, збуджену розмовами й зустрічами, — ти зустрічалась і розмовляла з іншими, хвойдо! про що можна було говорити з іншими, чим вони могли заманити тебе? чим тебе зваблював світ поза будинком? чого тобі ще бракувало, адже я давав тобі все, все чуєш, дівко?), і моя виплекана роками самотності гідність раптом щезала, і я, мов вуж, виповзав з покоїв, схованок і нір на звук твого голосу, я зневажав себе за подібне приниження, однак годі було щось вдіяти, бо ти говорила без угаву, скидаючи сумки, клучочки, пакети, обдаровуючи мене якимись непотрібними речами, відкуповуючись від чергової зради, ти говорила, сміялася, розповідала несуттєві історії; ти вдавала, що не помічаєш мене, розпластаного, хворого, звироднілого, пашталякала, патякала, тринділа так, ніби нічого не сталося, ніби ти й не покидала мене, ніби не виходила в трикляте місто за триклятими продуктами на ті трикляті півгодини, а я, я й не слухав твоїх балачок, я чув лише хрипку сурму майлза девіса, сурму, повну струму, грішну чи горішню, бо він видував усе вищі й вищі і все так само надтріснуті звуки, аж збиралася всередині мідних труб волога, аж вона текла йому пальцями, аж сповнювався нею я і, сповнений, спливав, плазував, звиваючись внизу на горішаних сходах коло дверей.

Хоча це, звичайно, бздурі, дурниці, так звана поезія. До чого тут Девіс, просто від твоїх слів, від самого твого голосу мені зволожувався епітелій, судомило горішки, і я готовий був тут же на місці завалити тебе і без кінця брати [...]

8 (репліка). Ти спиш, люба моя, ти втомилася від слів. Спи, нам уже надовго залишилось бути разом.

9 (ідентифікація жінки).

— Малим я любив лежати, розтягнувшись на повен зріст на підлозі, — (підлоги в нас були застелені дешевими строкатими хідниками, і мама, миючи пофарбовані дошки, завжди залишала їх трохи вологими, щоб хідники не зсувалися, все дитинство моє пройшло під знаком позсуваних хідників), — і переглядати батькові енциклопедії. Заради красного слівця й ритму можна вважати, що я вже тоді шукав її, хоча нікого я, звісно, не шукав, мене просто цікавили жінки. Якось так сталося, що я прогавив усілякі еротичні ігри, і тому змушений був шукати правди в книжках. Правди було мало, зате мене оточували розмаїті венери, еви, махи, комахи, данаї, дафнії і хлої, я класифікував їх, втішався з ними (думаю, я володів одним з найвишуканіших борделів), я брав збільшувальні скла, потужні лінзи, окуляри, конструював з них химерні мікроскопи й наводив на цнотливі енциклопедичні лона. Наївний, я думав, що

збільшення — це аналог занурення і тому очікував знайти рожеву піну й оксамитову вологу в цих сухих і тінистих хащах. Я моделював неіснуючий ще тоді блоу-ап, але перфектні репродукції розпадалися під лінзами на пуантилістичні абстракції, лона щезали, перетворюючись на кольорові мозаїки.

— Спекта тоді стояла неможлива. Ми йшли містом, через парк, через площу, повз театр, по стометровці, попри кав'ярні й кафе. Під суkenкою в неї не було нічого, — мокре бікіні вона несла в кошику, а в жодній білизні цілком безтурботно не бачила потреби. Це зводило мене з розуму. Я просто шаленів, я так хотів її, що боляче було йти, і знаєш що? — я думаю, вона любила мене теж.

— Це, напевно, весело звучить, га? Він зустрічає жінку, з котрою хотів би бути ціле життя, котру, властиво, ціле життя шукав, і к бісу патетику. Ти думаєш, я просив у Бога такої радості? Цього вашого вошивого кохання? Спокою я просив, якнайчистішого спокою, ну, і хліб насущний даждь нам днесь, традиційно. А тут Він раптом ні з того, ні з сього, коли вже все давно позакривано, відчиняє нам це віконце на один сезон. Такі, знаєш, невинні забави. Ну, й усе. Все полетіло к бісовій матері. І живи тепер як хочеш.

А втім, це пусте. Ти, напевно, помітив, що останнім часом усе написано збувається. Елементарно збувається будь-яка дурня, варто лише її записати. Спокус у мене ніяких не виникає, але в зв'язку з цим знаєш, чого я найбільше боюся? Ну, по ідеї мене повинна збити машина, якщо ти добре знайомий з моєю творчістю. Так от, я боюся зранку виходити на вулицю, не відвідавши ґрунтовно кльозету — якось не хочеться врізати дуба з повними кишками лайна.

— Найбільше йому не давали спокою її руки. Вони снилися йому надто часто. Хоча, по ідеї, з таким самим успіхом він міг згадувати її шию, груди або живіт — (її живіт він любив найбільше, йому подобалося дотикати чутливої шкіри, проводити легко пальцями чи язиком або — схиливши голову — волоссям, або припасти вухом і лежати так, намагаючись уявити, що там всередині могла б ворухитись і копатись ніжками його дитина) — він міг би думати про її шию або про ще одне улюблене місце, позаду передпліччя, він, зрештою, міг би згадувати її лоно, котре йому так подобалося цілувати, але найчастіше йому ввижались все-таки її руки — тонкі подовжені пальці, перламутрова шкіра на зап'ястях, довершена кисть, порізані зморшками долоні і надзвичайно гарні округлі нігті. Вона не любила своїх рук, казала, ніби в жінки повинні бути інакші, але він добре розумівся на руках і знав, що такі трапляються тільки раз. Зрештою, все трапляється тільки раз, лише сні повторюються раз за разом щонаочі.

— Там росла квасоля. Це в самому центрі — завжди посеред міста можна знайти подібні оази. Висока металева сітка, вся обвита квасолею, і зелена галявина, не більша за поштову марку, як пожартували б у Голівуді. Ми цілувалися там, і там я вперше торкнувся її по-справжньому.

Тоді я був певен, що про те місце ніхто не здогадується, що ми перші ступили на цю землю просто з людної вулиці.

Наступного літа я був там знову. Ми пили пиво з її новими друзями. Виявилось, що в тій траві повно риб'ячих кісток. Друзі розповідали анекдоти. Я сміявся.

— Ми бували на горищах, в пивницях і поїздах. Ми бували в музеях. Все виглядало дуже дивним. Місто то зникало, то з'являлося знову. Одного разу вона поклала голову мені на плече і сказала напівздивовано-напівзаспокоєно:

"Як зручно ти влаштований". Цього було достатньо. Перед нами відкривалися едемські сади. З'являлися невідомі раніше ріки й ліси, ми купалися в тих ріках і кохалися в тих лісах. Напевне все воно було несправжнім, бо потім нам ні разу не вдалося знайти подібних місць. Трапилася, щоправда, одного разу копиця сіна, та й то в тому сіні було повно павуків.

— Я почав помічати це давно. Вона сама не знала, що з нею коїться. Я бачив, як вона намагається зрозуміти й не може. Ці раптові приступи огиди, розумієш, це було так, ніби вона опам'яталася і побачила, що поруч не чоловік, котрого вона любить (любила), а обридливий слизняк, черв абощо. То були секундні спалахи, суто підсвідомі, вони дратували її, бо вона не могла ані пояснити, ані пробачити їх собі, вона ж не хотіла бути злою, однак годі щось було з тим удіяти. Пізніше, річ ясна, це роздратування перекинулося на мене. Щоразу робилося гірше й гірше; чим більше вона намагалася бути доброю, тим більше я сповзав у свою хворобу. То був кінець.

— Щастя вдалося нам ще восени. То була, правда, рання осінь. Дуже рання осінь у Кіото. Довжелазні тіні на пагорбі від низького сонця, вівіці, пастух, великий чорний пес. Ми стояли на фортечному мурі і дивилися на місто кризь бійниці. Міста не було.

Камінь зберіг на собі сліди поколінь. Мотлікрю, моторхед, ейсідісі, сімпред, аеросміт, металіка, акцепт, бонджові, токінгтедз, блексаббат, озіозборн, скідров, діпперпл, гансендроузес, нірвана, кюрі, крім, айронмейдн, клеш, дедкенденс, тірекс, сімтілміндс, гіллан, рейнбов, мерільйон, дефлепард, джаггер, ванхаллен, кісс, інексес, іггіпоп, джудаспріст, юту, юрайгіп, ейша, гендрікс-моррісон, еліскупер, заппа, секспістолз, ледзепелін, джойдвіжн, феізноюмо, тратата.

Вона була в білому светрі, моєму улюбленому. Тіні ставали дедалі довшими, але було ще тепло й вона скинула светр. Внизу сонно паслася слухняна отара, і пес, властиво, не мав роботи. Старий спав.

— Мені завжди здавалося, що непристойно дивитися на ступні. Не знаю чому, підошви ніг видаються мені єдиним місцем на тілі, — не сороміцьким, ні, — а саме непристойним. Мене завжди вражає, коли люди безтурботно демонструють свої п'яти. Просто з душі верне. Коли і дивитися гидко, і не можеш відвести погляд. І завше відчуваєш себе останнім лайном.

— Це відбувалося в тому барі на розі, там, де дубові столи. Мені тоді вже нічого не хотілося, нерви зробилися ні к бісу, я легко починав плакати, легко сміявся і пив, як навіжений. Я сказав їй, що все нормально, я все розумію, і буду думати про неї якнайкраще, і буду й далі молитись за неї — це було святою правдою, але вона раптом розплакалась і почала кричати, щоб я забирався геть, раз я такий розумний, що всі її врешті кидають, і що я нічим не кращий за інших, а то ще, може, й гірший, і знаєш, я й справді повірив (чомусь), що це саме я кидаю її, а не навпаки, і тоді я, здається, сказав, що вона й далі може розраховувати на мене, коли потрібно, але вона повинна розуміти, що ми не можемо бути разом, як раніше, ну, і ще щось у подібному дусі, це, зрештою, не має жодного значення, бо найголовніше, що в тому барі завжди було повно тарганів, і поки ми таким чином мило собі гомоніли, ковтаючи сльози й хлюпаючи носами, ці таргани з усіх можливих щілин показувалися. То один вусами поворушить, то інший, то ще якийсь перейдеться неквапно спинкою крісла, а інший завмре на стіні посеред орнаменту, і тут, віриш, я, вправно продовжуючи вдавати доброго самарянина, ловлю себе на такій думці: "Тарганята, любі мої друзі! Та ви ж, самі того не відаючи, життя

мені врятували!" І таке інше. Точнісінько так воно й було, не брешу, якби не тартани, приснився б мені повний пінцет.

— Чорт його знає, може, воно й не так, але мені здавалось, що чим довше ми спілкуємося, тим більше вона повторює якісь словесні конструкції, притаманні мені і вживані раніше мною. Розумієш, це важко пояснити, але слова не мали для неї жодного значення. Ні, вона, звичайно, не могла без слів, більше того — вона вірила в те, що казала, але це була тільки гра, гра, котра приховувала суть, і гра, котра тільки для того й існувала, щоб суть приховувати. Потім, коли ми розійшлися, вона з такою самою легкістю почала вживати інші слова, у неї повністю змінився лексикон, і це була така ніби втеча, чи що... Я не знаю, що це може означати. Швидше за все — нічого.

— "Всі ці шляхтичі, котрі вдають із себе шляхтичів, усі ці бутафорські аристократи, котрі не мають поняття навіть про добру бутафорию, — це ж просто рогулі. Вони щодня міняють краватки, але не білизну чи шкарпетки, вони роблять собі манікюр, але ніколи не підстригають нігті на ногах, вони чудово обходяться без біде, замінюючи його вчорашньою газетою, а дайте їм достатньо пива чи вина, і вони пообсикують вам увесь туалет. Кожен із них, приємний і начитаний молодий пан, елегантно сякнеться на землю і так само елегантно обгрунтує це дзен-буддизмом. А потім ще й переконає, що поезія і вино, кохання й злягання, не кажучи вже про ригання, — речі абсолютно взаємопов'язані, рівноправні та необхідні. А їхні леді! О, їхні леді — це сама вишуканість, вони дбають про зуби і про ноги, вони курять дорогі цигарки з самого ранку, вони навіть вряли-годи підмиваються перед статевим актом, якщо є вода, залишаючи волосся на емалевій поверхні ванни, якщо ж води немає, що в нашій любій вітчизні трапляється нерідко, ніщо не завадить миловидній панянці накласти де-небудь купу і швиденько змотатися, встидливо прикриваючи носика. Запам'ятай: їхні леді ніколи не обертаються позад себе. Люди, ви мені безмежно симпатичні".

Що це було? Спроба утопії?

— Брудна вода. Вона почала підніматися зі стоку в ванні. Ми нічого не могли вдіяти, я товк вантузом, аж поки не відламалася ручка, але безрезультатно. Це було як у тих дурнуватих американських фільмах, але б у л о насправді.

(І тоді бачиш, як те, що ти змивав з себе вчора і позавчора і позапозавчора, повертається; воно нікуди не ділося, не зникло, не розчинилося в землі. Все, про що б ти з радістю хотів забути, про що вже майже забув, все воно з тобою.

Візьми мене на своє свято, татусю Гем.)

— ... і розумієш, поступово я почав помічати, що я не просто псую людям настрої, а що через мене у них трапляються різні негаразди, дрібні, не дуже серйозні, але неприємні випадки, спочатку я відмахувався від цього, списуючи все на свої звичні манії, але потім побачив, що речі, котрі побували в моїх руках, навіть хай я подарував щось приятелю, подарував зі щирою душею, ці речі, як зачаровані монетки, стають причиною різної гидоти й паскудств. Отоді я перелякався не на жарт. Я нагадав собі, як одного разу у Львові ледь не втратив розуму, бо мені здалося, ніби зникли всі хрести. Колись одна забобонна дівчинка наговорила мені купу дурниць про магічну силу різних символів і щось там зокрема про навскісний хрест, такий, знаєш, ікс-подібний. Я ж ніколи не вірив у подібну бридню, але тут раптом мені здалося, що довкола самі ці клятві ікси. Господи, я був зачинений у трамваї і крізь щибу бачив, що жодного нормального хреста не залишилося. Всюди — і в заго-

рожах, і у віконних рамах, в антенах і на деревах та куполах — самі лиш ікси. Я разів з п'ятсот проказав, та що там, проверещав про себе молитву, аж поки не вискочив на Привокзальній і не вкляк перед Ельжбетною, хрестячись і б'ючи поклони. Я був мокрий, як щур. Люди обходили мене з пересторогою. Не знаю, скільки це тривало.

Того разу відпустило.

Того разу я піднявся й побачив, що все гаразд.

Тепер — невідомо.

Тепер я боюся думати про таке.

— Коли все вже котилося донизу, розвалюючись на ходу, я знав про кожну її зраду. Навіть вона сама здогадувалась не про всі. Так якось це з'являлося само по собі. Вона нічого не могла приховати. Навіть якби хотіла. В кожному випадку я діставав шалений удар під дих, варто мені було зустріти її хоча б мимохідь. Спочатку це траплялося рідко, я ще не здогадувався, в чому річ, потім — частіше, під кінець — завжди. Якщо воно находило в присутності людей, я змушений був тікати, щоб не виглядати цілковитим ідіотом, згодом просто довелося уникати її, та й усіх, хто її знав.

Уперше це сталося в театрі, ми стояли поруч на сходах, я відповідав на чийсь запитання, може, відвернувся на хвилиночку, і тут відчув цей удар, від якого захотілося сісти просто на землю. Вона зникла. Її вже не було поруч. Вона могла піти дезаводно, та й з ким завгодно, в цьому не було нічого дивного, вона, зрештою, не зобов'язана весь час стовбичити коло мене, та й взагалі, людина може мати безліч найпрозаїчніших причин — піти в туалет, наприклад... Розштовхуючи натовп, я кинувся вниз, під сходи, де були туалети, добре розуміючи, що роблю щось не те, що так взагалі не робиться, що тупцювати коло жіночих туалетів, витягуючи, мов страус, шию принаймні смішно, але мені було не до пристойності і хороших манер; потім я погнав нагору, звірине чуття вело мене, і я таки помітив їх у кінці коридора.

То був хворобливий і вигончений балетний хлопчик, "весь голубий, аж синій" (от клятий Патріарх!). Він вів її за руку і вона давала вести себе за руку. Не знаю, що було б, якби я догнав їх. Може, все б закінчилося ще тоді. Не знаю. Але двері, за котрими вони зникли, зачинилися на ключ перед моїм носом. То були двері в зал, масивні дубові двері з химерно шліфованим гранчастим склом. Зображення в тому склі множилося відповідно до кількості граней, світло примхливо мерехтіло, і я бачив мільйони оздоблених оксамитом стільців і сотні пар, що неквапно йшли поміж рядами. Сотні балетних хлопчиків тримали за руки сотні моїх коханих. Чи міг я любити стільки жінок одночасно? Чи міг?

Скло було старовинним, а тому, певно, якісним, гладеньким і твердим, імовірно навіть, це був справжній гірський кришталь, тож не дивно, що я ніяк не міг продерти його нігтями.

— Вона була єдиною жінкою, з якою мені подобалося спати. Ну, спати, просто спати, розумієш? Я ненавиджу, коли хтось вночі пітніє коло мене, сопе мені у вухо, коли чийсь волосся лізе в очі. Але з нею все було по-інакшому. Я повірив, що можна спати, обійнявшись, цілу ніч. Що можна прокидатися вночі тільки для того, щоб обійняти ще. Що можна любити її запах. Що можна любити всі її запахи. Що першим ранковим бажанням є не тотальна дезинфекція, а бажання поцілувати. Зазвичай я прокидався раніше й дивився, як вона спить. Куди там! — я просто милувався, дивлячись, як вона спить. Я не знав, що можна спати так гарно, що гарним може бути навіть дихання. Я ніколи не здогадувався раніше, що зможу полюбити чийсь дихання, зрештою, раніше я не здогадувався багато про що, і знаєш... був набагато щасливішим.

— У її будинку, там де ми кохалися, їли, мили одне одного, через рік була вже комуна. Звичайна комуна: забрьохані гіппі, трава, Марлі. Бліді дівчатка із здивовано розкритими від маріхуани очками й піхвами, мандрівні філософи, всілякі ці, знаєш, бременські музиканти, вільний дух Європи, коротше кажучи. У кожного щось там у вусі або на чолі чи, в гіршому разі, на зап'ясті. Фенечки так звані. Весело, блін.

Любов, братство і трава, трава, трава.

Або (якщо скористатися рецептами геніального рекомбінатора Млинарського): братство, трава і любов, любов, любов.

Або: братство, братство, братство.

— То був такий невеликий острівець посеред ріки. Ми перейшли до нього вброд. Давно минули сонячні дні, і я, здається, переніс її через воду на плечах. Ми пекли на тому островці бульбу. Зверху сяялася мжичка, але коло вогню було тепло і сухо. Зліва стояло місто, а на правому березі в негустому переліску догнивав прибитий до стовбура трупик чорного кошеняти. Я наткнувся на нього, шукаючи хмиз.

Знаків і так було більш ніж достатньо, тож я нічого не сказав їй про знахідку.

Зрештою, по-своєму вона розуміла все.

Ми пекли бульбу, гріли між теплого каміння вино й цілувалися. З берега до нас гукали хлопчакі. Ми вітали їх жестами. Обличчя і губи наші були висмарувані попелом. Літо минало безповоротно.

Потім вона збирала кошик, а я докурював цигарку і за дурною своєю звичкою питався сам себе: невже ця клята річка не може от просто зараз взяти і вийти з берегів, невже її затхлих вод не вистачить, щоб затопити місто, перелісок, хлопчаків, усі смердючі міста, всі смердючі переліски, всіх смердючих кошенят разом із смердючими хлопчачками, невже цього ніколи не буде (а коли прокинувся, за сценою чогось там захипився нікому не відомий Хрущ).

— Ну, що ж, усе воно, звичайно, непогано, але це якась така суцільна тягуча каша, замішана на злості, розпачі і твоїх еротично-дефекаційних проблемах. Бракує їй, як на мене, якоїсь структурованості, може, виходів на певні узагальнення, я вже не кажу про такий критерій, як "катарсис". Замало у цьому всьому форми. Або, хоч би вдалого закінчення. Це, звичайно, страшенно дотепно — винести епілог на початок, але що там у ньому? — дівчинко моя, прощавай, — здається, — я буду думати про тебе ще?

10 (нічого).

Олег ПОКАЛЬЧУК

ПРИРЕЧЕНИЙ ЖИТИ НА ТЕРМІН ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

МОЙСЕЙ

*Щось свобода на смак — не такий вже й обіцяний мед,
Хоч над морем Червоним вже лемент ворожий ущух.
Із визвольних знамен заходилися шити намет.
Сяє сонце. Ні манни з небес, ні простого дощу.*

*Фройд побачив би тут веремію взаємних утіх,
В машкарі славослов'я взаємно приховану лютю...
Велемудрий Мойсею, що вивів з неволі своїх:
Ти ж бо знав, що панами раби за життя не стають.*

*Вічна рабська душа нагадає тобі уві сні,
Що в неволі єгипетській всі були п'яні й веселі,
А дорога твоя відтепер слід у слід —
За народом, який буде йти сорок літ
За вогненним стовпом у пустелі.*

*В чорногір'ях Карпат ще не сяє новітній Синай...
Що там, в наших скрижлях? Ще жоден пророк не наснив.
Може, з мудрістю втрат старші не подарують синам
Ген захланний, який нам державу навек запізнив.*

*Можна рідним ярмом маскувати сліди від тавра,
Можна звестись з колін, але не розігнути спини,
І тому сьогодення — далеко не ліпший гарант,
Що нащадок Пілатові не закричить: "Розіпни!", —*

*Бо невільник торує невільничий шлях до мети,
А взискуючий царства на radoщах палить оселі...
Може, в Книзі Буття між рядками роздивишся ти,
Що походиш з народу, який щойно вийшов в пустелю.*

* * *

*Знаєш, що я тобі розповім про вірші? Клекотіння ніяк не прорветься у
плач.
Випадково знаходиш на дні душі, як забутий в кишені жетон метро,
Своєрідний стан. Це наче третя стаття, чи четвертий, і вже нестрашний
сурмач,
Від якого пересихають вуста, наче взимку фонтани Трокадеро,*

*І незнанням шляху набрякає брук. Отоді набираю твій номер, бо
Я хоч щось дістану із перших рук. Добру звістку чи згубну, але яка
Дасть можливість загинути від краси, переходячи вперше міст Мірабо.
Кажуть, я повернувся звідти, як всі. Менше вірити треба дурним
чуткам.*

НОСТАЛЬГІЯ

*Країна рідкого лайна, про яку пам'ятаєш, коли
У горах Кетскіл понадвечір збираються тіні колиб
Гостити у тіней вігвамів. Кому, як не міту добра,
У тиглеві княжих погорд і північносхідняцьких образ*

*Та півєвропейської цини стопити державу? Тобі
Безвізовий виїзд ще сниться, а в'їзд — чомусь ні. Далєбі,
Потворна вторинність позначила болем добу, в якій,
Мов прутень між двері сабвею, вгороджено прізвисько Кий.*

*Не плач, не ридай, Ярославно, паркуючись під конов'язь, —
Модемом комп'ютерний вірус отримав невірний твій князь,
Зі слів депутата Де Сада парламентський спікер Мазох
Сказав в кулуарах, що правду без болю не витворив Бог.*

ГРОМАДЯНИН

*Як віра є доказ того, що не бачиш очима,
Бо те, що ти бачиш, прийняти на віру не зможеш,
Як відчай є доти, допоки триває причина
У пам'яті плоті, у поті смертельного ложка,*

*Ти є чергова очевидна іронія долі,
Христом маргіналу дарована конгеніальність,
Приречений жити на термін позбавлення волі,
Де молот і серп у пахвині кують генітальність.*

*Можливо, що ти фінікієць. Почім тепер фінік?
Можливо, гебрей, чи романо-гетьманського роду, —
Та сперматозоїд, з якого раптово ти виник,
Повівся по-рабськи і зовсім не вибрав свободу.*

Адам МІХНІК

ОКСАМИТОВА РЕСТАВРАЦІЯ

Читаючи в польській пресі про "повернення комунізму", я часом думаю, що було б добре уявити собі справжню реставрацію комуністичної системи. Стук у двері на світанку. Запровадження воєнного стану, розпуск парламенту, ліквідацію політичних партій, конфіскацію газет, цензуру, кордони на замку, тисячі ув'язнених, суди та вирoki. І ще й ще раз промову Лідера по радіо про потребу "закону, порядку та дисципліни..."

Вже рік Польщею править коаліція посткомуністичних партій. Подібна коаліція при владі в Литві. І в Угорщині комуністична партія нещодавно виграла вибори. Однак ніде комуністичний устрій не повернувся насправді. Що ж тоді означають ці "повернення"?

У Польщі та в інших країнах регіону відбулася революція: систему тоталітарної диктатури зруйновано у сферах політики, економіки та міжнародного устрою. На щастя, це відбулося — у Польщі, зокрема, дякуючи угодам "Круглого столу", — без барикад і гільйотин. Це була, як її вдало назвав Вацлав Гавел, "оксамитова революція".

І все ж будь-яка революція — навіть оксамитова — має свої закони розвитку. Вона дає волю очікуванням і сподіванням, яких ніколи не зможе задовольнити. Тому має радикалізувати свою мову, поглинути своїх дітей, усунути зі своїх лав поміркованих, послідовно декретувати прискорення, очищення, чистки. Революція завжди залишається незавершеною. І тому викликає розчарування та гіркоту. На когось треба покласти вину за те, що манна не впала з неба. Революція знаходить винних. Спочатку представників старої системи, тоді їхніх захисників, нарешті, власних провідників.

Революційний табір завжди має своїх "поміркованих" і "шалених". Перші хочуть захистити свободу задля зверхності конституції та правової держави; другі переконані, що захист свободи означає винищення ворогів свободи, тобто людей старого режиму. Для них це єдиний шлях показати свою турботу про добробут тих покривджених і принижених, які розпочали революцію. Врешті визволення від диктатури принесло свободу і радість лише небагатьом. Більшості, полишеній у злиднях та безвиході, плодів перемоги не дісталося. Більшість вважає, що революцію зрадили "помірковані" — більшість повинна визволити себе ще раз. Ось чому необхідне "прискорення" та "завершення" революції. Щоб це сталося, треба перестати "грати за правилами". Потрібні ясні й тверді рішення: щодо людей старого режиму слід застосувати революційне правосуддя, позаяк жодне інше правосуддя не буде відповідним.

Бурбона офіційно судили за співпрацю з ворогом, а насправді тому, що він був королем. Страта Людовика XVI була вирокom монархії, "цьому вічному злочинові", як окреслив її Сен-Жюст. В ім'я цієї логіки Конституцію принесено в жертву Революції.

"Порівняно з величезними стражданнями величезної більшості народу, — схарактеризувала Робесп'єрову думку Ганна Арендт, — безсторонність правосуддя й закону, застосування однакових правил до тих, що сплять у палацах, і до тих, що сплять під мостами Парижа, скидалася на знуцання".

Текст доповіди на засіданні Демократичного семінару у Львові 15 грудня 1994 року, присвяченому темі: "Оксамитова конгресолюція: повернення лівих сил до влади в Центрально-Східній Європі". Оригінальна публікація: "Gazeta Wyborcza", 3 — 4 вересня 1994 р. Цей переклад зроблено зі скороченої англomовної публікації у "Bulletin for Program of Eastern and Central Europe", жовтень 1994 р. Висловлюємо вдячність організаторам Демократичного семінару за дозвіл використати український переклад.

Раніше метою були конституційні гарантії свободи громадян, тепер метою стали справедливість і добробут людей. Мета, визначена таким чином, виразно ділить революційний табір на "поміrkованих" та "шалених", що починають дивитися одні на одних як на ворогів. Цей конфлікт розриває на частини та виснажує революцію. Чи може тоді щось урятувати її? Так — спаситель, який, ліквідувавши обидва табори, сягне по зброю і заговорить мовою диктату.

Але чи маси підуть за цим провідником? Чи, може, вони радше оберуть реставрацію? Та сама гільйотина відрубала голови Бурбона, Дантона і врешті Робесп'єра. Революція може народити терор. Вона також може уникнути його, але тоді вона дасть життя реставрації. Кожна революція або сягає своєї вершини в диктатурі, або веде до реставрації.

Польська оксамитова революція народила оксамитову реставрацію.

Реставрація ніколи не є поверненням старого режиму та старого порядку. Реставрація є реакцією на революцію, пароксизмом повернення до влади колишніх людей, колишніх символів, традицій, звичаїв. Революція живиться обіцянкою Великої Зміни; реставрація обіцяє повернення "старих добрих часів".

Але реставрація, як і революція, неминуче принесе розчарування.

Спершу приходять радість. Принижені революцією представники старого режиму переживають хвилю полегшення та тріумфу. Справедливість восторжествувала. Самозванці-революціонери випускають владу з рук. Відданий натовп радісно вітає легітимного монарха та його почет. Роялісти змагаються у правовірних деклараціях. "Ультра" готові вступити на пости. Однак швидко з'ясовується, що серед сенаторів, які прославляють дім Стюартів чи Бурбонів, є багато таких, що колись голосували за страту Карла I чи Людовика XVI. Тому "ультра" вимагають чисток, реституції власності, покарання та пониження тих, хто брав участь у революції.

Легітимний монарх, повертаючись із вигнання, щоб зійти на престол, промовляє пам'ятні слова: "Панове, нічого не змінилося. Просто стало на одного француза більше." Як спостеріг сучасник, "розкуті манери, світський тон, дружня гідність, що так контрастували з бундючністю та з самовпевненіми й категоричними відповідями Наполеона, справили найбільше враження на присутніх. Ми почувалися перенесеними у якийсь новий світ. Ми поверталися назад до батьківського правління".

Однак цей самий свідок, Талейран, зауважив, що "незабаром почалися доноси, вдавана запопадливість, почуття ображеності, силувані вияви посягати. ...Натовпи підбурювачів і змовників усіх відтінків юрмилися в його палаці. Кожен із них відновлював монархію. Кожен вимагав нагороди за свою відданість і службу. Всі посади вимагали нових людей. Спочатку сам король не був прихильником поруху: "Панове, — звернувся він до "ультра", — я вимагаю і зобов'язую вас знайти якнайменше винних". Але це не задовольнило всіх. Швидко появився критицизм щодо поміrkованого підходу. "Ультра" вимагали рішучих дій і просто покарання революційних злочинців. Реставрація далі втрачала прихильників, тоді як захисники програної революції знову здобували їх. Причиною цього було те, що так само як революція не змогла виконати своїх обіцянок раніше, реставрація не змогла виконати їх пізніше; спокій і порядок старих добрих часів не повернувся назад.

Для багатьох із тих, хто голосував за СДЛ (Союз демократичної лівіці) і ПСП (Польську селянську партію)*, цей рік коаліційного правління приніс заспокоєння. Скінчилися як побоювання безумства декомунізації та чисток, так і побоювання, що будуть понижені й дискриміновані ті, хто називав ПОРП (Польську об'єднану робітничу партію) "запроданцями" й "лакузами Росії" та порівнював її з нацистською НСДАП і фольксдойчами, що підтримували нацистів в окупованих країнах. Тепер колишнє членство в ПОРП перестало бути чимось ганебним. Це сталося завдяки важкій праці найбільш "шалених" прибічників "Солідарності".

* Обидва є посткомуністичними (тобто з корінням у комуністичному минулому) угрупованнями.

Страх перед змінами, що приніс успіх СДЛ і ПСП, спричинив сповільнення приватизації та реформи місцевого самоврядування, відновлення централізації та державної монополії, зростання протекціоністських тарифів, субсидій для підприємств, що банкрутують, кредитів для слабких ферм. Ухвала парламентської більшості щодо конкордату з Ватиканом і абортів завдала удару престижеві католицької церкви.

Однак переважній більшості виборців СДЛ і ПСП останній рік приніс розчарування. Старі добрі часи — держава загального добробуту, економіка без безробіття, безкоштовні курорти для трудящих, безкоштовне навчання та медичне обслуговування — не повернулися. Не повернувся час того особливого егалітаризму, коли за мізерну працю платили мізерну платню, а сама думка про особисте багатство відкидалася як шкідливий пережиток капіталізму.

Реставрація — як і революція — має своє помірковане крило та своїх "шалених" або "ультра". Помірковані хочуть змінити логіку демократичної держави права й ринкової економіки таким чином, щоб отримати від них користь. Однак вони не хочуть каральних загонів, масових чисток, цензури, закритих кордонів, диктатури та націоналізації підприємств. З другого боку, "ультра" прагнуть реваншу й припинення реформ. "Ультра", використовуючи зростання антиклерикальних настроїв, прагнуть приниження церкви. "Ультра" небезпечні — це очевидно.

Однак жодне з цих спостережень не підкріплює тези про рекомунізацію та повернення Польської Народної Республіки.

* * *

Теоретик поміркованої реставрації Талейран так охарактеризував свій погляд у "Меморандумі для монарха": "Коли релігійні почуття міцно закарбовані в серцях людей і сильно впливають на їхні думки, люди можуть повірити, що могутність правителя є еманациєю божественности... Однак у часи, коли ці почуття полишають слабкий слід, коли релігійні зв'язки якщо не розірвані, то все ж суттєво послаблені, ніхто не хоче визнавати її джерелом легітимности... Нині загальноприйнято говорити, що уряди існують лише заради людей. З цієї думки випливає неминучий висновок, що легітимною є та влада, яка найкраще гарантує спокій і добробут людей. Отже, виходить так, що єдиною легітимною владою є та, що існувала багато років. ...Та коли через якесь нещастя з'явиться думка, що зловживання владою переважає її користність, наслідком цього буде те, що її легітимність сприйматиметься як химера. Може бути достатнім — але це є також необхідним — створити її таким чином, щоб виключити всі причини виникнення почуття загрожености. Утворити її таким чином є однаково в інтересах і правителя, і його підданих; адже сьогодні абсолютна влада є такою ж важкою ношею для того, хто має владу, як і для тих, ким він править".

Талейран мав рацію, але він мусив подати у відставку. Перемогли інші, ті, що мали радикальніші погляди. Французька реставрація стала на шлях помсти й репресій. Ці люди вели Францію до нової революції.

* * *

Ознакою реставрації є її безплідність. Безплідність уряду, брак ідей, брак відваги, інтелектуальна заокостенілість, цинізм і опортунізм. Революція мала пишноту, надію та безпеку. Це була епоха визволення, ризику, великих мрій і красивих пристрастей. Реставрація — це спокій мертвого ставка, торжище дрібних інтриг і потворність нареченої.

Франсуа Рене віконт Шатобріан був ворогом революції та Наполеона. Він гаряче бажав реставрації і багато зробив для неї. Водночас він усе ж таки називав людей революції "гігантами порівняно з малими паразитами, котрих

ми розвели". Він занотував: "Падіння, що сталося після Бонапарта й Імперії, було падінням із буття в небуття, з вершини гори в прірву... Покалічені покоління, покоління без віри, закохані в дрібниці й віддані їм, нездатні на безсмертя; вони не мають сили принести славу; якщо ви прикладете вухо до їхніх уст, ви не почуєте нічого; жоден звук не виходить із серця мертвого". Він зневажав епоху реставрації та її людей: "як цитувати Людовика XVIII після Імператора"? Про палату перів він писав: "цьому зібранню старих людей, висушених рештків старої монархії, революції та імперії, все небанальне здається безумним".

Хтось може не любити вже революції "Солідарности". Її легко критикувати. Лунає багато критики щодо Валенси, Мазовецького, Бельського, Сухощкої, Геремека й Куроня. Бальцеровича та Левандовського, Скубішевського й Рокіту також не пошкодували. Я збираю весь репертуар атак на "Gazeta Wyborcza", та й сам не шкодував братів Качинських, Ольшевського чи Мацеревича. Багато цієї критики мало під собою міцний ґрунт. Та все ж ті люди, попри помилки, непослідовність, хворобливі рішення й аморальні аргументи, несли на собі історичне завдання антикомуністичної революції в Польщі.

З цією революцією часи "Солідарности" та Валенси минули. Великий міф обернувся на карикатуру. Рух до свободи зійшов до галасливої зарозумілості й жадібності. Швидко по своїй перемозі він утратив інстинкт самозбереження. Ось чому постсолідарностеві формування програли останні вибори до парламенту. Дозвольте наголосити на цьому: це була не стільки перемога посткомуністичних партій, як поразка постсолідарностевих партій. Вони були нездатними сформувати елементарну передвиборчу коаліцію — необхідність, зрозуміла кожному, хто прочитав виборчий закон, — тому що її створення блокувалося дрібничковістю та браком уяви. Завдяки цьому партія, яка отримала 20 відсотків голосів, здобула приголомшливу перемогу.

Тепер — зіткнувшись із повзучою, хоч і оксамитовою, реставрацією, — партії антикомуністичної опозиції, що програли, повинні були підбити критичні підсумки. Однак ніщо не вказує на те, що такий процес відбувається. Поза кількома винятками ми чуємо промови зі збитих слів і заявлених фраз — пісню, якої вже ніхто не хоче слухати.

Діячі комуністичної Польщі прийшли до влади. Як вони відрізняються від діячів "Солідарности"?

Діячі "Солідарности" були різні: мудрі й тупі, відважні й обережні, скромні та хвалькуваті. Однак усіх їх об'єднувало відчуття того, що в певний час вони вирішили піти складнішим шляхом у житті. Пам'ять про це рішення давала їм почуття гідності та гордості, здатність діяти некомпромісно й неопортуністично. Здебільшого їм бракувало досвіду, що могло вести до аматорства, або до того, щоб дати волю своїй уяві. Все ж політика була для них не лише забавою, але й вибором, що приводив до справжнього ризику, хоч чимало з них ставали запеклими гравцями...

Діячі комуністичної Польщі також були різними: мудрими й тупими, скромними та хвалькуватими. Але весь їхній досвід був іншим, побудованим на перебуванні в чиемусь розпорядженні, на послухові, на здатності до конформістського пристосування. Люди "Солідарности" мали як добрі, так і погані риси революціонерів, реформаторів, що революціонізували свою добу. Люди комуністичної Польщі мають усі риси рутинних бюрократів. Люди "Солідарности" часто ухвалювали помилкові й ризиковані рішення; люди комуністичної Польщі найчастіше воліли б не ухвалювати жодних рішень, окрім кадрових. Згідно з Леніновим правилом, що "кадри вирішують усе", люди комуністичної партії послідовно роздали всі посади відповідно до внутрішньопартійних рангів. Залишилося лише кілька кроків до роздавання пільг і привілеїв.

Люди "Солідарности" штовхнули колесо історії вперед. Люди комуністичної Польщі не повернули колеса назад, але вони вперто накидають на нього гальма.

* * *

Сьогодні Польща скидається на запіканку, приготовану з різних складників, кожен із яких щось додає до смаку польської демократії.

Демократія потребує консервативного фактора, сильного голосу зі світу найманої праці, також ліберально-гуманістичного ухилу. Консервативний фактор подає те, що є природним, закоріненим у колективній пам'яті, постійним і відпорним до моди, таким, що гарантує тяглість і визначає межі змін у відповідності з вірністю звичаям. Але як бути консервативним у світі комунізму? Що зберігати, коли спричинені тоталітарною революцією зміни, які відбувалися протягом кількох десятиліть, повністю відкинута?

Коли йдеться про консервативний фактор, стало вже класичним покликатися на католицьку церкву. Я вважаю, що місце католицької церкви в демократичній державі є одним із найдраматичніших.

Чи стане церква сумлінням польської держави, а чи потужним силовим фактором на політичній сцені? Що більше єпископат та клір намагаються втрутитися в політичну гру, то більше вони втрачають здатність здійснювати політичний тиск і впливати на громадську думку; що більше вони застосовують риторику війни й обложених фортець, то більше нехтують чутливістю суспільства.

Консервативний елемент, звертаючись до Христового вчення національної риторики, традиційної сім'ї та суворої моралі, заплутується в особливому парадоксі. Проголошуючи консервативні цінності, він використовує мову революції, проголошуючи релігію милосердя, вимагає помсти й утисків; проголошуючи своїм прапором радикальний антикомунізм, він розвинувся в конфлікті з ліберально-гуманістичною течією анти тоталітарної опозиції. Врешті, для діячів Християнсько-національного союзу або для діячів Партії центру рожевий диявол лівиці — т. зв. "католицької лівиці" — ховається не в Польській об'єднаній робітничій партії, а серед прихильників кандидатури Мазовецького на президента. Польська правниця ближча до думок і методів Ле Пена, ніж де Голля, до німецьких республіканців, ніж до Аденауера. Вона є більш популістською, ніж консервативною, більш мстивою, ніж християнською...

Перед консервативним крилом польської політичної сцени сьогодні стоїть дилема: чи стати на шлях воєвничого антикомунізму та клерикальної риторики аж до політичної інструменталізації церкви, чи обрати мову миру, компромісу, відповідальності за державу й цивілізованого захисту традиційних цінностей. На жаль, сьогодні все вказує на те, що поміркована консервативна думка, на кшталт Александра Галя, губиться в колах так званої правниці...

* * *

Лех Валенса і Вальдемар Павляк*. Ці два мужи є символами двох епох: революції та реставрації. Валенса залишиться назавжди символом великої Польщі, творчої і героїчної, але також невиробленої, примітивної та самовдоволеної. Павляк сьогодні є символом сірої й ординарної Польщі, яка хоче не героїзму, а нормальності.

Уряди "Солідарности" перебували під тиском своєї власної історії: вони отримали рахунок від усіх тих, хто пов'язав із ними свою надію на чудо. І таких було багато. Цей легіон — внутрішньо різноманітний, приголомшений і наляканий динамікою змін, — бачив себе переможцем над комунізмом, але швидко став сприймати себе як жертву антикомуністичних реформ. Гіркота й безпорадність трансформувалися в агресивність людей, котрих одурили. Ось чому уряди "Солідарности" заплуталися в шизофренічній дилемі: чи поступитися колишнім колегам із руху, чи дбати про економічні інтереси держави. Уряд Павляка вже так не сприймається. Разом зі сповільненням реформ приходить заспокоєння й кінець шизофренії.

* Павляк, лідер посткомуністичної Селінської партії, є прем'єр-міністром Польщі від жовтня 1993 р.

Ось звідки приходить політична сила та популярність Вальдемара Павляка, про якого можна сказати багато критичних речей, за винятком однієї: він напевно не належить ні до героїв, ні до нової породи політичних безумців.

Полякам набрид цей особливий синдром: чесний героїзм, поєднаний із мегаломанією схиблених на владі. Їм набридло цінувати чийсь — справжній або уявний — подвиги й жертви; їм набридло слухати хвастощі вчорашніх — справжніх чи уявних — конспіраторів з антикомуністичного підпілля. Вони інтуїтивно відчувають, що подвиги й жертви втрачають свою вартість, конвертуються в готівку та високі посади в державній адміністрації. Вони хочуть нормального життя, і вони мають право на це. Вони хочуть спокою. Вони хочуть права поважати свої власні біографії — незважаючи на те, чи це були біографії ПНР і ПОРП, чи когось з антикомуністів і опозиції.

Той, хто не розуміє цього, мало розуміється на сьгоднішній Польщі.

Мені не подобається реставрація. Мені не подобається її етика й естетика, її примітивність і брутальність. Однак ніхто не може просто так відкинути цієї оксамитової реставрації. Треба приручити її. Треба вести переговори з нею як із суперником чи й партнером. Треба наповнити її вартостями оксамитової демократичної революції. Навіть якщо це погано, логіка реставрації, врешті, є кращою, ніж логіка яacobінсько-більшовицьких чисток, помст і гільйотин. Послідовна реставрація є сірою до нудоти, послідовна революція є червоною до крові.

Реставрації також є чимось кривавим, але їхня форма також залежить від стратегії їхніх опонентів. Якщо діячі революції вдаються до насильства й заявляють про помсту, реставрація використовує ті самі знаряддя. Це коли перемагають "ультра", такі, як Зюганов, лідер російських посткомуністів. Ось чому треба уважно стежити за діями реставрації і не втікати від неї. Зрештою, Бразаускас, Горн і Павляк кращі від антикомуністів із більшовицьким обличчям.

* * *

Не можна забувати про те, що, хоч реставрації не повертають назад старого ладу, вони можуть спричинити гангрену демократії. Врешті, ані повернення до комунізму, ані повернення "Солідарности" не є можливим. Ми входимо в нову добу, у світ нових конфліктів та нових поділів. Валенса й Павляк є знаками ностальгії за минулим — або за Польською Народною Республікою, або за "Солідарністю". Хто сьогодні є знаком майбутнього?

З якоюсь непевністю я думаю про деяких визначних політиків з антикомуністичної опозиції, людей церкви й людей посткомуністичної формації, яких колись розділяло все і яких ще сьогодні ділить багато що. Однак їх об'єднує певне спільне бачення реальності: всі вони дивляться в майбутнє. Перед лицем зловісних спокус сучасного світу, перед лицем класових, етнічних і релігійних воєн та ворожнеч ці люди пропонують розмову про звичайну Польщу в звичайній Європі.

Цей проект є вільним від утопій, що звичайно супроводжували великі поворотні моменти. Все ж саме цей проект був мрією-утопією кількох поколінь поляків.

Переклав з англійської Остап Серєда

Мирослав ПОПОВИЧ

РЕСТАВРАЦІЯ БЕЗ РЕВОЛЮЦІЙ, АБО "МИ", "ВОНИ" ТА "ВОНО"

Блискуча розвідка Адама Міхніка торкається болючої для всіх нас, жителів посткомуністичного простору, проблеми. Міхнік добре знає, що таке реставрація. Щоправда, мабуть, те, що пережили лідери "Солідарности" за часів воєнного стану, краще назвати "заморозками" після "відліти". Але не треба великої фантазії, щоб уявити справжнє повернення комуністів: "Стук у двері на світанку. Запровадження воєнного стану, розпуск парламенту, ліквідацію політичних партій, конфіскацію газет, цензуру, кордони на замку, тисячі ув'язнених, суди і вироки. І ще й ще раз промову Лідера по радіо про потребу "закону, порядку та дисципліни". ВОНИ повернуться, щоб НАС знищити фізично або ізолювати від життя надійно й надовго.

Чи помітний рух у цьому напрямку в країнах, де лише декілька років тому розвалилися тоталітарні режими? Чи успіхи на виборах спадкоємців "розвинутого соціалізму" — це тільки початок? Чи та озлілість, яку ми бачимо на обличчях демонстрантів під червоними прапорами, охопить переважну більшість — краще сказати, "подавляюшее большинство"?

Історія бачила сплески революційного ентузіазму, велич і дурниці в діяннях революцій, кров революцій і кров реставрацій, злети та провалля — і як результат воєнні цунамі, що проходили континентами. Невже й справді єдина наука історії в тому, що вона не дає ніякої науки?

Якщо все-таки історія не повторюється в такому ж грубому вигляді, то коливання будуть не такі різкі, а саме "оксамитові". Але й тут тривожить не тільки розмах амплітуди "вліво — вправо". Росія в справі Чечні, як перед цим в інших кризах, демонструє несподіваний поворот подій: керівництво країни, що на нього покладалася надія як на гаранта проти реставрації, на очах змінює колір, вигляд, політичну поведінку! В історії бувають перетворення на зразок фантазмагорій із драми Іюнеско "Носороги". І тут уже зовсім несила розібратися, де ж МИ, де ВОНИ.

Кивати на російську самодержавну специфіку примітивно: перетворення людей на носорогів може відбутися скрізь. І тоді без видимих коливань нас миттю пронесе на десяток років назад.

Революції вибухали під гаслами Свободи, Рівності, Братерства. Сьогодні ці гасла формуються м'якше: Свобода, Справедливість, Солідарність. Реставрація після Французької революції спиралася на російський деспотизм із його контргаслами Самодержавства, Православ'я, Народности. Можна й це сформулювати м'якше: Державність, Духовність, Нація. Підійде до будь-кого. А чи, власне, не під цим гаслом пройшла антикомуністична революція? А чи велика відстань від тоталітарно-комуністичного "Держава, Родина, Коммунизм"?

А чи й була вона в нас, ота антикомуністична революція, оксамитова чи домотканого сукна? В центральній Європі була, оксамитова. А в нас — скільки років змарновано на гальмування реформ! Консервативна більшість — чи принаймні ядро — владних структур веде позиційну війну, мовчки й уперто боронячи кожен сантиметр соціалістичного простору. Чи так багато змінилося в нашому соціально-політичному побуті зі зміною державної символіки?

Як узагалі виміряти, багато чи мало? Розмірковуючи над цими питаннями, найчастіше говорять про те, що лад нібито змінився, але люди у владних структурах сидять ті самі, партія як "керівна і спрямовуюча сила" непомітно стала просто "партією влади": ВОНИ сидять на вирішальних посадах, тільки місцями помінялись, а МИ як були ніким, так і лишаємося ніким. Та жалива індиферентність широких кіл, яку продемонстрували останні вибори до Верховної Ради, обгрунтована приблизно такими ідеями.

Насправді ж єдиної "партії влади" не було й немає, далеко не у всіх регіонах однаково збережені "старі кадри", а заміна старих на нових зовсім не гарантує торжества революції. Тут щось не те, хоча не можна не бачити якоїсь своєї правди в аполітичних ремствуваннях нещасного та стомленого народу, в якого скаженим вітром інфляції вимело все до порошокинки з дому в безвість. У тій легкості, з якою люди ототожнюють учорашніх і сьогоднішніх керівників держави й суспільства ("ВОНИ"), чується невіра в самий факт кардинальних змін.

І все-таки зміни соціально-політичної системи кардинальні, рішучі й незворотні. Може, навколо нас більше руїн, ніж нових споруд, напевне перешкодили будівництву безпорадний ентузіазм одних і скептичний консерватизм інших. Та коли б комусь із нас іще шість-сім років тому сказали, яку дорогу ми пройдемо за цей час до сьогодні, навряд чи можна б у це було повірити.

Зміни рішучі й кардинальні, а революції не було. Ніякої. Ані оксамитової, ані якоїсь іншої. Українська історія і цього разу обрала просування вперед на волах. Погано це, а чи, може, чимось і добре — я не беруся твердити. Все має свої переваги й свої вади. Але отой дух максималізму, прагнення довести революцію до кінця, про які так переконливо пише Адам Міхнік, у нас не утвердився, принаймні повсюдно.

То, може, й реставрації не буде?

Я спочатку поставив би інше питання: а чи й справді можна назвати те, що відбувається в багатьох країнах Центральної Європи, реставрацією, бодай навіть і оксамитовою? І та надзвичайно влучна і яскрава характеристика "оксамитової реставрації", що її дає Міхнік, має підстави твердити: насправді той рух назад, який ми спостерігаємо в наших сусідів у Центральній Європі, не реставрує старого режиму.

Річ у тому, що соціалістичні партії та групи, які готові взяти владу на хвили розчарувань, ніде не стали серйозно на шлях ренаціоналізації. Ставлення до приватної власності — корінний пункт розбіжності сучасної соціал-демократії та комунізму. Європейська соціал-демократія, європейські ліві усвідомили неминучість приватної власності як основи для громадянського суспільства та громадянських свобод, необхідність шукати шляхи для утвердження соціальної справедливості й гуманізму як людської солідарності на базі приватно-власницької, ринкової економіки і з обов'язковим зміцненням демократії. Наскільки готові здійснювати таку ліву політику ті, що відносять себе до лівих і соціалістичних сил, — це видніше нашим зарубіжним колегам. Але якщо це й мізерні за масштабами свого політичного мислення політичні групи, вони ще ніде не почали з ліквідації приватного сектора.

Зовсім інакша річ у нас. У нас не тільки комуністи, але й соціалісти Олександра Мороза безмежно далекі від сучасної соціал-демократії, навіть лівої. Вся їхня турбота в тому, щоби зберегти командні висоти за націоналізованими галузями, зберегти колгоспний лад, зберегти принципи радянської влади, через яку так зручно закулісно керувати й спрямовувати.

Вага комуністичних та прокомуністичних сил в українській політиці сьогодні несподівано велика. Однак причиною цього є не стільки масова відданість ідеям Маркса, скільки слабкість і аморфність нових, некомуністичних сил. Можна думати, що найкращі свої шанси комуністи вже втратили. Можна сподіватися, що повернення до влади під червоними прапорами не відбудеться. Але якби воно відбулося, це була б не стільки реставрація в її неминуче жорстких формах, — це був би грандіозний крах спроб повернутися до форм

воєнно-комуністичних, бо інших ідей сьогодні ніхто з них не запропонує. Або продрозверстка і матрос Железняк, або приватизація — третього не дано.

Є ще один варіант авторитарного виходу зі становища: Державність, Духовність, Нація замість Держави, Батьківщини, Соціалізму (чи там Комунізму). Червоно-чорний замість червоного. Але вплив цих сил на політичні процеси в Україні ще менший, аніж вплив комуністів.

Отже, дякувати Богові, пронесе?

Ці, бурхливі варіанти реставрації диктатури — або червоної, або червоно-чорної — не пройдуть за умов нормального розвитку. Але ані комуністи, ані "тверді" націоналісти не дуже розраховують на нормальний хід подій. Зате в разі катастрофи вони матимуть силу. Зрештою, про катастрофу краще не говорити. Там прогнози немислимі, там розум мовчить.

Але повернімося до "ми" та "вони".

Легкість, із якою "вони" перетворюються на "ми", свідчить не стільки про здатність людей перефарбовуватися. Це проблема психологічна й суто особиста. Соціально-політичний бік справи — це проблема миттєвого дрейфу через величезний політичний простір від однієї до іншої крайності. Крайності це не тому, що вони несумірно далекі, а тому, що протилежні краї однієї площини, і ковзатися по ній можна дуже легко.

Найреальнішою загрозою мені здається загроза реставрації саме такого типу. Зовсім не обов'язково уявляти собі це на зразок миттєвого перетворення президентської республіки на авторитарну диктатуру — не хочу ображати підозрами нашого Президента й не бачу сьогодні можливості такої еволюції. Але річ у тому, що в кожній окремій сфері економічного та політичного життя є немовби ген старої структури, і в новій — усе-таки зовсім новій! — ситуації він і далі діє, хоча система як ціле вже вмерла. Мінімальні зміни, нові гасла, нація замість комунізму тощо — і структура оживає, продовжує відтворення, породжує щось невимовно знайоме, хоча немовби й дуже нове. У прикладі буття, за яскравими щитами політичних реклам живе ВОНО, те, чого ми наче й не помічаємо, настільки до нього звикли. Ніби й реставрації не треба — все під рукою. Ніхто нікого не саджати, не буде промов Лідера по радіо з закличками до спокою та порядку, патрулів на вулицях і сотень віроків. Просто Україна залишиться на диво схожою на країни "санітарного кордону" між Європою та більшовицькою Росією міжвоєнних часів.

Отже, МИ повинні бути пильними, щоб ВОНИ не повернулися в дещо видозміненому вигляді в окремих ділянках життя?

Я не це хотів сказати.

Колись мене вразила одна розмова. Вона точилася в тодішній Західній Німеччині, співрозмовник мій був молодший від мене, отже, не воював. Ішлося про німецьку окупацію, про страхіття нацизму, і співрозмовник резюмував: "Так, МИ багато зла натворили в світі".

Ця розмова вразила мене тому, що незадовго перед цим я розмовляв з одним "східним" німцем, старшим од мене, і він сказав: "Так, ВОНИ багато зла натворили в світі".

Тут уся різниця між морально-політичним кліматом ФРН та НДР. Лідери ФРН незалежно від особистої причетності взяли на себе, як і на всіх німців, свою долю вини за все, що відбулося. Це було національним єднанням і виявом високої моральності.

Я хотів би, щоб ми так само відчували, що зло, яке вчинив комунізм, — це зло, яке вчинили МИ. Що відповідальність за все не можна звалити на якихось ІХ — тим більше на чужинців-завойовників, імперію тощо. Ми пройшли вирішальний відрізок шляху до вільного суспільства без революцій. Реставрації не буде, — ані кривавої, ані оксамитової, ані демонстративної, ані непомітної, — якщо ні за минуле, ні за сучасне ніхто з нас не знімає відповідальності з себе. Нам просто ні на кого її перекласти. В минулому кожен був грішним по-своєму, і хтось, мабуть, мусить відповідати й за законами принаймні моралі. А за майбутнє всі відповідаємо однаково.

Олексій ГАРАНЬ

РОЗПАД СРСР І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ США¹

Історичне підґрунтя позиції США щодо незалежності України

Під час буремних подій 1918 — 1920 рр. держави Антанти загалом зігнорували прозахідно настроєні уряди Української Народної Республіки. Частково це можна пояснити самою українською політикою: розколом в українському національному русі через різні політичні орієнтації, боротьбою між його лідерами, внутрішньою нестабільністю та швидкими змінами різноманітних режимів, наївністю соціалістичних лідерів у їхній вірі в тривалий мир, затримкою з розбудовою української армії, недосвідченістю української дипломатії, укладеним із Німеччиною в березні 1918 р. сепаратним миром, який призвів до німецької окупації та встановлення на півроку пронімецького режиму в Україні.

Але основною причиною такої позиції Антанти було рішення підтримати білогвардійців як основну антибільшовицьку силу. Незважаючи на те, що президент США Вудро Вільсон увів гасло самовизначення націй до арсеналу американської зовнішньої політики, Вашингтон затримав визнання держав Балтії до 1922 року. Проблема самовизначення націй не була причиною шістнадцятирічної відмови Сполучених Штатів визнати Радянську Росію. І до, і після цього визнання їхня критика була спрямована проти антидемократичної радянської системи в цілому, а не проти загарбання більшовиками незалежних держав, утворених після 1917 р. Визнання Вашингтоном СРСР 1933 р. — у рік трагічного голодомору, насланого на Україну Сталіним — диктувалося геополітичними міркуваннями. Згадаймо, що це був рік приходу Гітлера до влади, а на Далекому Сході Японія вела війну в Китаї: президент США Франклін Рузвельт мусив думати про перспективу нового балансу сил у світі. (Однак американці ніколи не визнавали включення держав Балтії до складу СРСР, що відбулося вже після дипломатичного визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу. Це заклало правові та моральні підвалини для підтримки боротьби республік Балтії за незалежність під час "перебудови").

Ситуація почала поступово змінюватися після закінчення другої світової та початку "холодної війни". Американські розвідувальні служби надавали деяку допомогу партизанським рухам у республіках Балтії та Західній Україні. "Переміщені особи" (DP — displaced persons), які стали повоєнною імміграцією з радянської України, мали досвід життя за часів і "українізації", і сталінізму, а отже, були політизовані. Створивши низку організацій, українська діаспора стала чинником в американській зовнішній та внутрішній політиці; урядові інституції США також використовували її в ідеологічній боротьбі проти СРСР під час "холодної війни". 1959 р., наприкінці свого другого президентського терміну, Двайт Ейзенгауер "додав" до своєї доктрини "визволення" східноєвропейських країн резолюцію про "поневолені народи". Йдучи назустріч вимогам етнічних лобі, він підписав цю резолюцію за три тижні до зустрічі з Микитой Хрущовим. Американський конгрес ухвалив резолюцію одногolosно. Резолюція стверджувала, що незалежність "поневоленних народів" відповідає життєвим

інтересам Сполучених Штатів, і закликала до щорічного проведення тижня на їх підтримку.

Однак проекти резолюцій із закликом установити дипломатичні відносини з радянською Україною, що їх кілька разів після другої світової війни пропонували деякі члени конгресу (перший такий проект був 1953 р.), жодного разу не були схвалені²: розширення американських контактів з Україною Москва могла витлумачити як загрозу своїм інтересам, що ускладнювало б американо-радянські переговори з питань безпеки; водночас воно могло бути використане задля пропаганди "успішної радянської національної політики" в країнах "третього світу".

Втім, широко визнано, що резолюція про "поневолені народи" мала головно риторичне значення. У розмові з послом СРСР у США Анатолієм Добриніним 12 червня 1969 р. помічник президента Ніксона з питань національної безпеки Генрі Кісінджер переконував його не звертати уваги на "окремі публічні критичні висловлювання президента щодо тієї чи іншої східноєвропейської країни, оскільки це лише данина деяким прошаркам населення США, які відіграють роль під час виборів"³. Але існує й твердження, що хоча конгрес і розглядав резолюцію як "рутинну відповідь" електоратові, він "не усвідомлював" її значення⁴. Резолюція не тільки стала фактором в ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом — вона також породжувала певні зобов'язання США щодо "поневолених народів" (порівняно із Західною Європою, яка ніколи не робила такого акценту на цьому питанні й ролі прав людини у стосунках Схід — Захід).

У 70 — 80-ті рр. американська кампанія захисту прав людини в СРСР привернула увагу до становища не тільки євреїв, а й до інших національностей, у тому числі українців: багато політичних в'язнів були українці, а українські національні церкви (УАПЦ та УГКЦ) перебували в "катакомбах".

Резолюцію про "поневолені народи" та проблеми захисту прав людини активно використовував у 1980 — 1988 рр. президент Рональд Рейган у своїй політиці щодо СРСР. Він перетворив щорічний тиждень "поневолених народів" на публічну подію. Висловлювання Рейгана щодо "імперії зла" відіграли важливу роль у приверненні уваги до прав націй (хоча його "чорно-білий" підхід спрощував картину багатополярного світу). 1988 р. він відхилив запрошення Горбачова відвідати святкування у Москві тисячоліття запровадження християнства в Київській Русі. Однією з причин цього було небажання "легітимізувати" радянську політику заборони українських національних церков. Вплив Рейгана на події в Україні не варто перебільшувати, оскільки атмосфера "холодної війни" ускладнювала контакти з Заходом, але певною мірою його позиція сприяла дисидентському рухові в Україні: це була й моральна підтримка, і підтримка в західних засобах масової інформації, в радіомовленні на СРСР, і, що дуже важливо, в ході дипломатичних контактів Вашингтона з Москвою.

Поява республіканських "рухів за перебудову": реакція у Вашингтоні

Коли "перебудова розпочалася, практично ніхто на Заході не сподівався, що вона призведе до дезінтеграції СРСР. Навіть серед науковців, які добре усвідомлювали національні проблеми в СРСР (у тому числі й учених з української діаспори), домінував обережний підхід. (Один з аргументів полягав у тому, що "стимулювати самосвідомість" радянських народів за допомогою західної політики було доволі "небезпечним": як приклад наводилося посилення тиску проти євреїв. У зв'язку з цим висловлювалася лише "надія хоч якось послабити тиск репресивних урядів"⁵).

Не дивно, що ще більшою мірою обережність була притаманна офіційному Вашингтону: він дбав насамперед про належні стосунки з Москвою з

проблем глобальної безпеки. Говорячи про суперечності західного підходу щодо національного питання в СРСР, відомий дослідник стосунків Схід — Захід Майкл Мандельбаум зазначав, що це — "питання, на яке інші держави мають малий вплив. Більшість західних урядів схильні скоріше ігнорувати його, і це виглядає як розважливий дипломатичний курс". Однак "західна, й особливо американська, громадськість може наполягати на тому, щоб зробити його центральним пунктом у стосунках Схід — Захід, так само як у 70-ті рр. до порядку денного було внесене питання про ставлення радянського уряду до дисидентів і тих, що бажають емігрувати"⁶.

Один із найкрасномовніших прикладів "москвоцентристського" підходу демонстрував відомий радянолог Джеррі Гау. У книжці, виданій 1990 р., він писав: "Розпад країни — це найменш імовірна подія, яку можна припустити... З порівняльної перспективи Радянський Союз виглядає як одна з найстабільніших країн... Історично найбільш вибухонебезпечні етнічні й релігійні конфлікти пов'язані з блокуванням вертикальної мобільності для честолюбних членів меншості. Радянські лідери давно були чутливими до цієї потреби, і литовці як індивіди можуть особисто отримати від незалежності менше, ніж Литва як колектив-нація"⁷.

Висновок Гау щодо стабільності СРСР був хибним: наприкінці 1989 р. компартія Литви вийшла зі складу КПРС; у березні 1990 р. Литва проголосила незалежність.

Одне з пояснень "москвоцентричного" підходу у Вашингтоні полягало, очевидно, й у тому, що в перших документах народних рухів у СРСР (у тому числі не тільки Народного Руху України, а й радикальнішої антикомуністичної УТС) містилися вимоги нового союзного договору (якому тоді опирався Горбачов) і, відповідно, фактичного утворення конфедерації, соціалістична фразеологія, посилення на "справжню ленінську національну політику". Тому на Заході багато фахівців із національних проблем думали не стільки про трансформацію "радянської партії-держави", скільки про "болгаризацію" республік, тобто більшу республіканську автономію в межах радянської системи⁸. Захід також мусив випробувати серйозність намірів Горбачова щодо реформування СРСР "згори". Збігнев Бжезінський зазначав, що "справжня конфедерація чи співдружність була б найкращим варіантом для всіх зацікавлених сторін: для росіян, для більшості неросіян, і, звичайно, для "зовнішнього світу", у цьому випадку Захід "мусить реально допомогти цьому експерименту"⁹.

Але найважливішою причиною для обережної офіційної позиції щодо народних рухів у СРСР було небажання Вашингтона порушити діалог з Горбачовим із широкого кола питань безпеки. Американська дипломатія вже обрала новий, "революційний" підхід: вийти "поза межі стримування" СРСР (як це проголосив президент Джордж Буш 12 травня 1989 р.), випробувати радянське "нове мислення" і, якщо буде доведена надійність нового радянського курсу, допомогти головному супротивникові в його бажанні трансформуватися. Сполучені Штати були також стурбовані можливою експансією ісламського фундаменталізму в Центральній Азії. На початку 90-х рр. новим аргументом на користь стабільних стосунків із Горбачовим стала проблема виплати величезного радянського боргу.

Незважаючи на всі ці аргументи, загальна динаміка національних рухів у СРСР була недооцінена. Понад сорок років стосунки із СРСР великою мірою визначали американську зовнішню політику, і психологічний фактор відіграв неабияку роль у "коридорах влади" у Вашингтоні. У книжці "На найвищих рівнях" добре поінформовані автори Майкл Бешлос та Струоб Телбот (нинішня людина № 2 в держдепартаменті) зазначали: "Симпатії Буша до Ярузельського та його побоювання щодо Валенсі свідчили про те, що він віддавав майже емоційну перевагу знайомим процесам та поступовим, послідовним змінам, навіть за рахунок демократичних ідеалів. Це цілком узгоджувалося з дедалі

більшим бажанням сформувати мовчазний альянс із Михайлом Горбачовим проти Бориса Єльцина та інших, які здавалися екстремістами в контексті радянської політики"¹⁰.

Нездатність американського керівництва адекватно реагувати на нову ситуацію можна пояснити також кризою в радянології. Радянолог Петер Рутланд узагальнив розповсюджені пояснення цієї кризи таким чином:

— політична упередженість як із боку лівих (антикомунізм), так і правих ("імперія зла");

— слабка знання мов та історії народів СРСР;

— складності з отриманням належної інформації;

— "спокуса з боку провідних науковців виступати у пресі в ролі оракулів";

— "професійне, особисте та політичне суперництво лишало осторонь учених з еміграції й не дозволяло радянології скористатися з їхніх здогадів"¹¹.

Порівняно з дослідженнями інших народів СРСР українознавчі студії були доволі розвинуті. Однак, як зазначає заступник директора Інституту Гарімана Колумбійського університету Олександр Мотиль, "часто вважалося, що вони мало стосуються "реальної" політики в СРСР, політично вмотивовані запити еміграції й емоційно переобтяжені націоналістичним підходом. Одне слово, вважалося, що вони "ненаукові"¹². Це також призводило до недооцінки українського національного руху.

Дезінтеграція СРСР: виклик для Вашингтона

Практичні наслідки вищезазначених проблем для американської зовнішньої політики почали відчуватися 1990 р. Після республіканських виборів у березні народні рухи дедалі більше схилялися до ідеї незалежності (незалежність України була де-факто проголошена метою Руху в червні на V сесії його Великої Ради, що остаточно ухвалили II збори Руху в жовтні 1990 р.). Але американські урядовці й багато провідних радянологів усе ще розглядали Україну й Білорусь як головних прихильників спроб Кремля зберегти СРСР. Це створило серйозний розрив у підходах українського національного руху та офіційного Вашингтона. До 1990 р. не було суперечностей між американською риторикою на підтримку самовизначення націй і програмними документами народних рухів. Тепер розбіжності стали наочними.

Після того, як Литва в березні 1990 р. проголосила незалежність і Горбачов оголосив економічну блокаду республіки, американська критика цього кроку Москви була доволі приглушеною. Єдиною реальною відповіддю стало відкладення на місячний термін підписання угоди, згідно з якою США надали СРСР режим найбільшого сприяння в торгівлі¹³. Однак тепер американські науковці та політики почали серйозно міркувати над перспективою розпаду СРСР. У жовтні 1990 р. впливова неурядова Рада з міжнародних відносин у Нью-Йорку організувала симпозіум, присвячений національним проблемам СРСР і американській зовнішній політиці (у якому взяли участь такі відомі дослідники, як М. Мандельбаум, О. Мотиль, Дж. Азраел, С. Максудов). Загальним прогнозом було зростання націоналізму в СРСР і посилення викликів для західної політики, таких, як розповсюдження ядерної зброї, російський фашизм та ісламський фундаменталізм, "балканізація" й масова еміграція. Отже, Захід не міг ані лишатися осторонь, ані просто не реагувати на події: він мусив виробити нову, "активістську" політику. Однак підкреслювалося, що Вашингтон не може проводити "політику пов'язання, яка зробить доступ Кремля до американських ринків (у тім числі й кредити) залежним від згоди на всеохопну деколонізацію". Водночас зазначалося, що постійно повторювана Горбачовим формула "сильні республіки та сильний центр" "є одним із багатьох індикаторів того, що Горбачов став частиною проблеми (в даному разі — національної), а

не її вирішенням". Рекомендувалося встановити офіційну американську присутність в усіх республіках СРСР і надавати більше допомоги безпосередньо республікам, а не через центр¹⁴.

Новим викликом американській політиці стали події початку січня 1991 р.: криваві провокації в республіках Балтії збіглися (чи випадково?) з війною в Перській затоці. Оскільки США були зацікавлені, аби Горбачов підтримав їхню політику в цьому регіоні, їхня реакція на ці провокації була стриманішою, ніж Європейської Спільноти, яка затримала призначену СРСР допомогу в розмірі 1 млрд. доларів. Коли американо-радянська зустріч на найвищому рівні, запланована на лютий, була відкладена, Вашингтон заперечував, що це мало якийсь стосунок до подій у республіках Балтії. Зазначимо, що в цей час американський підхід до Єльцина та його прихильників також був дуже обережним. Вашингтон усе ще був поглинутий стосунками з Горбачовим, і "Буш не бажав обурювати Горбачова тим, що могло б розцінюватися як підтримка його супротивників"¹⁵.

Які ж були підходи до перспектив дезінтеграції СРСР в академічних колах? Відомий радянолог, професор Гарвардського університету Річард Пайпс стверджував, що СРСР у найкращому разі збережеться "у формі, що може нагадувати раннє ЄЕС чи Європейську асоціацію вільної торгівлі", а тому Вашингтон має надавати всю допомогу республікам, залишивши центру "лише поставки продуктів харчування та менеджерського ноу-гау, що було б потрібним для розвитку бізнесу в Радянському Союзі"¹⁶.

А ось аргумент його опонентів, Джеррі Гау та Стівена Коена: радикали на зразок Єльцина не мають реального впливу в Радянському Союзі, їхній радикалізм може зашкодити реформам¹⁷. У статті у "Вашингтон пост" від 17 лютого 1991 р. Гау намагався провести такі паралелі з американською історією: "Ми не можемо ототожнювати демократію з уникненням сили задля збереження Союзу. Лінкольн використовував силу... Якщо демократи виступають за розпуск Союзу, вони будуть розбиті... Дії Горбачова за останні місяці пояснюються не тиском армії та КГБ, а необхідністю помістити себе в електоральний центр слов'янських республік".

Гау прогнозував: "Протягом найближчого десятиріччя республіки не збираються відокремлюватися... економічна реформа розгортається дуже серйозно й буде прискорюватися".

Офіційна лінія Сполучених Штатів полягала в розширенні контактів із республіками. У той же час, відповідаючи на питання про перспективи визнання їхньої незалежності, радник держдепартаменту Роберт Зеллік зазначав: "Ми не підтримуємо "розпаду" СРСР, і я не можу розмірковувати над критеріями умов, за яких США могли б "визнати" незалежність спільнот, що можуть виникнути... інша ситуація, зрозуміло, щодо балтів, чіє прагнення до незалежності ми підтримуємо"¹⁸.

Американський конгрес, очевидно, був краще, ніж адміністрація, підготовлений до розуміння прагнень республіканських народних рухів. По-перше, для багатьох конгресменів підтримка етнічних громад була надзвичайно важливою. По-друге, багато членів конгресу в 70 — 80 рр. брали участь у захисті прав людини в Україні. Ця кампанія з'єднала ліберальних демократів і жорстких антикомуністів-республіканців. Вони відносно добре знали ситуацію в Україні, знали про багатьох колишніх політв'язнів, котрі тепер стали лідерами кількох національно-демократичних організацій. Вони не мали щодо цих людей стереотипів, що їх накидала пропаганда з Кремля.

Відтак конгрес ухвалив цілу низку документів, присвячених Україні, серед них: лист сенату від 15 листопада 1989 р. до президента Буша, аби той вимагав від Горбачова легалізації заборонених українських церков; ухвалена спільна резолюція двох палат про тиждень пам'яті жертв голоду 1932 — 1933 рр. 165

членів конгресу надіслали листи Горбачову з вимогою звільнити народного депутата України Степана Хмару, заарештованого в листопаді 1990 р.

Велике значення мали також візити лідерів Руху до США. Вони допомагали подолати наслідки радянської пропаганди, що зображувала НРУ як небезпечний націоналістичний рух. Найбільш вдалим був візит у вересні 1990 р. Михайла Гориня, одного із засновників УГС та УРП, який очолював тоді секретаріат Руху. Тим часом як Горбачов вимагав від Буша та держсекретаря Джеймса Бейкера уникнути зустрічі з ним, йому все ж таки вдалося (за допомогою діаспори) зустрітися з чотирма членами кабінету, включаючи міністра оборони Річарда Чейні¹⁹.

Наприкінці липня 1991 р. Буш і Горбачов підписали в Москві договір СТАРТ-1, який мав надзвичайно важливе значення, оскільки це був перший документ, згідно з яким не просто обмежувалися, а скорочувалися стратегічні ядерні озброєння. Під час зустрічі з Бушем Горбачов кілька разів згадував про війну в Югославії: він намагався переконати президента США напередодні його візиту до Києва, що відокремлення України може призвести до війни²⁰. Буша непокоїло, що "здобутки Горбачова можуть бути загублені в усіх цих розмовах про незалежність". У результаті, він особисто зробив декілька вставок до проекту своєї київської промови, які, за його ж висловом, мали зробити її "чутливішою до проблем Горбачова".

На думку Бешлоса й Телбота, в Києві американського президента зустріли зовсім інакше, ніж у Москві, "де чимала частина населення розглядали його як ще одного високого іноземного гостя, який прибув віддати належне найбільш непопулярній людині в Радянському Союзі". Але це не змінило, а можливо, навіть посилило його намір підтримати Горбачова. Виступаючи у Верховній Раді України, Буш порівнював федералізм у США й Радянському Союзі: "Ми, будучи самі федерацією, хочемо добрих відносин, кращих відносин із республіками". (Згадаймо, що підхід американського президента не був унікальним для Заходу. 1990 р. прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер порівняла Україну з Каліфорнією, обуривши українських парламентарів). Він зазначав: "Угода "дев'ять плюс один" вселяє надію на те, що республіки поєднуюватимуть більшу автономію з більш активною добровільною взаємодією — політичною, соціальною, культурною і економічною — замість того, щоб ступати на безнадійний шлях ізоляції".

Президент США наголошував на тому, що "американці... не допомагатимуть тим, хто заохочує самовбивчий націоналізм, який породжується на міжнаціональній ненависті". Очевидно, що це було спрямовано проти президента Грузії Звіада Гамсахурді, "але Буш також знав, що такі етнічні почуття є і в Україні, і його попередження було призначене й для слухачів у Києві"²¹. Якщо Буш справді намагався попередити таким чином не тільки Кавказ, а й Україну, це свідчить про нерозуміння політики українського визвольного руху щодо національних меншин.

Наступного дня його промову засудив у сенаті демократ Деніс ДеКончіні. 29 серпня у "Нью-Йорк тайме" відомий оглядач Вільям Сефайр охарактеризував промову Буша як "полохливу, слабкодуху" ("Chicken Kiev speech"). Пол Гобл, колишній помічник для проблем народів СРСР у службі збирання й обробки інформації держдепартаменту, навіть стверджував згодом, що Буш ненавмисно надіслав помилковий сигнал "яструбам" у Кремлі й "дав зелене світло заколотникам — котрі виступили менш ніж за три тижні — оскільки ті припустили, що США підтримають фактично будь-які кроки, що гарантують територіальну цілісність та стабільність СРСР"²². Гобл також згадує, що, довідавшись про ГКЧП, Буш висловив сподівання, що віце-президент СРСР Геннадій Янаєв, який був учасником заколоту, є реформатором. Але згодом у телевізійних репортажах ці слова його заяви були вирізані²³.

Бушева позиція продемонструвала, що Сполучені Штати далі недооцінюють прагнення українців до незалежності. За день до промови американського президента голова Руху Іван Драч попереджав, що Буш, "здається, загіпно-тизований Горбачовим". Говорячи про біль лідерів українського руху колишній директор радіо "Вільна Європа" Джордж Урбан зазначив: "За західними стандартами це наївні люди. Їхня наївність — це їхня сила, джерело притягання, але й Ахіллесова п'ята. Вони надто серйозно сприйняли наші промовляння щодо прав людини, самовизначення, й особливо зобов'язань згідно з гельсінськими документами"²⁴.

Одразу після провалу серпневого заколоту американський підхід до нових реальностей був знову випробуваний на питанні про визнання держав Балтії. Ще до провалу заколоту Німеччина вимагала від західних держав визнати незалежність балтійських країн, і на зустрічі міністрів Європейської Спільноти 27 серпня всі дванадцять країн ЄС зробили цей крок. Але Буш вирішив не створювати додаткових ускладнень для Горбачова й обіцяв зачекати до 2 вересня, щоб визнати балтійців після аналогічного кроку Радянського Союзу. Лише після того, як Горбачову не вдалося провести цю ухвалу через парламент, Буш 2 вересня визнав балтійські держави (Москва зробила це 6 вересня).

Німеччина також виступила на користь збільшення економічної допомоги Радянському Союзові. Але аналогічних пропозицій впливових конгресменів Леса Еспіна та Річарда Гепгардта і сенатора Сема Нанна не підтримали ні республіканці, ні демократи через економічний спад у США: для Буша підтримка цих планів напередодні президентських виборів 1992 р. ставала небезпечною. На зустрічі в Лондоні наприкінці серпня представники "великої сімки" порекомендували здійснити додаткові поставки в СРСР продуктів харчування та ліків, але відхилили фінансову допомогу. Наприкінці 1991 р. в позиції адміністрації Буша відбулися певні зміни. Однак 70% допомоги Радянському Союзові йшли від ЄС. За цих умов, як зазначив президент Франції Франсуа Міттеран, ідея конференції з питань допомоги СРСР під егідою США, яку обстоювала адміністрація Буша, була спрямована на забезпечення Америці ролі лідера серед союзників після закінчення "холодної війни", і це в той час, як "велика сімка" вже виконувала таку роль у координації допомоги колишньому СРСР²⁵.

Перший після провалу заколоту офіційний коментар США щодо майбутнього СРСР зробив держсекретар Джеймс Бейкер 5 вересня. Він сформулював п'ять принципів американської політики щодо республік, котрі включали мирне вирішення майбутнього СРСР народами республік шляхом демократичних виборів, повагу до прав людини, особливо прав меншин, зміну кордонів тільки згідно з принципами НБСЕ. Бейкер висловився за збереження в якійсь формі центральної влади, з якою США та їхні союзники могли б співпрацювати.

Буш та його помічник із питань національної безпеки Brent Скаукрофт сподівалися також, що "Радянський Союз виживе в якомусь цілісному вигляді — найкраще як федерація республік із сильними економічними й військовими зв'язками з центром...". Стурбований долею ядерної зброї в республіках, Буш вирішив запропонувати додаток до договору СТАРТ-1. Однак міністр оборони Чейні не був схильний до цього. Він зауважував, що розпад СРСР і так посилить тиск конгресу щодо радикальних скорочень оборонних витрат. Незважаючи на це, Буш висловив свою пропозицію 27 вересня. Пропонуючи двосторонні поступки, він намагався посилити позиції Горбачова в його стосунках із радянським генералітетом; "він також пропонував Горбачову фігове листя, яке мало прикрити виведення ядерної зброї з неросійських республік".

Горбачов не тільки вітав Бушеву пропозицію як "важливий крок", але й відповів новою пропозицією, завдяки якій "він сподівався знову постати в центрі

світової політики. Але мало хто його слухав. Радянський Союз розвалювався, і ні Буш, ні Горбачов не могли цьому зарадити"²⁶.

Наприкінці листопада Чейні, здається, почав усвідомлювати потребу відійти від "москвоцентричного підходу" до більшого врахування ролі республік; погляд Бейкера переставав бути панівним. Незгода виникла з приводу питання, як отримати більший вплив у нових державах: шляхом швидкого визнання (Чейні) чи визнанням як нагородою за виконання певних вимог (Бейкер). За швидке визнання виступав і конгрес. Резолюція сенату від 20 листопада закликала президента визнати незалежність України, якщо в ході референдуму 1 грудня буде підтверджено акт про незалежність, що його ухвалив український парламент. Великою мірою це пояснювалося не тільки усвідомленням нових геополітичних реалій, а й наближенням виборів 1992 р.

На початку листопада під час додаткових виборів до сенату в штаті Пенсильванія (сенатор-республіканець Джон Гайнц загинув в авіакатастрофі) кандидат, підтримуваний Бушем, зазнав поразки. Згідно з результатами опитувань, однією з причин цього було розчарування виборців східноєвропейського походження обережною позицією президента щодо визнання держав Балтії. Буш не хотів повторити цю помилку через затримку з визнанням України.

Під час зустрічі з представниками української діаспори в Білому домі 28 листопада Буш зазначив, що США визнають незалежність України після референдуму 1 грудня. Визнання незалежності України Горбачовим не розглядалося як необхідна умова для цього кроку. Це було зрушенням у політиці Вашингтона.

Однак, коли Горбачов зателефонував Бушу й заявив, що він "розчарований" "передчасним" кроком США, "Бейкер у розмові з помічниками припустив, що скарги Горбачова на американську позицію щодо незалежності України мають певну підставу, і що цей крок був поганим прецедентом для політики США... Скаукрофт погоджувався: "Я гадаю, що ми створили враження прихильнішої політики, ніж ми насправді мали на увазі". Він попередив президента, що, змінюючи позицію так різко, "ми можемо зробити стосунки між Києвом і Москвою більш упередженими"²⁷.

Але ці зміни були збалансовані врахуванням нової ролі Єльцина: США обіцяли не визнавати незалежність України, доки цього не зробить Росія. Вашингтон дав зрозуміти Україні, що визнання її незалежності, переконливо підтвердженої референдумом 1 грудня, їй ще треба "заслужити".

8 — 9 грудня 1991 р. утворено Співдружність незалежних держав. Лідери трьох слов'янських республік спочатку поінформували про це рішення Буша, й лише згодом — Горбачова, викликавши його обурення. Від цього часу американська адміністрація вже не бажала підтримувати Горбачова. Вона висловила підтримку створенню СНД. У листопаді 1991 р. група впливових фахівців із питань ядерної безпеки підкреслила, що в "інтересах Сполучених Штатів видавати перевагу якомога меншій дезінтеграції... США практично не мають важелів впливу на процес дезінтеграції. Але вони можуть створити стимули для союзу, а не для незалежності"²⁸.

12 грудня Бейкер розташував американські пріоритети, пов'язані з визнанням нових держав, у такому порядку: 1) воєнна й особливо ядерна безпека; 2) демократія; 3) ринково зорієнтована економіка.

Отримавши позитивну відповідь від українського керівництва щодо цих принципів і міжнародних зобов'язань України (як одної з держав-спадкоємиць СРСР) щодо договору про скорочення звичайних озброєнь у Європі й договору про нерозповсюдження ядерної зброї, США, після відставки Горбачова 25 грудня, визнали Україну, як і Росію, Вірменію, Білорусь, Казахстан і Киргизстан.

Замість епілогу: Вашингтон і самостійна Україна

Між Вашингтоном і Києвом об'єктивно існує різниця в підходах до проблем безпеки: після закінчення "холодної війни" й дезінтеграції Радянського Союзу головною небезпекою для США стає розповсюдження ядерної зброї. Традиційно для вирішення проблем ядерної безпеки Вашингтон орієнтувався на діалог із Москвою як ядерною "наддержавою". До того ж досвідчена російська дипломатія (згадаймо, що за часів СРСР усі контакти із Заходом ішли через Москву) знає, як "розмовляти із Заходом його мовою", як, за висловом американців, "продати товар", як зобразити Київ у ролі *enfant terrible*. Тим часом молода українська зовнішньополітична пропаганда була менш досвідченою та менш вдалою. У результаті в очах американської громадськості, а також експертів із питань обмеження озброєнь (*arms controllers*), професійний успіх яких вимірюється, зокрема, нерозповсюдженням ядерної зброї, Україна опинилася в одному ряду з Північною Кореєю, Іраком, Лівією. Гнучкіший підхід у цілому притаманний Пентагону: міністерство оборони, дбаючи про питання безпеки, мусить думати про Україну як про можливий геополітичний "буфер" проти Росії, якщо та поновить свою імперську політику.

Для України проблема ядерної зброї підпорядкована загальнішій і глибшій проблемі безпеки — внутрішній та зовнішній стабільності, великою мірою пов'язаній із стосунками з Росією. Відтак українське керівництво мало розширити коло питань у діалозі зі США. З одного боку, непослідовність України з ядерної проблеми завдавала шкоди репутації Києва й вела до його ізоляції, з другого — привертала увагу Заходу до необхідності глибше усвідомити проблеми безпеки в цьому регіоні.

Підсумовуючи позицію адміністрації Буша щодо України, американський дипломат Джеймс Гудбей, відповідальний за проблеми демонтажу ядерної зброї, зазначав, що в цілому Буш правильно оцінив небезпеку розповсюдження ядерної зброї, йому вдалося забезпечити виведення тактичних ракет з інших республік до Росії, перетворити СТАРТ-1 на багатосторонню угоду. Він уважав спірними заяви про те, що Буш переоцінив роль Росії, тим більше, що в Україні порівняно з Росією не було впливових реформаторів. Але підхід Буша був "жорстким", і за нових умов його треба було модифікувати²⁹.

Багато американських науковців вважають, що значення ядерної проблеми переоцінювали всі дійові особи і що було їй надано символічного значення. На початку 1992 р. Генрі Кісінджер зазначав, що "США на диво повільно розвивали стосунки з новими республіками... Рідкісні візити американських офіційних осіб були пов'язані, по суті, лише з ядерним питанням; це був важливий, але обмежений діалог..."³⁰ Це сприяло й змінам у поглядах українських політиків і громадськості: збільшилося коло тих, хто розглядав ядерну зброю як предмет для торгів із Заходом. Воно охопило широкий спектр політичних сил: від радикальних націоналістів (УНА-УНСО, Степан Хмара) через націонал-демократів (Ігор Юхновський), центристів (Леонід Кучма) до соціалістів (Олександр Мороз)³¹. Наприкінці 1992 р. в переговорах із ядерної проблеми виникла патова ситуація. Для "прориву" конче потрібно було розширити коло питань в американсько-українському діалозі.

Новий президент США Вільям Клінтон спочатку здебільшого продовжував "жорсткий" підхід свого попередника щодо України (хоча йому і вдалося заручитися під час президентських виборів 1992 р. голосами української діаспори, незадоволеної позицією Буша). Цей підхід почав ставати гнучкішим, починаючи від травня — червня 1993 р. Усвідомлення необхідності нового підходу було також великою мірою пов'язане з успіхом націоналістичних та комуністичних сил на виборах до парламенту Росії в грудні 1993 р., який шо-

кував Сполучені Штати. Ще до цих виборів Росія устами своїх дипломатів почала дедалі частіше заявляти, що обстоюватиме власні інтереси, відмінні від західних. Ці зміни посилили значення України для американської політики в регіоні. Що ж до українського керівництва, то глибока економічна криза й загроза ізоляції на міжнародній арені також змушували його йти на поступки. Значення для Києва тристоронньої заяви президентів США, Росії й України в січні 1994 р. і полягало насамперед у тому, що було подолано загрозу такої ізоляції, здійснено прорив в американо-українських відносинах. Це призвело до змін не тільки в американській риторичі, а й у психологічній атмосфері і навіть у загальному підході американських політиків. Таким чином, фундамент для приєднання Києва до договору про нерозповсюдження ядерної зброї та підписання західними державами меморандуму про гарантії безпеки Україні (листопад — грудень 1994 р.) закладався ще за Кравчука, новий президент України продовжив цю лінію. Інша річ, що Кучма проголосив курс на реформу й поліпшення стосунків із Росією — це відіграло важливу роль у досягненні остаточної домовленості зі США.

Влітку 1994 р. автор цих рядків писав про такий можливий варіант виходу України з кризи із застосуванням американського фактора: 1) США, з огляду на власну зацікавленість у стабільній Україні й остаточному вирішенні проблеми ядерної зброї, "підштовхують" нове українське керівництво до реформи; 2) президент Леонід Кучма розпочинає реформи, діючи при цьому досить жорсткими методами; 3) це може призвести до незадоволення з боку Верховної Ради, сходу України та Криму, що в свою чергу, викличе в Росії спокусу підіграти сепаратистські настрої для тиску на Київ. США, однак, у цьому разі мусять підтримати територіальну цілісність України. Ця схема базувалася на двох умовах: реальному бажанні Леоніда Кучми розпочати реформи та усвідомленні Вашингтоном геополітичного значення України³².

Розвиток подій напередодні й після візиту президента Кучми до США наприкінці листопада 1994 р. свідчить, здається, про рух у вказаному напрямку й збереженні актуальності цього сценарію. На думку американських дослідників Вільяма Кінкейда та Наталі Мельничук, "на відміну від інших холодних війн — на початковій стадії або вже реальних — україно-російські стосунки включають третю сторону (Сполучені Штати), яка має добрі можливості для впливу на антагоністів, оскільки вона поділяє їхні інтереси"³³.

Насамкінець наведемо також думку вже згаданого Джорджа Урбана, котрий, підкреслюючи необхідність активної ролі США в регіоні після розпаду СРСР, намагався аналізувати її під кутом зору не тільки стратегічних, але й культурних і філософських чинників:

"Деякі з проблем, що їх висуюють перед нами українці та росіяни, є мало-розумілими, метафізичними й дуже слов'янськими. Вони примушують нас думати про проблеми початкового та кінцевого в людській і надлюдській екзистенції. Вони не узгоджуються як слід із нашим прагматичним та утилітарним ходом думок. Але все це — питання, які висунула перед нами історія; вони можуть нам не подобатися, але ми не можемо уникнути їх. Цілком можливо, що наші далекі нащадки, хронікуючи занепад і падіння радянської імперії, скажуть про наш час, що переорієнтація світу до здоровішого й менш войовничого порядку має своє коріння на теренах слов'янського страждання"³⁴.

¹ Ця стаття є результатом дослідження, здійсненого завдяки грантові Ради міжнародних досліджень та обмінів (IREX) із фондів Фундації Карнегі (Нью-Йорк). Ні IREX, ні Фундація Карнегі не несуть відповідальності за висловлені в цій статті думки.

Автор вдячний працівникам Центру Міжнародних досліджень (CSIA) Школи державного управління ім. Джона Кеннеді (Гарвардський університет), де виконувалося це дослідження, насамперед докторові Стівену Міллеру.

- ² Чернявський В., Чернявський С. Довгий шлях до визнання. // Політика і час. — 1993. — № 9. — С. 38 — 43.
- ³ Schmemmann S. Soviet Archives: Paper Trail of a Rigid, Authoritarian System. // New York Times. 1991. — Febr. 8. — P. A8.
- ⁴ Детальніше про вплив внутрішньої політики на позицію США щодо України див.: Fink S. From "Chicken Kiev" Ukrainian Independence; Domestic Politics in U. S. Foreign Policy toward Ukraine. // Nationalities Papers (Special Volume on Ukraine). / Ed. by (forthcoming) Delossa R. A. Висловлюємо подяку редакції журналу за можливість ознайомитися з цією статтею в рукописі.
- ⁵ Treadgold D. Nationalism and its Implications // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future / Ed. by Conquest R. — Stanford: 1986. — P. 392, 394.
- ⁶ Mandelbaum M. Ending the Cold War // Foreign Affairs. — Vol. 68. — № 2 (Spring 1989). — P. 34.
- ⁷ Hough J. Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform. — N. Y., 1990. — P. 206.
- ⁸ Див., напр.: Motyl A. The Sobering of Gorbachev: Nationality, Restructuring, and the West // Politics, Society, and Nationality inside Gorbachev's Russia /Ed. by Bialer S. — Boulder, 1989. — P. 171.
- ⁹ Brzezinski Z. Post-Communism Nationalism // Foreign Affairs. — Vol. 68. — № 5 (Winter, 1989/1990). — P. 20.
- ¹⁰ Beschloss M., Talbot S. At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War. — Boston; Toronto; London, 1993. — P. 87.
- ¹¹ Rutland P. Sovietology: Notes for a Post-Mortem // The National Interest. — № 31 (Spring 1993). — P. 112.
- ¹² Motyl A. Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism. — N. Y., 1993. — P. 5.
- ¹³ Докл. про це див.: Kadegan A. American and French Responses to the Lithuanian Unilateral Declaration of Independence // Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and its Periphery /Ed. by Rezum M. — Westport; London, 1992. — P. 157 — 167.
- ¹⁴ The Rise of Nations in the Soviet Union: American Foreign Policy and the Disintegration of the USSR /Ed. by Mandelbaum M. — N. Y., 1991. — P. 12 — 14, 55 — 57, 90 — 98.
- ¹⁵ Beschloss M., Talbot S. Op. cit. — P. 287.
- ¹⁶ Pipes R. The Soviet Union Adrift // Foreign Affairs. — Vol. 70. — № 1 (1991). — P. 85 — 86.
- ¹⁷ U. S. Congress Senate. Committee on Foreign Relations. Subcommittee on European Affairs. Soviet Disunion: The American Response. Hearings... 102nd Cong., 2nd session, Febr. 28 and March 6, 1991. — Wash., 1991. — PP. 46, 56, 67 — 67, 118 — 119.
- ¹⁸ Ibid. — P. 36, 125.
- ¹⁹ Докл. див.: Fink S. Op. cit.
- ²⁰ 19 липня, коли Київ було вже повідомлено про Бушів візит, до Білого дому надійшло "термінове послання" з Москви з пропозицією замість Києва включити до маршруту американського президента Ставрополь, де він міг би відвідати гірський курорт. Буш погоджувався, але з умовою, що Москва візьме на себе відповідальність за ці зміни. Посол США в СРСР навмисне подзвонив до держдепартаменту з телефона, котрий, як він знав, прослуховувало КІБ: "Чи ці хлопці з радянського уряду усвідомлюють, що за школу вони роблять самі собі? Вони тільки погіршать стосунки з українцями й будуть висміяні громадською думкою в усьому світі, в тому числі й у США". Він також подзвонив до МЗС СРСР з аналогічним попередженням (Beschloss M., Talbot S. Op. cit... — P. 409, 414).
- ²¹ Beschloss M., Talbot S. Op. cit. — P. 414, 417 — 418.
- ²² Christian Science Monitor. — 1992. — August 5.
- ²³ Інтерв'ю автора з І. Гоблюм 6 квітня 1994 р.
- ²⁴ Urban G. The Awakening // The National Interest. — № 27 (Spring 1992). — P. 45.
- ²⁵ Newmann W. History Accelerates: The Diplomacy of Cooperation and Fragmentation // The Limited Partnership: Building a Russian — U. S. Security Community /Ed. by Goodby J., Morel B. — Oxford; New York, 1993. — P. 41 — 44, 53 — 54.
- ²⁶ Beschloss M., Talbot S. Op. cit. — P. 443, 446.
- ²⁷ Ibid. — P. 448 — 449.
- ²⁸ Campbell K., Carter A., Miller S., Zraket Ch. Soviet Nuclear Fission: Control of the Nuclear Arsenal in a Disintegrating Soviet Union (CSIA Studies in International Affairs, 1991, № 1). — P. 69 — 70.
- ²⁹ Цей погляд був представлений на семінарі в Массачусетському технологічному інституті 4 травня 1994 р.
- ³⁰ Kissinger H. The New Russian Question. // Newsweek. — 1992. — Febr. 10. — P. 34.
- ³¹ Докл. про це див.: Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. // Сучасність. — 1993. — № 10. — С. 49 — 76.
- ³² Гарань А. Реформи в Україні: американський фактор. // Киевские ведомости. — 1994. — 17 сент.
- ³³ Kincade W., Melnyczuk N. Eurasia Letter: Unneighborly Neighbors. // Foreign Policy. — № 94, (Spring 1994). — P. 104.
- ³⁴ Urban G. Op. cit. — P. 46.

Джеймс МЕЙС

ЛЕНІН БЕЗ УКРАЇНИ, АБО ДМИТРО ВОЛКОГОНОВ ЯК ДЗЕРКАЛО РОСІЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Перед початком горбачовської "перебудови" країна під назвою СРСР скидалася на велетенську декорацію, важливим елементом якої була бронзова фігура лисого чоловіка з заклично витягнутою вперед рукою. Ленін на картинах, на грошах, на фасадах будинків, на вулицях і майданах, на лацканах піджаків і піонерських сорочках, на транспарантах, часописах, у назвах організацій, підприємств, міст і сіл. Твір про Леніна є в більшості збірок поетів, роздуми про "улюбленого вождя" — в більшості прозових творів. Пісні про Леніна, фільми про Леніна — обов'язковий атрибут щоденного життя громадян Радянського Союзу. Здавалося, вся країна живе в гігантській тіні мертвого чоловіка, до якого десятиліттями тягнеться й тягнеться нескінченна черга на Червоній площі. Іноді ажіотаж довкола його імені досягав сюрреалістичних масштабів, як наприклад, під час святкування сторіччя від дня народження. Тоді людям, які жили поза "залізною завісою", здавалося, що мільйони людей — старих і малих — від ранку до вечора шепочуть заклинання: "Ленін жил, Ленін жив! Ленін будет жить!". Ясна річ, я говорю лише про своє суб'єктивне відчуття того, що тут відбувалося, але мені особисто все це нагадувало якусь грандіозну виставу, де всі грають короля, якого нема й, головне, ніколи не було.

Ні, звісно, Ленін справді жив. Мав родове ім'я Володимира Ульянова, мав свою непросту життєву й творчу біографію, свої проблеми, світогляд, внутрішній світ. Але того реального Леніна ніхто в СРСР не знав, хоч бібліографія творів про нього становить тисячі й тисячі книжок. Добрий дядечко Ілліч — чуйний, всевідаючий, всеможний, геніальний — таким постає він із численних спогадів очевидців, творів істориків і публіцистів, які творили під радянським режимом.

На Заході намагалися розібратися у феномені "вождя всіх народів" без романтичного флеру та політичних амбіцій. "Біографія Леніна" Девіда Шуба, "Ленін — революціонер з принуки" Стефана Поссоні, "Життя та смерть Леніна" Роберта Пейна, "Життя Леніна" Луїса Фішера, "Ленін. Людина без маски" Рональда Кларка — це далеко не повний перелік досліджень, кожне з яких містить цікаві думки та спостереження. Писали про Леніна Б. Вульф, А. Улам, О. Авторханов, М. Валентинов, Д. Аніна, М. Бердяєв, А. Балабанова, Ф. Дан, В. Чернов, О. Ільїн, О. Некрич, М. Геллер, О. Потресов, О. Рабинович та багато інших. Прагнув збагнути свідомість людини, яка потрясла світ і перевернула Росію, відомий російський письменник О. Солженіцин. Окрім творів про постать Леніна, існує гора книжок про ленінізм, серед авторів яких — Г. Лукач, А. Майєр, Г. Маркузе... Врешті, цілого номера "Сучасности" не вистачить, аби просто назвати прізвища тих, хто тією чи іншою мірою торкався цього питання.

Ті, хто намагався більш-менш об'єктивно розібратися в цьому феномені, виявили неабияку мужність: система мала тисячі можливостей помститися за замах на святість "живішого за всіх живих". Ускладнювали працю й обмеження на допуск до Ленінового архіву, неможливість безпосередньо вивчити та про-

аналізувати матеріали, пов'язані з його життям і діяльністю. Звісно, західні історики не тільки підозрювали, а й наводили немало фактів про те, що справжній Ленін захований за сімома замками московських архівів. Знали вони й про купюри у Повному зібранні творів. Але навіть вони, як видається, не уявляли, наскільки масштабний і тотальний характер мала фальсифікація Ленінового образу.

Заслуга двотомника "Ленін" доктора філософських та історичних наук, професора, члена-кореспондента російської Академії наук, генерал-полковника, депутата Державної думи Росії Дмитра Волкогонова полягає насамперед у тому, що він неспростовно довів: Ленін — той, якого знали, якому поклонялися, захоплювалися, вірили — чистісінька містифікація. Не було доброго дядечка Ілліча, — був жорстокий, кривавий, без жалю й співчуття до людини, до народів, до світу тиран, здатний на все задля творення комуністичної утопії. Потрясіння, яке пережив російський учений, бурхає зі сторінок книжки, автор не може перебороти свого гніву й обурення, навіть особистої образи за своє покалічене життя науковця та отруєний розум. Суб'єктивний фактор — одна зі слабинок цієї унікальної книги. Але в цьому також її потужна сила впливу на читача. Автор, довгі роки досліджуючи життя таких діячів, як Троцький чи Сталін, широко вірив, що всі проблеми, всі нещастя післяленінського періоду випливають із перекручень настанов і постулатів вождя. Тепер, опинившись у силовому полі цієї особи, він ужахнувся її смертоносній силі. Як можна захистити себе та свій народ від цього забальзамованого кривавого ідола, який ще й досі тримає суспільство в магічному кільці смерті, як можна відправити його на смітник історії?

Тільки правдою...

Але Волкогонов, на жаль, так і залишився сином старого режиму. Маючи необмежений доступ до Ленінового архіву, він спробував збагнути, що ж сталося з "його" країною, "його" народом. Проте західну літературу про Леніна та його період Волкогонов знає не досить добре, хоч він і працював у Гарвардській бібліотеці, де зберігається архів Троцького. Можна навести великий список зауважень щодо методології творення образу Леніна. А головне, волкогоновський Ленін, попри неймовірні зусилля автора, залишився таким само позаісторичним, як і офіційна ікона радянського наукового соціалізму. Причина цього — зовсім не мовний бар'єр, через який автор не зумів глибоко вивчити західну літературу, — цю прогалину міг перекрити найголовніший козир Волкогонова — першоджерельні матеріали надзвичайної ваги. Але при написанні книги спрацював типовий стереотип російського інтелігента, отруєного догмами про Росію як благодійницю інших народів, як центр світу. Говорячи так, я зовсім не прагну применшити значення цієї роботи. Архівні документи, чимало з яких публікується вперше, — запорука того, що ця книжка ще довго буде в центрі серйозних наукових дискусій про Леніна та ленінізм.

І все ж волкогоновський Ленін безперечно позаісторичний, тому що це Ленін, якого вивчають тільки з погляду інтересів російської нації як нації імперської. Саме тому для автора книжки просто не існує інших народів, націй, етносів, не існує їхніх специфічних інтересів і проблем, їхніх історій. Намагаючись розвінчати міф про Леніна, в основу своєї "наукової" концепції він кладе інший міф — міф народу Росії, міф російської держави. Згідно з його поглядами, інші народи й навіть неросійські радянські республіки вигадав сам "вождь трудового людства". Вигадав Ленін і Україну.

"Керенський одного разу на черговому зібранні "Днів" увесь виступ присвятив єдиному питанню: "Чи існує для Росії загроза розпаду?". До червня 1930 року, коли проходила дискусія, більшовики вже давно за ініціативою Леніна змінили національний вигляд Росії. Ще 1919 року вони визнали "поділ на губернії та повіти" застарілим. Ніхто не міг передбачити тоді, що шгучне ство-

рення національних одиниць закладає під Росію міну страшної руйнівної сили” (т. I, с. 247 — 248).

І далі:

”Жаль, безмежно жаль, що загинув Союз. Адже життєздатна конфедерація цілком могла зберегтися. Я і тепер вважаю, що час її ще не минув. Але не Горбачов і не Єльцин “розвалили” Союз. Глибинну міну під Союз заклав іще Ленін 1920 року, коли Політбюро почало ліквідувати губернії та створювати національні одиниці. Це головна причина розпаду СРСР. За умов диктатури це не загрожувало дезінтеграцією країни, але як тільки розпочався демократичний процес, запрацювали відцентрові сили” (II, 420).

Важко повірити, що такому професійному історикові, як Волкогонов, не відомо, що ні Керенський, ні Денікін із Врангелем, ні тим більше Ленін не могли зупинити в XX столітті процес формування національних республік. Тільки специфічним селекційним зором, а, можливо, й моральною чи історичною сліпотою можна пояснити небажання сприйняти той факт, що будь-яка влада, навіть, як більшовицька, встановлена багнетами, не могла би бути тривалою та стабільною, коли б не йшла назустріч визвольним прагненням народів. Російська революція, яка збурила велетенські маси пригнобленого люду, ставила перед собою завдання соціальні. Але в неросійських окраїнах до них додавалися завдання національно-визвольні. І важко сказати, який із тих складників був головніший. Принаймні можна твердо сказати, що в Україні національні проблеми не були другорядними. Волкогонов мав би добре знати силу ненависти, яку почували під'яремні народи до махрового російського шовінізму, що виявлявся як на побутовому рівні, так і в офіційній державній політиці. Прагнення до самовизначення, бажання бути господарем у власній хаті вивело 1917 року після відречення царя від престолу на вулиці й майдани України сотні тисяч тих самих українців, яких, згідно з офіційною політикою Росії, “не було, нет і быть не может”.

Чимало сторінок Волкогонов написав у цьому добре знайомому нам дусі — “не было, нет...”. Він демонструє неабияку винахідливість, аби не помітити України в контексті подій початку століття — тобто не помітити Леніна, в якого за офіційною статистикою тільки в біографічній хроніці зафіксовано понад 2,5 тисячі документів і фактів, пов'язаних з Україною. Понад 1,5 тисячі з них стосуються післяжовтневого періоду. Лише від листопада до січня Ленін близько 500 разів торкався питань, пов'язаних з Україною, а всього в його спадщині 1917 — 1923 рр. Україні присвячено понад 350 творів і документів¹.

Волкогонов має рацію, коли пише, що суб'єктивно Ленін не був шовіністом, але ніяк не може усвідомити, що об'єктивно ленінізм — продукт темної підтечі російської історії, російський варіант марксизму на ґрунті нігілізму XIX століття, який був закінченим інструментом для примусової асиміляції різних націй на основі російськоцентричної ідеї. І не “помилка”, як вважає Волкогонов, чи “провина” Леніна, що започаткований ним грандіозний соціальний експеримент зазнав невдачі. Якщо це “помилка”, то дивним чином вона нічого не навчила навіть представників сучасної російської демократії, як це показали події в Чечні. Причина трагедії, що її пережили народи колишнього СРСР, у тому числі й російський, — у специфіці самої російської ідеї, яку незалежно від політичної орієнтації з почуттям абсолютної безпомилковості беруть на озброєння російські політики та державники. Тому так часто за блискуче написаними роздумами демократа-депутата Волкогонова виглядає добре всім знайома личина типового російського шовініста.

Що ж до поглядів самого Леніна на національне питання, то, хоч вони й зазнавали різноманітних модифікацій, безсумнівно одне: і тут він справді був прямим послідовником і проповідником схеми Маркса — Енгельса.

Маркс побачив світовий історичний процес так: усе людство розпадається на капіталістів і пролетарів. Решта класів приречені на асиміляцію одним із двох наростаючих левіафанів. Національна теорія була ще простішою: дай націям рівність і право національного самовизначення — і вони самі збагнуть прогресивність їхньої асиміляції розвиненішою братньою культурою.

Маркс, Енгельс, Ленін були представниками т. зв. "великих" народів (німецького, великоросійського) і, проповідуючи пролетарський інтернаціоналізм, все ж чванькувато поглядали в бік менш розвинених народів і держав. Енгельс уважав, що "неісторичні" народи неминуче приречені на асиміляцію "великими" народами та культурами. Маркс і Енгельс просто не могли втямити, навіщо Францішекові Палацькому забаглося відкинути німецьку культуру й розвивати набагато скромнішу за своїми параметрами чеську. Вони легко себе переконали, що чехи — це "реакційна руїна народів", опозиції до чїїх прагнень вимагав інтерес революції у світовому масштабі та загального розвитку людства².

Легко себе переконали й більшовики на чолі з Леніним, що українські національні устремління до самовизначення та самостійності є реакційними й контрреволюційними. У встановленні абсолютної, необмеженої диктатури пролетаріату Ленін убачав відповідь на всі національні проблеми: українці під такою владою самі усвідомлять прогресивність єднання з великоросійським пролетаріатом (читай — їх примусять усвідомити). Носієм української національної ідеї було селянство, яке Ленін люто ненавидів, уважаючи, що "дрібний товаровиробник неминуче повертає проти пролетаря, який береться за соціалізм", що "пролетаріат разом з революційним селянством може створити непоборну силу. Вдержати за собою перемоги вона не може, бо в країні з величезним розвитком дрібного господарства дрібні товаровиробники (селяни в тому числі) неминуче повернуть проти пролетаря, коли він від свободи піде до соціалізму"³. Так ще 1906 року Ленін дійшов висновку про неминучість війни з селянством. Отож має рацію Волкогонов, що ні в теорії, ні в практиці Сталін не створив нічого нового. Пішовши на селянство війною, у 1932 — 1933 роках організувавши в Україні голодомор незнаних у світовій історії масштабів, він просто здійснював накреслення свого вчителя.

Волкогонов пише: "Становище селян визначено: вони стануть живим придатком чужої власности. Це становище закріплюється і в російській Конституції. Фактично був підготовлений правовий ґрунт колективізації: безпосередні виробники були відсторонені від засобів виробництва (землі). Це був ленінський план одержавлення селянства, одержавлення сільської громади та підготовка їх до нового соціального закабалення, але тепер уже на принципах соціалізму" (II, 162). Наводячи страхітливий список вивозу золота й хліба за кордон комуністичним агентам Москви "для ініціювання революційного процесу" у 1921 — 1922 роках, Волкогонов робить симптоматичний висновок: "Я думаю, що Ленін ніколи не любив Росію та її народ. Він любив тільки владу й свої божевільні ідеї" (II, 161).

З огляду на трагічні для російського народу наслідки панування комуністичного режиму протягом 70 років, Волкогонов, очевидно, має повне право так сказати. Але він би мав зазначити, що політика Леніна щодо російського й українського селянства мала принципові відмінності. Зокрема, запровадження НЕПу в Україні затримали більшовики на шість місяців, аби мати змогу ще деякий час продовжувати хлібозаготівлі⁴.

1921 року голод охопив Україну та Поволжя. Для голодних селян Поволжя Ленін запросив міжнародну гуманітарну допомогу, про Україну в цьому проханні не згадувалося. Українські селяни, наприклад, Миколаївщини, де були вже випадки людодства, мусили посилати хліб, який міг урятувати їх від масового вимирання, до Поволжя⁵. Дозвіл послати допомогу в Україну Ленін дав неохоче і тільки на вимогу Американської Допомогової комісії⁶.

Ці та багато інших фактів свідчать, що Ленін, пішовши на виголодження українського села, мав ще одну стратегічну мету, крім "одержавлення". Для Леніна, як згодом для Сталіна, зламати українське село означало підважити фундамент українського національного руху.

"Штучне створення національних одиниць" не можна поставити ні в заслугу, ні в провину більшовицькому лідерові, бо добре відомо, яку війну вели проти цієї "одиниці" Ленін і його послідовники в Україні. Репресії, поголовне винищення інтелігенції, голодомори й депортації — ця, по суті, війна системи проти України велася аж до розпаду СРСР. Безпощадна, кривава, не на життя, а на смерть.

Проте Волкогонов і нині вважає, шкодуючи за Союзом, що є ще шанс його відновити. Виставляючи Ленінові рахунок за створення замість губерній і повітів національних республік, він, поза всяким сумнівом, перебуває під впливом комуністичної пропаганди, яка на всі лади вихваляла гуманність і новаторство ленінської "теорії національних відносин", акумульованої в проповіді знаменитого "Права націй на самовизначення аж до відокремлення".

І все ж якби Волкогонов завдав собі труда уважно прочитати Ленінові праці, присвячені національному питанню, пробитися крізь липку сітку резонерства та політичного блефування, намагаючися з'ясувати для себе будь-яку чітку систему поглядів, він неминуче дійшов би висновку, що це справа безнадійна. Ленін міняв свої погляди на діаметрально протилежні залежно від обставин та інтересів боротьби за владу. Ідеальним інструментом, аби виправдати свою безпринципність, була для пролетарського вождя новітня "наука" — матеріалістична діалектика. Діалектичні "ножиці" давали можливість блискавично відтинати те, що в даній ситуації було непотрібним. Відтак Ленін міг, з одного боку, проголошувати "право націй на самовизначення аж до відокремлення", а з другого — твердити, що "тільки при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови". До речі, цими "ножицями" майстерно користувалися й Ленінові наступники.

Але один чіткий висновок щодо ленінських поглядів усе ж таки можна зробити: йому навіть у найстрашнішому сні не примарювалася незалежна Україна, навіть із комуністичним режимом, ідентичною ідеологією. 1917 року, коли киявські більшовики просили дозволу створити місцевий партійний центр під назвою "Соціал-демократія України", ленінів соратник Яків Свердлов посилав в Україну категоричну реляцію: "Створення особливої партії української, хоч би як вона називалася і хоч би яку платформу приймала, вважаємо небажаним..."⁷.

Але ще задовго до цього, 1913 року, в листі до Шаумяна Ленін так висловив своє ставлення до ідеї автономії, або, за висловом Волкогонова, "искусственного создания национальных образований": "Ми за автономію для всіх частин, ми за право на відокремлення (а не за відокремлення всіх). Автономія є наш план устрою демократичної держави. Відокремлення зовсім не наш план. Відокремлення ми не проповідуємо. Загалом ми проти відокремлення. Але ми стоїмо за право на відокремлення з огляду на чорносотенний великоросійський націоналізм, який так споганив справу національного співжиття, що іноді більше зв'язку вийде після вільного відокремлення!

Право на самовизначення є виняток з нашої загальної посилки централізму. (...) Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого, крім права на відокремлення, тут нема і бути не повинно"⁸.

1913 року Ленін писав, що серед питань європейського життя "соціалізм стоїть на першому місці, а національна боротьба на 9-му"⁹. На його думку, про "національну культуру взагалі можуть говорити тільки клерикали, або буржуа"¹⁰. "Не національну культуру повинні піднімати ми на щит, а викривати

клерикальний і буржуазний характер цього лозунга в ім'я інтернаціональної (міжнародної) культури всесвітнього робітничого руху"¹¹. "Культурно-національна автономія означає найбільш витончений і тому найбільш шкідливий націоналізм, означає розбещення робітників лозунгом національної культури, пропаганду глибоко шкідливого і навіть антидемократичного розділення шкільної справи за національностями. Одне слово, інтернаціоналізмові ця програма суперечить безумовно, відповідаючи лише інтересам націоналістичних міщан"¹². "Розмежування націй в межах однієї держави шкідливе, і ми прагнемо зблизити і злити їх"¹³. "Свідомі робітники не проповідують в і д о к р е м л е н н я; вони знають вигоди великих держав і об'єднання великих мас робітників"¹⁴.

В інших своїх працях, лицемерно виступаючи проти примусового запровадження обов'язкової державної мови — якою, звісно, мала стати російська, — він заспокоював своїх опонентів, мовляв, народи самі розуміють, що вивчення її продиктоване умовами життя в одній країні: "В Росії вже є капіталістична економіка, яка робить російську мову необхідною"¹⁵.

"Стояти за державну мову — ганьба, — твердить Ленін. — Це поліцейщина. Але проповідувати дрібним націям російську мову — тут немає й тіні поліцейщини. Невже ви не розумієте відмінності між поліцейською палкою і проповіддю вільної людини? Дивна річ!"

Але його власна "проповідь вільної людини", дивовижно схожа на поліційну палицю. Досить було українському соціалістові Леву Юркевичу проаналізувати суперечності, які містяться в Ленінових працях із національного питання, як тут же пролунав грізний окрик: "Пан Юркевич чинить як справжній буржуа і до того ж короткозорий, вузький, тупий буржуа, тобто як міщанин, коли він інтереси єднання, злиття і асиміляції пролетаріату двох націй відкидає геть, заради моментального успіху української справи"¹⁶. Хіба Юркевич та інші українські соціал-демократи могли знати, що гасло "права націй на самовизначення аж до відокремлення" Ленін висунув тільки з тактичних міркувань, аби посилити свої позиції серед російської та міжнародної соціал-демократії? В інших місцях "проповіді" читаємо: "Претензійний неосвітлений дурень Винниченко", "Геть помийних літераторів", "блок двох наволочей, ліквідаторів, народників", "мерзенні плетухи", "найпідліший перебіжчик", "обмежити розмову беками", "клязник і ліквідатор". До революції "великий гуманіст" виливав на своїх опонентів брутальну лайку. Після революції "проповідь вільної людини" знайшла своє втілення в коротких і жорстоких директивах: "повесить", "расстрелять", "сослать".

Волгогонов наводить інструкцію від 11 травня 1918 року щодо сільського повстання в Пензі:

"Товариші! Повстання п'яти областей куркульні треба довести до безпощадного придушення. Цього вимагає інтерес усієї революції, тому що тепер взято "останній рішучий бій" з куркульнею. Зразок треба дати.

1) Повісити (неодмінно повісити, щоби народ бачив) не менш як 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць.

2) Опублікувати їхні імена.

3) Забрати в них весь хліб.

4) Призначити заручників — відповідно до вчорашньої телеграми. Зробити так, щоб на сотні верств кругом народ бачив, тремтів, знав, кричав: душать і задушать кровопивць-куркулів.

Телеграфуйте отримання й виконання.

Ваш Ленін.

Р. С. Знайдіть людей якомога твердіших" (I, 130).

12 січня 1920 року сам Ленін скаже про свою стратегію й тактику в "боротьбі за щастя всіх народів": "Ми не зупинилися перед тим, щоби тисячі людей перестріляти" (II, 367).

Волгогонов бачить у центрі морального космосу Леніна те, що він називає "соціальним расизмом", "релігійним фанатизмом". Про суть великодержавницької політики Леніна, Волгогонов нічого не пише, очевидно вважаючи її явищем нормальним. Інакше як пояснити той факт, що шановний автор примудрився написати про липневе повстання в Петрограді й не зачепити причин кризи Тимчасового уряду, на чолі якого стояв милий авторовому серцю Керенський.

"Ленін" Волгогонова — не біографія, а радше імпресіоністичний "портрет". Ця форма дозволяє авторові маніпулювати фактами, суб'єктивно розставляти акценти. Поділяючи ідеї Керенського про "надплеменну єдність", "добровільне об'єднання не за національною ознакою, а за економічною, географічною, адміністративною, політичною", Волгогонов не помічає, як розсипаються його "наукові" теорії під тиском фактів і реалій життя. Однією з таких реалій є Україна, про яку йому ох як не хочеться писати.

Олександр Рабинович у книжці "Більшовики приходять до влади" так описує причини кризи Тимчасового уряду: "Криза виникла у зв'язку з вимогами Центральної Ради надати Україні автономію. Члени кабінету — соціалісти були більш схильні до поступок, ніж міністри-кадети. Наприкінці червня Керенський, Церетелі й Терещенко досягли компромісу з Центральною Радою, яка стала для українців значною перемогою. Кадети А. І. Шингарьов, О. О. Мануйлов, В. О. Степанов та Д. І. Шаховський на засіданні кабінету пізно вночі 2 липня відмовилися схвалити цей договір і після консультації зі своїм Центральним комітетом подали у відставку. М. В. Некрасов підтримав компроміс із Центральною Радою і, не бажаючи покидати кабінет, вийшов із кадетської партії"¹⁷.

Тобто криза Тимчасового уряду була викликана Першим Універсалом Української Центральної Ради, і той самий Керенський, на погляди якого постійно посилається Волгогонов, критикуючи Леніна за створення республік, змушений був визнати Центральну Раду представницьким урядом української національно-територіальної автономії.

Змушені були рахуватися з існуванням УНР і більшовики на чолі з Леніним. Починаючи від 1917 року, більшовицькі лідери були в своїх "українських" циркулярах і директивах навіть більшими "українцями", ніж представники Центральної Ради, оскільки останні виступали спершу за автономію, федерацію, а більшовики...

"Брати українці, — говориться у зверненні Ради Народних Комісарів, ВЦВК, ЦК РСДРП (б) та інших організацій до українських робітників, солдатів і селян від 8 грудня 1917 р. — Вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це — брехня! Ми на хвилину не думаємо замахуватися на права України. Революційний пролетаріат один лише зацікавлений в тому, щоби за всіма націями було забезпечено право на самовизначення аж до відокремлення"¹⁸.

Проте ситуація швидко змінюється. Центральна Рада завойовує собі дедалі більшу прихильність, і одного "права", на яке ніхто не мав права, для агітації в Україні явно замало.

12 грудня верховний головнокомандувач М. Криленко проголошує: "Ми хочемо вільного в Україні життя українським робітникам і селянам. Ми обіцяємо вам повну свободу, ми разом з вами будемо боротися за незалежну (підкресл. моє — Дж. М.) Українську республіку, але республіку таку ж, як наша, де вся влада буде в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України"¹⁹.

Такі реляції летять в Україну щодня. І тільки використавши ідею української незалежності сповна, заливши кров'ю міста й села, знищивши всі опозиційні партії, більшовики приймуть резолюції, що "ідея "самостійності" Украї-

ни... остаточно дискредитована в найширших трудових масах України", що головним завданням партії є "боротися за об'єднання України з Росією на підставах пролетарського централізму в межах Рос. Рад. Соц. Республіки"²⁰.

Навіть створення КП(б)У в межах РКП(б), яке Ленін урешті мусив дозволити (адже діяльність російської партії в Україні була б відвертим порушенням угоди в Бересті) проходило надзвичайно складно, в сутичках із новоявленими російськими комуністичними шовіністами, які вважали будь-які прояви національної свідомості в неросійських народів явищем реакційним, контрреволюційним. Створення більшовицького, підзвітного Москві, фактично безсилового уряду в Україні викликало серед більшовицьких лідерів переполох і роздратування²¹. Згадаймо хоча б відоме Сталінове: "Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, час кинути гру" (4 квітня 1918 р.)²².

У книжці Дмитра Волкогонова є ще одна симптоматична деталь. Звинувачуючи Леніна за те, що він віддав німцям "половину європейської Росії", він чомусь не пише, що та половина називалася Україною і що віддати можна тільки те, чим володієш. Волкогонов пише, що згідно з умовами Берестейського миру "майже мільйон квадратних кілометрів відрізався від Росії" (I, 337), в іншому місці і з іншого приводу він знову нагадує, що "під час Брестського миру 1918 року не лише віддано половину європейської Росії, але і передано Берлінові 93,5 тонни російського золота" (2, 109). Українським історикам було б надзвичайно цікаво дізнатися, що ж приховується за посиланням у бібліографії на закритий Архів Президента Російської Федерації, "Ф. 3, оп. 24, спр. 463, ар. 33, 72", але Волкогонов, коли йдеться про Україну, стає дуже небалакучим. Тому треба нагадати, що Українська Народна Республіка мала на Берестейських переговорах свою повноважну делегацію і на введення німецьких військ на територію України мусила погодитися під тиском обставин, коли над нею нависла загроза більшовицької інвазії. Троцький, голова російської більшовицької делегації в Бересті, так опише в автобіографії своє враження від виступу української делегації як самостійної сили:

"Змальовуючи що сцену, габсбурський граф розповідає про мою розгубленість, блідість, судоми, про краплі холодного поту і так далі. Якщо відкинути перебільшення, то треба визнати, що сцена справді була з найважчих. (...) Але під перехресним вогнем образ і зловтішних поглядів я не сумнівався ні на хвилину, що надто запопадливих лакеїв скоро викинуть за двері торжествуючі пани. В цей час революційні радянські загони успішно просувалися по Україні, пробиваючи собі дорогу до Дніпра. І якраз того дня, коли налив дозрів до кінця і стало ясно, що українські делегати домовилися з Кюльманом і Черніним щодо продажу України, радянські війська взяли Київ"²³.

Сьогодні даються різні оцінки цього кроку української делегації, який згодом призвів до трагічних наслідків, тому що українські селяни повстали проти продажу німцям хліба за паперові гроші. Але безсумнівно одне: молода Українська Народна Республіка була в той час між двох сил: німецького чорта й совєцького сатани (як образно висловився український історик Василь Гришко з приводу ситуації, в якій опинилася Україна вже під час другої світової війни). І німецький чорт був не такий страшний.

Ось як описував Сергій Єфремов захоплення Києва бандами Мурвайова, що їх Лев Троцький величає "радянськими військами":

"Химерна доля наслала важкий хрест на нас, якого не могло бути навіть під час найлютішої війни з чужоземним ворогом... Та що війна! Люди, що видержали всю кампанію 1914 — 1917 років, з жахом оповідають, що такого страху їм не доводилося ні бачити, ні чути, бо не було ще прикладу, щоб мільйонове місто з мирною людністю, з жінками й дітьми, з хворими й старими, підпало під таке пекельне бомбардування. І вони мають рацію — цього не було, відколи світ світом, та й не буде ніколи, певне. Не було, бо не мали ще люди та-

кої страшної техніки руйнування; не буде, бо пароксизм невпинної лютої певне довго не продержиться. З соромом, з огидою, з пекучим болем згадуватимуть люди страшні, чорні дні над Києвом у січні 1918 року..." Сергій Єфремов тоді ж пророче застеріг, що з тої крові вродить не те, на що сподіваються більшовики-ленінці: "не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров"²⁴.

Ненависть і кров рясно зародили дуже скоро. Волкогонов наводить рядки "Звіту ВЧК про політичне становище України від 1 січня до 15 травня 1919 року":

"Бердичів. Напад на ЧК. Пограбовано цейхгауз.

Біла Церква. Повстання в місті. Придушене панцерованим поїздом і загоном із 300 чоловік.

Васильків. Місто грабують червоноармійці.

Шпола. Місцевим гарнізоном проводять арешти, обшуки та побиття населення.

Козятин. Червоноармійці 4-го Ніжинського полку розігнали ЧК.

Остер. Повстання в селах Ново-Глибово і Сворота. Придушене загоном ЧК. Убито 4 чоловіки.

Стародуб. Повстання в селі Вігеліне, придушене загоном із 400 чоловік. Убито 20 чоловік.

Кролівець. Повстання в селі Антонівка. Придушене взводом загону ЧК. Розстріляно ватажків — 10 чоловік.

Новозибків. Повстання у Великій Тополі, Ново-Робську, Лакомо-Буді. Придушене. З нашого боку жертв 8 чоловік, з боку повсталих з'ясується.

Прилуки. Повстання в місті та містечку Іванниці. Придушене військом гарнізону із застосуванням артилерії.

Константиноград. Повстання в селищі Перещепино. Придушене загоном ЧК. Жертв 10 чоловік.

Олександрійськ. Повстання в селі Свистунове. Придушене загоном ЧК. Убито повсталих 30 чоловік" (II, 279).

Безсумнівно, це лише верхівка айсберга. Офіційний опублікований звіт тогочасного голови уряду Християна Раковського свідчить, що у квітні 1919 року в Україні був 21 бунт, від 1-го до 19 липня їх було вже 6325. Через десяток років тогочасний наркомпрод УСРР Олександр Шліхтер напише, що 1919 року в Україні "кожен пуд заготовленого хліба був закрашений краплями крові робітників".

Волкогонов абсолютно чітко вловив дух Леніна — дух маніакального фанатика, який ще 1905 року з Женеви звертався до повстанців з інструкціями вбити всіх шпигунів, поліцейських, жандармів, чорносотенців, який кожен вияв довіри до демократів кваліфікував як злочин, який під час голоду в Поволжі (а чи лише в Поволжі?) витрачав величезні суми, золото й коштовне каміння на підтримку іноземних компартій. Волкогонов доводить, що суть Леніна та ленінізму — пожалливість і голод влади. Перед революцією, за винятком стосунків з Інесою Арманд (... "Сонячна пляма в долі вождя" — II, 314) Ленін не мав ані друзів, ані людських стосунків. Влада і тільки влада — альфа й омега, початок і кінець нового марксистського евангелія — ленінізму. Волкогонов підкреслює, що Ленінове гасло "Вся влада Радам!" — тільки маска влади більшовицького ЦК, який був під контролем самого Леніна. Хоча, як на мене, навіть до самого гасла мало хто пильно приглядався. Ніякого поділу влади — "Вся влада" одній установі. Це зародок і потужний фермент майбутньої тоталітарної держави, що її створив Сталін за моделлю Леніна.

"Соціальна база Леніна та його послідовників, — пише Волкогонов, заснована на необмеженій репресії" (II, 44). Паразитуючи на ідеї соціальної справедливості, Ленін створив СРСР як "країну ГУЛАГу, державу несвободи" (II, 409).

На думку Волкогонова, "ще жодній людині в історії не вдавалося настільки докорінно змінити велетенське суспільство.

Ленін перетворив Росію на експериментальне поле історії, творячи нове суспільство.

Здається, найголовніше, що характеризує це суспільство — одновимірність. Всю безмежну різноманітність соціального та духовного життя, багатострунності культури, історичних традицій, творчих потенцій мільйонів людей було зведено до жорстокої, однозначної, безкомпромісної парадигми ленінізму. Саме вона надавала Системі, як нове одкровення, монополію на владу, думку, нові "цінності". У суспільстві на десятки років міцно загніздилося догматичне однодумство, тотальна бюрократія, авторитаризм однієї політичної сили, ірраціональний страх. Почалася довга війна проти власного народу. Панування антисвободи й визначило одновимірність суспільства. Воно стало слухняним, мовчазним, керованим. Головний архітектор цього суспільства знав, чого він хоче" (II, 130).

Фанатизм, соціальний расизм, політичний догматизм — важко не погодитися з цими характеристиками, що їх дає Волкогонов більшовицькому вождеві. Але я не згоден, що поява Леніна на перших політичних ролях у Росії — явище випадкове. Маючи в своїх жилах кров чотирьох або навіть п'яти націй, Ленін усе ж є типовим продуктом імперської Росії.

Загальновідомо, що Ленін у передсмертних записках поставив Г. Л. П'ятакова в один ряд із найвидатнішими вождями більшовицької партії, такими, як Троцький, Сталін, Зінов'єв, Каменєв, Бухарін. Волкогонов пише: "Справді, П'ятаков обіймав деякі посади, які можна назвати міністерськими, але він ніколи не справляв помітного впливу в партії, що стосується її стратегічних завдань... Хоча Ленін і долучає цього чоловіка до лику перспективних молодих вождів, думаю, що навряд чи він був таким. У всякому разі, в біографії П'ятакова нема нічого, що поставило би його поруч, скажімо, з Бухарініним або іншими лідерами партії" (II, 10).

Важко повірити, що Волкогонов не знає, що П'ятаков таки справляв у певні періоди дуже помітний вплив у партії, навіть щодо її стратегічних завдань. Ім'я П'ятакова, листи до П'ятакова, критика П'ятакова не сходили зі сторінок Ленінових творів. Загляньмо хоча б у 27, 30, 31, 35, 38, 42, 44, 45, 49 — 54 томи Повного зібрання творів. У біографії П'ятакова була сторінка, коли він узагалі став центральною фігурою внутрішньопартійної дискусії, працюючи разом із Бухарініним, Ленініним, Зінов'євіним, Бош — у редакції журналу "Комуніст" у Швейцарії, він очолив "Групу трьох", що виступила проти Ленінового гасла про "право націй на самовизначення"²⁶. Волкогонов чимало пише про те, чому він не хоче писати про П'ятакова. Але суть навіть не в тому, чи справляв П'ятаков якийсь вплив на формування політики більшовиків, чи був він людиною талановитою, а чи бездарною. Головне, що про Юрія (Георгія) П'ятакова — першого секретаря Центрального Комітету КП(б)У, лідера київських більшовиків у 17-му році — неможливо писати, не торкаючись національного питання загалом і українського зокрема. А торкнувшись бодай побіжно, неможливо не побачити, що хоч у тактиці більшовицька політика щодо народів, які населяли територію колишньої імперії, дуже відрізнялася від політики "єднонеуділімців" різних мастей, головна мета цієї політики була та сама. Виступаючи під різними гаслами, з різними соціальними програмами, в одному вони були надзвичайно подібні: ніхто з них не збирався розглядати українців як повноцінну націю зі своїм правом на власну державу. Ми вже відзначали, що Ленін розглядав гасло "права націй" лише як маневр, покликаний нейтралізувати національно-визвольні рухи поневолених народів і навіть використати їх в інтересах "пролетарської революції".

1915 року в Берні П'ятаков, Бош і Бухарін підписали спільну платформу, де доводили, що це деклароване Ленініним гасло помилкове, що воно реакційне й

утопічне за капіталізму й непотрібне за соціалізму, оскільки пролетарська революція автоматично покладе край будь-яким поневоленням, у тому числі й національним. Все, що відволікає енергію пролетаріату від боротьби за соціалізм, — реакційне, — твердили "заколотники"²⁷. Ленін домігся, щоб більшовицька конференція прийняла його платформу, опоненти визнали свою помилку, але коли після довгої та запеклої боротьби українських комуністів за право мати свій партійний центр в Україні, яка ледве не привела до створення на конференції у Таганрозі в квітні 1918 р. окремої, незалежної від російської Комуністичної партії (більшовиків) України²⁸, треба було швидко перехопити ініціативу, то ліпшої кандидатури, ніж П'ятаков, годі було й шукати. Кому-кому, а йому не бракувало "пролетарського інтернаціоналізму". Ленінові потрібні були на Україні не просто віддані революціонери — потрібні були люди для активної "боротьби проти самостійности", як він сам висловився. Саме цим принципом він керувався, посилаючи своїх емісарів. Один із відомих більшовиків України Георг Лапчинський 1926 року згадував: "Що стосується партійної маси поза Україною, то там, аж до керівних верхів, спостерігалася повна відсутність уявлення про Україну, про особливі умови розвитку української революції, про те, коротко кажучи, що Україна — це особлива країна, а не "південь Росії", не "Малоросія"²⁹.

Але що стосується особи П'ятакова, який очолював КП(б)У аж до осені 1919 р., то треба було написати про антиукраїнську суть п'ятаковщини, яка кілька разів приводила до вигнання більшовиків з України, яка викликала спротив великої частини українських революціонерів, що боролися за встановлення радянської влади в Україні, але влади незалежної від московського центру. Наймасовішою "радянською" партією була партія українських боротьбистів, яких, за вказівкою Леніна, було піддано шаленому цькуванню. Але час показав, що така політика загрожує антиросійським вибухом уже комуністичної України. "Перемогою, вартою кількох добрих битв", назвав сам Ленін інтриги, спрямовані на організаційне роз'єднання боротьбистів³⁰.

1919 року П'ятакова призначено на позірно не зовсім впливову посаду голови Центрального правління кам'яновугільної промисловости Донбасу. Але треба знати, чим був для Росії, для Леніна, для більшовиків Донбас. Упродовж усієї громадянської війни Ленін пильно стежив за подіями на цьому "безумовно найважливішому українському фронті", посилав десятки телеграм із вимогами прискорити "операції проти Донецького басейну" та "кинути поголовно... робітників на Україну, на Дон, на Схід". "Безглуздям було б голодувати й гинути в Пітері, коли можна відвоювати хліб і вугілля", — телеграфує він у другій половині квітня 1919 р. "Ми безперечно загинемо, якщо не очистимо повністю Донбас за короткий час", — заявляє і симптоматична телеграма, яку того ж 7 травня послав у Харків Межлауку, а копію Артему: "Одержав від Лутовінова ще одне підтвердження, що Ви граєте в самостійність (підкресл. моє — Дж. М.) і в місцеві республіки, відмовляючись негайно відправити в Донбас усі військові сили і всіх мобілізованих робітників Харкова, відговорюючись ідіотськими забобонами Подвійського. Заявляю, що Вас буде віддано до партійного суду і виключено з партії, якщо не кинете цієї гри і не відправите негайно всі військові сили Харкова і всіх мобілізованих робітників на допомогу Донбасові"³¹.

Тільки соціальним расизмом Леніна неможливо пояснити суть національної політики більшовиків. Показова щодо цього історія українського національного комунізму. Він виступав із тими самими гаслами, тією ж ідеологією, соціальною платформою, що й російські більшовики.

І все ж навіть так звана революційна доцільність, якою керувався Ленін у своїй щоденній практиці, не могла змусити його визнати боротьбистів і укапістів за братні партії.

Їхню вимогу про створення української армії Ленін сприйняв як порушення основних принципів комунізму. Він їх звинуватив у підтримці "бандитизму", який нібито допомагає контрреволюції та міжнародному імперіалізму. Ще одну спробу здобути міжнародне визнання своєї партії як виразника інтересів трудящих України боротьбисти здійснили 1919 року, звернувшись до керівництва Комуністичного Інтернаціоналу з проханням визнати партію секцією КІ. Наївне прохання — адже Комінтерном керували Ленінові ставленики.

За день до обговорення цього питання боротьбисти надіслали Ленінові листа:

"Такі факти:

Радянські війська дійшли до самого Києва, зайняли всю Лівобережну Україну, їх підтримувало місцеве населення. Самі радянські війська були українськими. Пролетаріат, а головне — селянство твердо стояли за Радянську владу. Були повіти, де радянські війська проходили без жодного пострілу (Вам це відомо з доповіді П'ятакова).

Воля трудящих України виявилася словна. Наближалось об'єднання з Угорщиною...

Далі почалося "Радянське" будівництво. Спочатку ті, що очікували на радянську владу, придивлялися до неї і прощали їй багато; диктатура прийшлих зайд-авантюристів відштовхнула місцеві комуністичні сили і сама нічого не дала позитивного. Далі повстання. Далі Радянська влада палила цілі села, розстрілювала червоноармійців Таращанської дивізії і селянську бідноту. Далі все переплуталося, і пролетаріат Києва (Арсенал) не зовсім по-товариськи зустрів г. Троцького.

Угорщина на радість світової контрреволюції задушена.

Радянська влада на Україні впала. Діячі поїхали насаджувати владу в Туркестан, Сибір і т. д.

Але жива Радянська влада на Україні. Вона буде там, якщо Російська комуністична партія проявить справжній інтернаціоналізм і не буде проводити політику насадження "червоного" імперіалізму (російського націоналізму) на Україні.

Товариш Петровський у пресі заявив, що українство підтримують куркулі й пройди; товариш Раковський, коли був головою Ради Народних Комісарів, вимагав диктатури російської культури на Україні. Занадто далеко це від інтернаціонального розуміння комунізму. Занадто близько до царського — "українського язика не было, нет и быть не может".

... Не ясно було, чого хотіли: якщо Радянської влади, то ми за неї, але навіщо ж боротьба з біднотою... навіщо хамське ставлення до трудящих, образи, приниження... хотіли зробити Україну колонією, то це не в'яжеться з уявленням про Радянську владу як історичне явище... Тоді чим пояснити таке ставлення до місцевих комуністичних сил, єдиного базису Радянської влади?

...Наслідки жахливі, як за масою непотрібних жертв, так і за результатами в загальному ході розвитку соціальної революції. Злим умислом я не можу пояснити те, що творилося, начебто Радянською владою керували досвідчені чорносотенці, які готували контрреволюцію.

Знайте, дивлячись на безумства, які творяться іменем Радянської влади па Україні, багато хто був переконаний, що це помилка, що "центр" не знає справжнього стану речей. Зокрема, чимало вірять у силу Вашого авторитету.

Відповідайте. Від Вашої відповіді залежить багато. Голос справжнього революціонера сьогодні конче потрібний.

5 листопада 1919, Москва

Підпис нерозбірливий"³².

"Голос справжнього революціонера" пролунав з оглушливим цинізмом. "Я рішуче наполягаю на тому, щоби боротьбисти звинувачувалися не в націо-

налізмі, а в контрреволюції і дрібнобуржуазності"³³, — написав Ленін на проекті резолюції Комінтерну. Керівництво КІ зреагувало блискавично: "Вказані хитання виразилися: по-перше, у так званій орієнтації "на внутрішні українські сили", що насправді означало відстоювання самостійності, під прикриттям словесного визнання федерації...". Висновок: "Всім силами прагнути до якомога більшого організаційного зникнення цієї партії як самостійного цілого". Для цього "усю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного й суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їхньої партії"³⁴.

У безжальних руках ЧК, як справедливо відзначив чеський дослідник Франтішек Сильницький, опинилася й доля незалежності України та національних комуністів, які думали, що можна поєднати комуністичну ідеологію і комунізм.

Отож покладати на Леніна "провину" за виникнення "національних одиниць" не зовсім правомірно. Національні республіки постали не завдяки, а всупереч його бажанню. Радянська влада в Україні тріщала по швах.

За цих умов більшовики знову звернули свій погляд на національних комуністів, у тому числі й в Україні. Свідок цих подій Василь Гришко писав: "Український комунізм, на якому лежить тягар історичної провини за спрямування розбитих сил української революції 1918 — 1921 років у річище "інтернаціонального" комунізму під контролем Москви, виявився фактично головним героєм трагедії 1933 р., в якій жертвою катастрофи став цілий український народ. І так само, як і в справжній класичній трагедії, глибинний сенс трагедії України 1933 р. полягає в болючому збагненні народом фатальної провини українського комунізму, що таки дався під облуду московської демагогії у вирішальний для себе історичний час, — у карі історичної долі за ту провину і в гіркій науці нащадкам з тієї кари. А збагнено через покарання катастрофою 1933 р. й винесено з неї на Україну історичну науку, яку сьогодні особливо треба пригадати й запам'ятати всім українцям. Це наука про те, що, висловлюючись московською ж приповідкою, "Хто в Москву йде — голову несе", бо ж, як говорить знову ж таки московська приповідка, "Москва сльозам не вірить", тобто в жорсткій нещадності свого "інтернаціонального", імперіалістичного націоналізму вона не знає меж і не зупиниться ні перед яким злочином"³⁵.

Цей "націоналістичний імперіалізм", як точно визначив Василь Гришко, коріниться в самій природі російської ідеї. Доки в російських школах викладатимуть, що історія Росії починається в Києві ("матери городов русских"), доти російські історики, такі, як Волкогонов, аналізуючи історію тисячоліть, писатимуть "наша страна", "мое Отечество", "наш народ" і не розрізнятимуть у цьому "нашому" чужого, поневоленого, пригнобленого, загарбаного. Але ж навіть Енгельс пророкував: "Що ж до Росії, то її можна згадати лише як володарку велетенської кількості украденої власності, яку їй доведеться віддати назад у день розплати"³⁶.

"Сама суть — політико-психологічна й історико-емоційна — національної проблеми імперії в теорії та практиці ленінізму полягає в тому, — пише Франтішек Сильницький, — що весь час говориться про неросійські нації і весь час ставиться проблема: що з ними робити, як поводитися щодо них. Ленінізм узагалі не формулює питання про те, що й російський народ міг би вирішити національне питання, першим відділившись від неросійських народів, які він протягом сотень років приєднував до своєї держави. Не передбачає ленінізм і іншого варіанту — що неросійські нації самі приймуть рішення про своє майбутнє без втручання ззовні. Вся теорія та практика ленінізму в національному питанні пройнята присвоєним правом вирішувати долю держави та її націй"³⁷.

Волгогонову нелегко далось визнання, що так звана пролетарська модель, тобто комуністична, нічим не краща від "арійської моралі" (II, 253). Автор наводить надзвичайної ваги документи про голодомор 1932 — 1933 років з Архіву Президента Російської Федерації (ф. 3, ОП. 30, сп. 196 — ця справа може бути найважливішим "схроном" документів про голодомор). Для Волгонова це — трагедія "російського народу".

Це правда, що ленінізм був трагедією всіх народів СРСР, у тому числі російського. Примусова лоботизація великої культури, насильницьке пониження її від рівня Булгакова й "срібного" віку до гладковського "Цементу" — це трагедія світового масштабу. Розкуркулення, розстріли, репресії — все це російський народ пережив... Але неросійські народи пережили ще страшніше. Їхні культури не лише примітивізували, а нищили, їхні церкви не використовували на службі режиму, а забороняли. Проти кожного з трьох складників національної самосвідомості — мови, літератури, історії було розгорнуто фронтальні наступи.

На індивідуальному рівні ГУЛАГ був однаковий і для росіянина, і для чеченця, й для українця. Страшний.

Але коли мова йде про нації, етноси, то для України Ленін мав зовсім інше обличчя, ніж для Росії. Набагато страшніше. І цю різницю Волгонов як типовий російський демократ чи як представник інтересів Росії не може або не хоче бачити, хоч і наводить факти, що просто вражають. Під час громадянської війни Ленін пише Сталінові: "Харків обнищпорити. Ми його не знаємо, це для нас "закордон". Чистити треба швидко..." (II, 186).

Ленінове політбюро влітку 1922 року дозволило виїзд за кордон деяким літераторам, зокрема, Вергерову, Блоку, Сологубу. А щодо українських інтелігентів за поданням Уншлихта було ухвалено рішення: "Замінити висилку за кордон засланням у віддалені пункти РСФРР" (II, 189).

Ще цікавіша деталь. Коли під вивіскою допомоги голодним більшовики "запустили руки на Києво-Печерську лавру, Українська комісія хотіла використати коштовності на місці задля допомоги дітям. З Москви пролунав окрик: передати конфісковане в загальносоюзний бюджет, залишивши для дітей лише 25 відсотків" (I, 216).

Про Україну це майже все, що автор пише. Очевидно, що книжка про Леніна, яка претендує на масштабне узагальнення, не повинна бути про Леніна та Україну. Але коли автор так послідовно уникає згадувати про будь-яку республіку, будь який народ, узагальнюючи все до "Росії" та "народу Росії", коли він оминає — а якщо це неможливо, то перекручує — таку важливу частину спадщини Леніна, як погляди з національного питання, то це не можна пояснити лише незнанням чи короткозорістю. Річ, певно, в тім, що якраз у цьому пункті Волгонов прямий спадкоємець позиції самого Леніна, який щиро вірив, що світова тенденція — це інтеграція. Але інтеграція можлива лише між різними незалежними країнами, а не між колонізатором і пригнобленим. У цьому сенсі, хоч Ленін і вірив, що репрезентує прогрес неминучого історичного процесу, він, намагаючись будь-яку зберегти імперію, фактично повертав годинник історії назад. Тому що головна тенденція двадцятого століття — це розпад імперій. І розпад СРСР, викликаний не "ленінською гуманною національною політикою", як твердить Волгонов, — це закономірний результат отієї головної тенденції, яку можна було затримати на 70 років, але не зупинити.

Врешті, чи американському історикові диктувати російському колезі, що той має писати про історію України. Та все ж стверджую ще раз: не було Леніна без України. Але хай буде майбутня Україна без Леніна! Для України ленінізм був, є і завжди буде експансією російської великодержавної ідеї. І якщо порозуміння між Україною та Росією коли-небудь буде

досягнуто, то тільки через повну, а не дозовану, як у Волкогонова, правду про Леніна й Україну.

- ¹ Український історичний журнал. — 1989. — № 7. — С. 6.
- ² Див.: *Rosdolsky Roman. Zug nationalen Frage...* — Berlin, 1979.
- ³ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів (Далі ПЗТ). — Т. 13. — С. 16 — 17.
- ⁴ Український історичний журнал. — 1980. — № 10. — С. 85.
- ⁵ Архіви України. — 1982. — № 1. — С. 54.
- ⁶ *Fischer H. H.* The Famine in Soviet Russia. — Stanford, 1927. — P. 246.
- ⁷ Большевицские организации Украины в периоде становления и укрепления советской власти — К., 1962. — С. 419.
- ⁸ *Ленін В. І.* ПЗТ. — Т. 48. — С. 230 — 231.
- ⁹ *Там само.* — Т. 23. — С. 107.
- ¹⁰ *Там само.* — Т. 24. — С. 9.
- ¹¹ *Там само.* — Т. 24. — С. 212.
- ¹² *Там само.* — С. 215.
- ¹³ *Там само.* — С. 227.
- ¹⁴ *Там само.* — С. 310.
- ¹⁵ *Там само.* — Т. 48. — С. 229 — 230.
- ¹⁶ *Там само.* — Т. 24 — 125.
- ¹⁷ *Рабинович Александр.* Большевики приходят к власти. — М., 1989. — С. 343 — 344.
- ¹⁸ Большевицские организации Украины... — С. 8.
- ¹⁹ *Там само.* — С. 17.
- ²⁰ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — К., 1976. — Т. 2. — С. 21.
- ²¹ Досить згадати відому статтю Я. О. Яковлева (Епштейна), надруковану в "Правде" 30 червня 1918 р., де він говорить про школу, якої завдають своєю діяльністю "партійні самостійники", та про тяжіння селянських мас до Росії.
- ²² *Кулиниченко М. С.* Борьба коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918 — 1820 гг. — Харьков, 1963. — С. 440.
- ²³ *Троцкий Л.* Моя жизнь. — М., 1991. — С. 362 — 363.
- ²⁴ *Єфремов С.* За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві — К., 1993. — С. 86.
- ²⁵ *Раковский Х. Г.* Борьба за освобождение деревни. — Харьков, 1920. — С. 32 — 38.
- ²⁶ Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 213 — 214.
- ²⁷ Очерки по истории Октябрьской революции. Работы исторического семинара Института красной профессуры. — М. — Л., 1927. — Т. 1. — С. 514 — 518.
- ²⁸ Большевицские организации Украины: организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 — июль 1918. — К., 1990. — С. 628.
- ²⁹ Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 38.
- ³⁰ *Ленін В. І.* ПЗТ. — Т. 15. — С. 254.
- ³¹ Див.: *Ленін про Україну.* — К., 1969. — Т. 2. — С. 257 — 278.
- ³² *Сильницкий Франтишек.* Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. — Мюнхен. — 1978. — С. 224 — 228.
- ³³ *Ленін В. І.* ПЗТ. — Т. 15. — С. 154
- ³⁴ Комунистична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. — К., 1963. — С. 153 — 154.
- ³⁵ *Гришко В. І.* Москва слъзам не вірить. — Нью-Йорк., 1963. — С. 19 — 20.
- ³⁶ *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори — К., 1963. — С. 156.
- ³⁷ *Сильницкий Ф.* Назв. пратія. — С. 77.

Іван ДЗЮБА

"ЗАСТУКАЛИ СЕРДЕШНУ ВОЛЮ..."

(Шевченків "Кавказ" на тлі непроминального минулого)

СТАТТЯ ДРУГА

...Всі ті страхітливі свідчення про Кавказький геноцид царату, які ми наводили в статті першій, з'явилися друком переважно вже в другій половині XIX ст. Але вони не були таємницею і раніше. У всякому разі, Шевченків "Кавказ" засвідчив адекватне уявлення поета про все, що діялося. Причому це було не тільки, сказати б, принципове знання на рівні цілісного образомислення природи російського царату (це зрозуміло: Україні вже довелося випити "з московської чаші московську отруту", і цей трагічний досвід дав Шевченкові таку прозорливість і чіткість бачення, таку силу застережного слова до людства, на які тоді не спромігся ніхто), — але й знання на конкретному інформаційному рівні: вражає історична точність, майже документальність багатьох подробиць колоніального дійства як його подав Шевченко. Певно, збуджена суспільна думка була вдатним передавачем неофіційної — найправдивішої — інформації; крім того, про багато що можна довідатися, "перекодовуючи" урядові версії, — а підданці Російської імперії мали незрівнянний досвід і хист такого перепрочитання.

"Кавказ" присвячено пам'яті Якова де Бальмена. Цей добрий Шевченків приятель, ілюстратор рукописного "Кобзаря" 1844 року, — відома постать у його життєписі. І глибоко емоційний особистий мотив, викликаний звісткою про його смерть у складі російського експедиційного корпусу на Кавказі, надав політичній інвективі чуттєвої вибуховості; але в свою чергу він, цей особистий мотив, — що дуже характерно для Шевченка взагалі — прийняв на себе потужний заряд ширших рефлексій та пристрастей національно-історичного й універсально-гуманістичного масштабу.

Безпосередній біль утрати доброго друга роз'ятрюється усвідомленням несправедності цієї смерті — по суті невірницької, за несправедливу, чужу, розбійну справу. І тут починає звучати один із драгливих обертонів трагічної теми української долі: приреченість на служіння ворогові, приреченість на подвиги в обороні твого ворога, супроти ворогів твого ворога. У цьому випадку йшлося про без вини винного, про безвихідь доброї і чесної людини:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось проліть
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!..

Але ж це тільки окремих епізод на маргінесі великого історичного екрану, заповненого іншими сюжетами:

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Оці патетичні сюжети чужої служби — як однієї з форм національного самозаперечення, потворної, себезнищувальної самореалізації — незримо постають в уяві Шевченкового читача бруталним історичним тлом несчастливої долі Якова де Бальмена.

Однак це — не суто український мотив.

В європейській історії не сама тільки Україна опинялася в ситуації, коли її сини служили їй поневолювачеві і віддавали життя за нього, гинучи або вимушеною, або "героїчною" смертю. Кожного разу такі ситуації мали свої політичні і житейські особливості, своє емоційне забарвлення; але спільним для них було те, що вони виявляли спотвореність національної долі і глибоко травмували національне почуття. Хоч цей останній момент у деяких випадках усвідомлювано не зразу. Так, у середні віки не один із сербських "юнаків" побував на турецькій службі. Протягом XVIII ст. Австрійська імперія успішно використовувала як своїх вірних ландскнехтів сербських вояків, поселенців-граничарів, створюючи навколо них ореол героїчних оборонців спільної християнської вітчизни, — з тим, щоб тільки-но вигасне турецька загроза, "віддячити" їм суцільним покріпаченням (як тут не згадати завзяту службу українських козаків російським царям — принаймні тієї пори, коли вони писали вже не славетного листа турецькому султанові, а менш легендарні й закрутісті листи Петрові I: "Цареві своєму наймилостивішому підніжки ніг побідоносних, курява й попіл..."¹¹). Натомість вільним від ідеологічного камуфляжу був одвертий торг своїми підданцями у незліченних німецьких князків XVII — XVIII століть, які чесно продавали свою молодь як гарматне м'ясо великим європейським монархіям і так збалансовували свій бюджет.

Сербський парадокс знайшов своє відбиття в літературі тільки пізніше (і найбільше — в "Переселеннях" М. Црнянського). А от простодушна економічна практика німецьких князків уже їхніми сучасниками сприймалася як національна ганьба, як гнійник на тілі народного життя. Це знайшло відбиття і в художній літературі. У Шіллера цей мотив національного сорому й обурення долучався до широкого демократичного погляду на все становище німецького народу; у "Підступності й коханні" він патетично звучить у широкому реєстрі оскарження деспотизму і звородності німецьких князків, у гуманістичному проєкті перевлаштування національного життя.

У Шевченка немає прямої аналогії до цього, хоч якісь асоціативні зв'язки перекинути неважко (згадаймо хоча б: "...Як запродав гетьман У ярмо християн..."). Натомість у Шевченка маємо ідеологічно і етично масштабніше розвинений мотив "дяльків отечества чужого": — добровільної служби трансформованої української еліти державі-гнобителі: їхньої праці упирів, катів власного народу...

Більше безпосередньої подібності, аж до буквальних збігів, у Шевченка з поетом італійського національного відродження Джакомо Леопарді. Скажімо, з його одою "До Італії":

За вішо ж гинуть на полях чужих
Сини твої? О боги! Італійські
Мечі твоєму ворогу слугують!
Нещасний той, хто на війні вмирати
Не за вітчизну мусить і дітей своїх,
Не за дружину вірну, а за ката...

(Переклав Дмитро Паламарчук.)

Або з поезією "На пам'ятник Данте":

А скільки згинуло синів твоїх од ран
У битвах, десь на чужинетськім полі,
Не за твою, вітчизно, волю,
А за катів твоїх...

.....

...Мремо незнані, без хреста й могили
Отут за вбійника твого...

.....
...Італія не кине вам докору,
Вона кляне лише того, хто вас послав
Міцніші їй кувати ланцюги.

(Переклав Дмитро Паламарчук.)

Отож можна сказати, що це якоюсь мірою універсальний чи світовий морально-політичний парадокс. І все-таки українській самосвідомості цей мотив специфічніше притаманний — хоча б тому, що відповідний феномен був не епізодом у її історії, а довготривалим чинником.

Щодо вільного чи мимовільного українського "внеску" в кавказьке світозвершення Росії, то не можна обійти одну важливу обставину. Маю на увазі роль чорноморського козацтва, яке, власне, і було створене (генієм Катерини II і Потьомкіна) із залишків запорожців та ін. — як допоміжне російському воїнству в кавказьких визвольних клопотах.

Не маючи вже причин стримувати себе в знущальному ставленні до запорозьких недобитків, Катерина II в 1790 р., "генваря 10", призначила вірного друга і погубителя Запорожжя Грицька Нечесу — князя Потьомкіна-Тавричеського великим гетьманом катеринославських і чорноморських козачих військ.

Та невдовзі "горестная потеря" — смерть найсвітлішого — поставила в непевність статус чорноморського війська. Тоді, пише історик, "войско отправило в Санкт-Петербург депутатом полковника Головатого для испрошения войску утвердительных грамот и определительного местоводворения. Головатый, ходя от министра к министру и не получая ничего удовлетворительного, по веселонаравию своему, будучи одарен природным умом и дальновидностью, речист, смел и храбр, проводил время более в остроумных шутках... Наконец предстал внезапно пред государыню императрицу в Летнем саду, весь в красном запорожском платье, вооруженный двумя пистолетами с лядункою и саблею, облитым серебром и золотом, и с обритою головою, упал на колени и с сокрушенным сердцем воскликнул: "Стій Мати!" Потом с душевным благоговением и слезами, наверхнувшись на глаза, произнес следующую речь:

"Жизнедательным державного веления твоего словом перерожденный из неплодного бытия, верный черноморский Кош приемлет нынче дерзновение вознести благодарный глас свой святейшему величеству твоему купно изглаголати благодарность сердце его. Приими оную, яко едино к тебе сохраненную, и буди нам прибежище, покров, радование, — та й годі!"

Імператриця гідно оцінила пророчистість і запопадливість славетного малороса, надала відповідні грамоти і ритуальні подарунки, підтвердила за за чорноморським військом високе звання "верного" і державно визначила його функції: "Войску черноморскому предлежит бдение и стража пограничная от набегов народов закубанских"².

Високу довіру всіх московських "святейших величеств" чорноморське військо виправдовувало з честю. Щедрі нагороди знаходили найгідніших. Ось, наприклад, отаман Бурсак.

"5 июня 1800 г. отряд наш переправился за Кубань. Бурсак с конными козаками был командирован вперед и первый завязал дело с черкесами, собравшимися, чтобы остановить наши действия. Подкрепляемый генералом Драшкевичем с пехотой, он сбил неприятеля с занятых им крепких позиций, смешал его, обратил в бегство и преследовал до самых гор. Отчаянное мужество черкес, к защите жилищ своих употребленное, было бесполезно. Отряд наш атаковал их со всех сторон, прогнал в ущелья гор, зажег три аула владельцев Арслан Гирея и брата его Девлета, взял в плен 20 человек, рогатого скота 1500 штук, 4000 овец, несколько лошадей, множество разной домашней рухляди и благополучно вернулся в свои пределы (...) Весь отбитой у черкес скот повелел государь император разделить войскам, участвовавшим в экспедиции"³.

Ще один епізод. "Бурсак, пройдя всю ночь, на рассвете 30 числа (1802 р. — *І. Дз.*) приблизился тихо к владениям князя Баджука и, приказав пешим не отставать, с конницею кинулся в аулы. Внезапное решительное нападение сие произведено с успехом: черкесы, не ожидавшие оного, пришли в чрезвычайное замешательство. Напрасно 300 полунагих наездников старались защитить свои жилища и прикрыть бегство своих с имуществом в леса и горы. Бурсак мгновенно смял их, истребив на месте до 200 человек; он отрезал от леса бегущих и захватил в плен самого князя Баджука с его семейством и другими владельцами обоого пола до 25 душ, а узденей и прочих черкес с семействами до 600 душ; отбил рогатого скота 1158 штук, овец 2500 и часть лошадей (...) Государь император, усматривая из всеподданейших донесений столь успешное действие наших войск против закубанцев, всемилостивейше благоволил наградить атамана Бурсака чином полковника, а султана Али Шеретлу Оглу, верно, с особенным самоотвержением действовавшего против своих единоверцев, в подполковники; но и прочие, оказавшиеся достойными, не лишены высокомонарших милостей. Взятый скот, овец и лошадей повелено раздать войскам, бывшим в действии"⁴.

Треба сказати, що чорноморське козацтво було дуже зручним, професійно вищою мірою придатним для здійснення тих функцій, які царизм йому "делегував". Особливо це стосувалося суто запорозького "роду військ" — так званих пластунів. Послухаймо ще історика.

"Бывшие в войске бездомки (сиромы), более приобькшие к военным трудам, презиравшие самую жизнь, алкавшие одних битв и добычи, отличнейшие стрелки, заняв первую цепь над самой Кубанью в топких гнилых болотах, заросших густыми, непроходимыми камышами, и упражнясь там почти безвыходно звериною охотою, служили большою помощью кордонной страже. Сии безстрашные воины названы пластунами. Нося всегда одежду легкую, сходственную с черкесскою, они отличаются необыкновенным проворством, скоростью в своих движениях и действиях. Ружье и подсох (рід списа. — *І. Дз.*) единственное их вооружение, а искусство в стрельбе составляет всю их славу. Верный глаз и твердая рука пластуна всегда гибельны неприятелю. Находясь беспрерывно в виду у горцев, они совершенно свыклись со всеми их хитростями и уловками: скрытно наблюдая за всеми действиями неприятеля, они предугадывают его намерения, быстро извещают об оных кордоны и притаются в густоте камышей у самой переправы злодеев, первые встречают их своим губительным ружейным огнем"⁵.

Чорноморське військо було й економічно вигідним царату — дешевим, майже на самоутриманні. Його часто використовувано як дармову чорноробочу силу. Сучасник свідчить: "Черноморские казаки были у всех начальников в загоне и держались в черном теле. (...) Надобно правду сказать, начальство Черноморских казаков не только не протестовало против такой несправедливости, но находило в том свою выгоду"⁶.

Звичайно, ці сторони реальної історії чорноморського козацтва мало були відомі та й мало цікавили українську патріотичну громаду, козакофільським настроям якої було співзвучніше інше — ілюзія тривання традицій запорозького козацтва бодай у пристосованому вигляді.

Чорноморський міф не міг обійти і Шевченка з його пристрасним інтересом до всіх слідів українського життя. Однак ні поетична та прозова творчість, ні листування Шевченка не дають підстав говорити про якесь певніше ставлення його до отієї специфічної історичної ролі чорноморського (кубанського) козацтва. Він цікавився "чорноморцями" (листування з Я. Кухаренком), цікавився, зокрема, Головатим, навіть зробив 1843 р. ескіз олівцем "А. Головатий біля Неви". Можна припустити, що інтерес до Головатого викликано малюнком Квітки-Основ'яненка в "Отечественных Записках" ("Головатый. Материал для истории Малороссии"), 1839, кн. 10. У всякому разі, в поезії "До Основ'яненка" у Шевченка був з'явився "наш завзятий Головатий", але потім, за порадою

П. Куліша, Шевченко утримався від цієї глорифікації. Про Головатого згадує герой поеми "Сліпий" (писаної майже одночасно з "Кавказом") Степан:

Тепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає...

Майже те ж саме, але вже без згадки про "черкеса" читаємо в пізнішій (1858 — 1859) редакції — в поемі "Невольник":

...Тепер, кажуть, в Слободзсі
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє.
Нехай йому Бог допоможе!
А що з того буде,
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть лодє.

За всієї амбівалентності такої згадки про Головатого можна було б вважати симптоматичним вилучення сакраментальної формули "черкеса лякати", що забрела з кавказького колоніального жаргону. Певно, цей липкий жаргон досить густо просякав мовлення сучасників, і відв'язатися від нього було нелегко. У всякому разі, знаходимо одне — правда, одне-єдине — досить прикре місце у Шевченка, в листі до Я. Кухаренка від 5 червня 1857 р., з Новопетровського укріплення: "Але ти все-таки напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи може знову підеш вражого черкеса та прескурвого сина по кручав ганяти"⁷. Ця фраза ріже слух своїм "нешевченківським" характером, своїм очевидним випаданням з антиколоніального тону всієї Шевченкової істоти. Пояснення доводиться шукати хіба в тому, що взагалі Шевченкове листування з Я. Кухаренком вельми своєрідне: у своїх листах до нього Шевченко немовби перебирає тон свого адресата, немовби розігрує його стилістичну мелодію, утримувану на хвилі етнографічного патріотизму.

У всякому разі, можна припускати, що Шевченко ще в часи написання "Кавказу" міг мати деяке уявлення про причетність чорноморського козацтва до всеросійського подвигу втихомирення Кавказу і що це дразливе уявлення десь далеким глом стоїть і за його гіркими словами про долю Якова де Бальмена.

... "Кавказ" написано восени 1845 року — тієї щасливої для України осени, що дала "Єретика", "Великий льох", "Стоїть в селі Суботові...", "І мертвим, і живим...", "Псалми Давидові" — високі злети Шевченкового генія, згустки його бунтарської енергії, українського болю і "позову" до світового ладу. На цій хвилі він не міг не написати "Кавказ", не міг залишитися мовчазним свідком кривавої наруги над щілими народами.

Звістка про смерть Якова де Бальмена, як уже згадувалося, стала безпосереднім поштовхом до написання "Кавказу", — але, мабуть, тільки останнім поштовхом. Як і той другий імпульс, який наголошує Ю. Івакін у своєму "Коментарі до Кобзаря" Шевченка: "На нашу думку, цей твір є також поетичним відгуком Шевченка на останні події Кавказької війни, а саме на Даргінський похід графа Воронцова". Факт поразки царських військ, пише Ю. Івакін, "не міг не викликати у Шевченка-революціонера того душевного піднесення, яке так помітно відбилося на рядках "Кавказу" (...) Ось чому "Кавказ" став для Шевченка не тільки жалібною симфонією в пам'ять загиблого друга і не тільки інвективою проти справжнього винуватця його смерті — самодержавства, а й поемою надії і гімном непереможній волі"⁸.

Це слушне міркування, але, мені здається, оптимістично-патетичний, "хоральний" характер поеми може мати й інше пояснення, пов'язане насамперед з перевищенням, подоланням конкретно-історичної ситуаційності, з її розми-

канням, виходом на універсальний рівень осмислення проблеми свободи як адеквату життя.

З одного боку, справді, після низки відносних невдач російських військ (1841, 1842, 1843 рр.) Микола I поставив перед ними завдання в кампанії 1845 року зламати хід подій на свою користь, особисто давши відповідні докладні інструкції, — але знову мети не було досягнуто. Сам імператор не приховував свого роздратування:

"Кавказский корпус временно усилен был 5-м корпусом, с двойкой целью:

1) Исправить несчастья 1843 года.

2) Поразить скопища Шамиля и утвердиться в занятых областях.

(...) По ходу происходившего в походе сего года должно сознать, что ни та, ни другая цель вполне не достигнута"⁹.

І Микола I вимагає зміцнити кавказькі "загони" десятками нових батальйонів¹⁰.

Але, з другого боку, всім було зрозуміло — як нам нині зрозуміло, дивлячись на зігертій у порох Грозний, — що сили аж надто нерівні ("...Бесконечные вереницы двигающихся с севера войск; место убитого солдата тотчас заменялось другим, и горцы недаром говорили: "Русские солдаты как трава: не успел скосить, после первого дождика новая выросла"¹¹) і що брутальний військовий колос, перед яким дрижить налякана не на одне століття Європа, рано чи пізно розтопче народи Кавказу здійснивши гасло Циціанова: "Или покоритесь, или сотритесь с лица земли"¹².

Та й Шевченкове у фіналі "Кавказу":

... тільки дайте
Свої сині гори
Остатні... бо вже взяли
І поле, і море, —

засвідчує реальне бачення фактичного стану справ.

Справді, на цей час Кавказька війна вже входила в третю стадію. Якщо на першій стадії (XVIII — початок XIX ст.) стратегічним завданням російської армії було відрізати горців від Чорного моря та витіснити з долин у гори; якщо на другій стадії стратегія полягала в прокладанні укріплених ліній, які б дробили територію, контрольовану горцями, і забезпечували просування російських військ у її глиб, — то на третій стадії зусилля спрямовувалися на методичне стискування кільця оточення з усіх боків.

При цьому, як і раніше, застосовувалася тактика випаленої землі: руйнування і спалення аулів ("поражают население и уничтожают аулы"); захоплення стад скота і нищення посівів та запасів продукції ("уничтожение хлебов и запасов"; "...приказано было зажигать все запасы сена и зерна, которые встретятся на пути"¹³; вирубування і випалювання лісів ("вырубали громадные пространства вековых лесов"¹⁴), — але виходили на перший план і нові елементи стратегії: науково обґрунтоване комунікаційне цивілізування Кавказу і більш інтенсивне обсадження його козачими та ін. поселеннями — за прикладом славного Риму, так шанованого його самопроголошеними спадкоємцями:

"... Дороги имеют не меньшее значение в видах военных, для обороны края против врагов внешних и даже внутренних, когда Государство заключает в пределах своих области завоеванные, населенные племенами разнородными, еще не слившиеся нравственно с завоевателями. Такое слияние может и должно со временем совершиться законодательными и правительственными мерами, при мудром начертании законоположений и неукоснительном их исполнении, но покамест элементы, открыто или тайно враждебные нравственному соединению всех частей политического тела, к коему они принадлежат, не проникнутся вполне чувством привязанности к общему, нераздельному отечеству, Правительство необходимо должно основывать владычество свое в полупокоренных областях на надежном устройстве военных учреждений (...) Римляне, учителя наши в военном деле, равно как и в политике, вполне по-

нимали значення дорог, як средства для забезпечення господства свого в завоеваних країнах (...) В продолжение шестидесятилетней борьбы нашей на Кавказе, последовательное покорение различных частей этого гигантского гнездилища дикого изуверства и разбоя было плодом разработки путей чрез места, дотолі недоступные для войск, в совокупности с системою Казачьих поселений, хотя в измененной форме, напоминающих Римские постоянные лагеря"¹⁵.

До традицій доблесних римлян апелював і видатний царський адміністратор та мілітарний теоретик, у майбутньому військовий міністр Росії Д. Мільков, автор записки "О средствах и системе утверждения русского владычества на Кавказе" (1840 — 1841), "Наставления к занятию, обороне и атаке лесов, деревень, оврагов и других местных предметов" (1843). Спеціальним предметом його роздумів були "средства покорения и утверждения владычества в крае, в котором народ обороняется сам (изучение войн римлян во время империи, англичан с шотландцами и т. д.), средства колонизации"¹⁶. Чесний царський генерал не знав виразу "бандформирования", з яким людство входить у третє тисячоліття нової ери, і простодушнo виходив з того, що "народ обороняется сам"!

На завоювання Кавказу Росія кинула максимум своїх мілітарних, інтелектуальних, господарських, колонізаційних сил. За цих умов Шевченкові заклики до горців живилися не так ілюзорними надіями, як незмиримістю людської совісті із торжествуючим злом.

Однак могутня імперія мала досить засобів, щоб стверджувати перед собою і перед світом зло як добро. Вона роз'ятрювала в російському суспільстві великодержавно гординю і патріотизм шовіністичного гатунку, робила ставку на монархічну задуреність, політичну покірливість і затурканість основної маси людности, вихваляючи саме ці якості немов знаки богообраности народу (не випадково цей мотив постійно повторюватиметься і в майбутньому: "Русский народ потому и владеет шестой частью земного шара, что этому убогому, бедному народу дано от Бога то, чего нет у многих более культурных племен: инстинкт государственности"¹⁷).

Особлива роль відводилася православній релігії, яка мала ідеологічно і духовно ствердити російське панування на Кавказі. Слідом за драгунськими загонами ішов православний піп, щоб, словами Єрмолова, "умягчить сердца сих грубых и в заблуждениях закоренелых людей"¹⁸. Спеціальна духовна комісія займалася хрещенням горців, удаючись до обману: їм обіцяли, що хрещених звільнять від кріпацтва і від податків; коли ж обман виявлявся і горці повставали, їх придушувано силою¹⁹.

Царизм не зупинявся і перед тим, щоб релігійні ритуали і слово Боже, саме ім'я Боже використовувати для виправдання і благословляння кривавої війни, для освячення вбивств і дикої лютости православних героїв.

На кавказькі фронти було мобілізовано і той резервний надприродний феномен, який офіційно іменувався "Русским Богом". Про нього варто поговорити окремо.

Патріотична легенда пов'язувала виникнення формули "Русский Бог" з Мамаєм, який нібито після Куликовської битви сказав: "Русский Бог... велик" (в інтерпретації російської легенди). Спершу в ідею "Русского Бога" вкладалося зрозуміле почуття влячності за перемогу над ордою, але поступово вона трансформувалася в символ особливого, довільно мотивованого, дбання Бога саме про російський народ та його державу (не до порівняння з іншими!), про богообраність цього народу (держави й імператорів), а згодом — і в ідею Божого попуску різним історичним фанаберіям російських монархів.

Ідея "Русского Бога" дуже подобалася своєю політичною зручністю найбільшій русачці з-поміж російських богопомазаників — німкені Катерині II. Зворушливий епізод зафіксував у своїх нотатках її статс-секретар О. Храповицький: "26 сентября 1792. При разборе почты сказывають изволили, что в Москве был разговор у крестьянина К. Т. (поміщицького. — *І. Дз.*) с крестьянином казенным. Крестьянин казенный: "За что вашего барина

сослали? — Крестьянин К. Т.: Сказывают, что искал другого Бога. — Крестьянин казенный: Так он виноват: на что лучше Русского Бога?" Очень хвалили сие простосердечие"²⁰.

Під час Вітчизняної війни 1812 року "Русский Бог" не сходив зі сторінок прокламацій і патріотичних лубків.

У літературі формулу "Российского Бога" проголосив В. Озеров у трагедії "Димитрий Донской". Потім у трохи скоригованому вигляді її вживав В. Жуковський, відчуючи не то велику гордість, не то деяку збентеженість від її патріотично-богохульської надмірності: "Русский Бог, Святая Русь — подобных наименований Бога и Отечества, кажется, ни один европейский народ не имеет"²¹.

Зразок яскравої патріотичної експлуатації **Русского Бога** дав Ніколай Язык у славетному вірші "К ненашим" (ось ізвідки — з 1844-го року! — ця безсмертна "невзоровщина"):

О вы, которые хотите
Преобразить, испортить нас
И онемечить Русь, внемлите
Простосердечный мой возглас!

.....
Умолкнет ваша злость пустая,
Замрет неверный ваш язык:
Крепка, надежна Русь святая,
И русский Бог еще велик!

.....
Вы, лод заносчивый и дерзкий,
Вы, опрометчивый оплот
Ученья школы богомерзкой,
Вы все — не русский вы народ!

Цей поетичний памфлет був спрямований проти Чаадаєва та інших російських "західників"; передова російська громадськість сприйняла його як політичний донос. Цікаво, що двадцятьма роками раніше відомий своєю незалежністю П. Вяземський дав зовсім іншу інтерпретацію "Русского Бога" в однойменному вірші:

Нужно ль вам истолкованье,
Что такое русский Бог?
Вот его вам начертанье,
Сколько я заметить мог.
Бог метелей, бог ухабов,
Бог мучительных дорог,
Станций, тараканьих штабов,
Вот он, вот он русский Бог.
Бог голодных, Бог холодных,
Ниших вдоль и поперек,
Бог имений недоходных,
Вот он, вот он русский Бог.
Бог грудей и ж... отвислых,
Бог лаптей и пухлых ног,
Горьких лиц и сливок кислых,
Вот он, вот он русский Бог.

.....
Бог всех с анненской на шеях,
Бог дворовых без сапог,
Бар в санях при двух лакеях,
Вот он, вот он русский Бог.
К глупым полн он благодати,
К умным беспощадно строг,
Бог всего, что есть некстати,
Вот он, вот он русский Бог.

.....
Бог бродяжных иноземцев,
К нам зашедших за порог,
Бог в особенности немцев,
Вот он, вот он, русский Бог.

Звичайно, Пьотр Вяземський — скептик і гнилий ліберал — не судія полум'яним патріотам. Але й самі полум'яні патріоти мимоволі відзначали пікантну специфіку "Русского Бога", його дивну поблажливість до патріотичних фортелів і гнучкість пристосування до практики російського начальства. Якщо вірити російським можновладцям, то ця майже змовницька солідарність з ними "їхнього" Бога немало посприяла їм у кавказькій веремії: "Велик ты, наш русский Бог, покровительствовавший нам даже в наших увлечениях и заблуждениях во время минувшей кавказской войны, кой-когда напоминавший нам поражениями о необходимости быть осмотрительнее, но долготерпеливый и милосердный до конца, несмотря на постоянные попытки многих наших генералов всегда и во всем искушать твою благодать!"²²

Що то за "увлечения" і "искушения" — про це докладно говорилося в нашій першій статті. Але ось ще кілька прикладів.

"Штабс-капитан овладел аулом открытою силою и после упорного сопротивления сжег его. С десятком горцев убито, 8 взяты в плен; но казаки, как сказано в донесении, в пылу ожесточения сбросили их со скалы (...) Представляя это донесение, полковник Пулло доносил, что разоренный аул был из мирных и отличался верностью, что штабс-капитан не спрашивал его разрешения на этот набег..."²³

"5 февраля отряд вторично выступил в поход и занялся истреблением неприятельских поселений. Чеченцы с своими семействами жили в лесу без всякого крова и страдали от холода. Видят они, что дело плохо, и стали просить прощения, обещая жить мирно. Генерал Ермолов прощал тех, кто добровольно покорялся, но зато селения тех жителей, которые сопротивлялись, были совершенно уничтожены"²⁴.

"Жители аула не сдавались в плен, а с яростью защищались и все погибли под штыками молодцов Апшеронцев. К вечеру весь аул был взят, а на другой день разрушен до основания"²⁵.

"Цель похода не была объявлена. В продолжение ночи прошли около тридцати верст. (...) Когда рассвело, мы увидели поле пшеницы около двух десятин, а за ним несколько сакель. Тишина была невозмутимая, утро прелестное, и ярко выкатившееся солнце сразу осветило долину. Не прошло и четверти часа, как из аула выехали двое вооруженных горцев с винтовками в руке, тихо объехали поле и, ничего не заметив, отправились к аулу. Потом мы слышали какой-то гортанный крик; затем из сакли вышли еще два горца и девочка лет четырнадцати. Все вместе принялись жать пшеницу. По данному сигналу батальон поднялся и окружил поле. Горцы бросились к оружию, и на предложение сдаться раздалось несколько выстрелов. По команде был сделан по ним залп: трое были ранены в ноги и упали, а четвертый сдася. Девочка же бросилась в несжатую пшеницу и пропала в ней. Сколько убили и захватили в плен в ауле — мне не известно: там расположились пластуны и горский дивизион. Но девочка в виду нашем пропала из глаз. Пшеница вся была вытоптана ногами и конями; спрятаться в ней было некуда; между тем девочки не нашли ни живой, ни мертвой. Уйти между цепью было невозможно: цепь была на расстоянии трех шагов друг от друга. Мы очень тщательно обыскали все, но все наши старания остались тщетны"²⁶.

"Солдаты ворвались в аул и, по существовавшему всегда обычаю, рассеялись по саклям. Скоро запищали сотни кур, заблеяли десятки баранов, и все, что было наскоро заперто и зарыто, появилось на свет божий. Добыча была обильная и довольно богатая: тут была и утварь, и куски материй, и всевозможные одеяла, — словом, можно было и хорошо пообедать, и сладко отдохнуть (...) Дав вздохнуть войскам, князь Барятинский оставил в Автурах князя Воронцова с батальонами его полка, с четвертым батальоном чернышевцев и с батарейными орудиями, а сам с остальными войсками двинулся на Гельдыген (...) Повторив то же самое, что сделал в Автурах, князь Воронцов ворвался в Гельдыген, выбил оттуда остатки неприятеля и тотчас приказал зажечь аул в нескольких местах. Затем отряд начал отступление. Горцы пробовали пре-

слідовать нас, но неудачно: всю гельдыгенскую поляну охопили собою наши батальони и кавалерия, и все аулы и хутора, которые были на пути нашего отступления, запалили подобно своей метрополии"²⁷.

Та досить. Ці простодушні не по-нинішньому, для домашньо-імперського вжитку, свідчення про доблесть царського воїнства і подвиги князів, баронів, полковників тощо аж до підневільних рабів—"солдатушек", загнаних з кріпосницької каторги на "геройську" військову, — можна було б продовжувати без кінця.

Доводиться тільки нагадати, що все це — і кров, і пожежі, і жорстокості, і гвалтування, і мародерство — намагалися освятити християнською цивілізаційною місією та... іменем Бога.

"Торжественный гимн: "С нами Бог! Разумейте, языцы, и покоряйтесь, яко с нами Бог!" — закончил молебствие"²⁸.

Це блюзнірство стало вже звичним, його не помічали.

Але Шевченко ніколи не міг з ним змиритися. У всій його творчості знаходимо нестримно гостру реакцію на це фарисейство, на це принципове підпорядкування людської віри і совісті державній політиці, потребам начальства; на цинічне низведення Бога до ролі стратегічного покровителя російського деспотизму. У "Кавказі" то наскрізний викривальний мотив:

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленне поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

Це, сказати б, "фактологічний" рівень теми — оскарження фундаментального лицемірства одержавленої, вбогавкраденої церкви, поставленої на службі системі тотального обману і розбою. Однак це лише обертон ширшого і глибшого оскарження — фарисейському і по суті дехристиянізованому суспільству. А воно, в свою чергу, — обертон головної мови, мови до самого Бога, вимогливого звертання до Нього з вічними питаннями про невідповідність світу Божому задумові, чи то про неясність цього задуму, і чому він терпить спотворення свого образу, і доки терпітиме неправду й наругу з себе; і хоч Шевченко гірко застерігається: "Не нам на прю з тобою стати!", — по суті він стає на прю з Богом, але не як опонент, не як відпаденє від Бога, а як той, хто ним живе, хто міряє його ним же — незмірною мірою, хто повертає йому його власні глаголи:

Не нам на прю з тобою стати!
Не нам діла твої судити!
Нам тільки плакати, плакати, плакати.
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Льжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язика
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки!

Тут бачимо, як людська думка, пристрасть і совість мучаться серед протистояння двох неможливостей: неможливості змиритися з реальністю Божого світу і неможливості вийти з цієї реальності поза Богом, без його "духу живого".

І хоч усі Шевченкові сумніви, картання й терзання залишаються в межах християнської віри і більше не має він до кого звертатися, як до Бога, — все-таки оте відзначене вище оскарження православної практики й сакралітету не-безвідносно й до самих біблійних догматів:

...У нас
Святу Біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі!..

Певно, цей полемічний мотив гостро постав у Шевченка як емоційний (і моральний) протест проти використання ідеї християнства для політичного гегемонізму, нав'язування образу християнського світу як нібито вищого, праведнішого, чистішого супроти інших, зокрема мусульманського, поганського чи "примітивного". Адже таке "христоцентричне", "євроцентричне" настановлення було стрижневим складником усіх імперських версій про "дикі", не-просвітлені християнською вірою народи (у тому числі й кавказькі), які підлягали насильницькому "облагородженню" й цивілізуванню...

Тільки "християнською" зарозумілістю та колонізаторським невіглаством чи колонізаторською зловмисністю можна пояснити імперські догмати про "дикість" народів Кавказу, зокрема Північного Кавказу. Насправді вони — нащадки і носії давніх культур (не кажу вже про їхні моральні закони і кодекс чести — не дарма Шевченко так гостро скартав облудність "християнської" науки супроти них). Навіть якщо культуру зводити до її писемних форм (не-правомірний, але популярний підхід), то й тоді народи Кавказу далеко не були "дикими". Вайнахи (чеченці, інгуші, баїбійці), абхазо-адиги (абхазы, абазинці, убихи, кабардинці, черкеси, адигейці), дагестанські племена (аварці, кумики, лаки, лезгини, тати, даргинці та ін.) були аборигенами Кавказу і жили там ще кілька тисячоліть тому. В античні часи вони (насамперед абхазо-адиги) зазнали впливу еллінів, і в свою чергу елліни перейняли чимало елементів культури і міфології цих кавказьких племен (у тому числі й один з найуніверсальніших світових міфів — про Прометея). Фольклор адигів зберіг свідчення про їхні контакти з предками східних слов'ян — антами, а пізніше з Київською Руссю. З другого боку, наші літописи (Лаврентіївський та Іпатіївський) говорять про "касогів" (адигів), і в "Слові про Ігорів похід" фігурують "полки касозькі".

В IX — X ст. на території теперішнього Дагестану розвивається арабомовна література, яка стає широко відомою на середньовічному Сході. Місто Дербент було одним із найбільших центрів цієї середньовічної культури Сходу.

Суспільний та культурний розвиток народів Кавказу урвала навала Чингісхана. Потім тяжких ударів завдавали їм турецька і перська експансія, загарбницькі війни російського царату. За цих тяжких умов, скажімо, адиги тричі розпочинали створення власної писемності (XI ст., XVI ст., XIX ст.). Перші записи аварською мовою датуються 1467 роком, даргинською — 1507 роком²⁹. Через історичні обставини національні алфавіти тоді не прижилися в жодного з народів Північного Кавказу. Зате великого поширення набула арабська писемність. Проникали сюди і твори Фірдоусі, Джамі, Гафіза, Сааді, Нізамі...

Академік І. Крачковський відзначав, що друга хвиля поширення арабської культури на Північному Кавказі, яка наростала з XVI ст., витворила в Дагестані, Чечні, Інгушетії, меншою мірою в Кабарді й Черкесії місцеву оригінальну літературу арабською мовою³⁰.

Водночас народи Північного Кавказу, зокрема Дагестану, дали чимало вчених арабській науці, богослов'ю і писемності.

Але найбільшими перлинами в духовній спадщині кавказьких народів є шедеври їхнього надзвичайно багатого і розгалуженого фольклору; велике місце в їхній культурі посідали й імпровізації талановитих народних поетів.

Це — духовний аспект. А тепер — економічний, господарський.

До остаточного російського впорядкування Кавказького краю тут існувала "блискуча черкеська культура", про яку англійський мандрівник Спенсер писав 1837 року: "З першого ж моменту, коли відкрилися переді мною черкеські долини, вигляд країни і населення перевищили мої найпалкіші уявлення. Замість пустелі, населеної дикунами, я знайшов безперервний ряд оброблених долин і горбів, майже не було жодного клаптя некультивованої землі. Величезні отари кіз, овець, коней і биків бродили в різних напрямках по розкішній траві"³¹.

Але невдовзі, делікатно коментує російський дослідник, "горська культура зникла, останні сліди її поросли лісом"³².

Горські племена одні були знищені, другі — загнані в захмарні гори ("З того часу, як край був завойований російськими військами, корінне гірське населення витіснене з нього і позбавлене права користуватися землями, вся земля, природно, належала тільки нашій "матінці-казні")³³; треті внаслідок об'єднаних зусиль царської армії і дипломатії мусили переселитися до Туреччини (ось один із прикладів: "...частина долини р. Мзмити з прилеглими до неї схилами була заселена горськими племенами, що славилися як кращі бджолярі і садівники і що в 1864 році змушені були емігрувати в Туреччину"³⁴).

У результаті умиротворення було досягнуто того ідеального стану, формулу якого пізніше дав Салтиков-Шчедрін, скориставшись зі специфічного жаргону: "Народ нет, помпадул есть — чисто!"

Наступним етапом стало "заселение, устройство и оживление Кавказа".

Найкращі землі роздавано "петербурзьким генералам"³⁵; "багато земель було подаровано різним особам переважно з числа героїв кавказької війни"³⁶; нарешті, дрібніші ділянки роздано переселенцям — "знову ж таким прийшлим людям, які не знають місцевих умов, не живуть тут і не можуть і не бажають особисто працювати над місцевою культурою"³⁷.

У результаті — "там, де у горців були пасовища і чудовий скот, там тепер ні пройти, ні проїхати, де були їхні фруктові сади, там тепер дичина й живуть кабани та ведмеді"³⁸.

У часи російського наступу на Кавказ французький журналіст Дюбуа-де-Монпере писав: "Росія хоче колонізувати Кавказ своїм народом... але раніше треба було вивчити результати досвідченості аборигенів і навчити в цьому сенсі російських колоністів"³⁹.

У 70-і — 80-і роки царський уряд заохочував поселення на Північному Кавказі греків, вірмен, молдаван, чехів, німців як найбільш "продуктивного елементу". Але це викликало заперечення російських націоналістів, і новий закон 1897 р. віддавав перевагу "заселенню краю тільки суто російськими елементами"⁴⁰.

З приводу цих настроїв такий порівняно безсторонній дослідник, як І. Клінген, зауважував: "...в Росії перша турбота і краще місце повинні належати російському народові, а не чужоземцям"⁴¹.

Результат: вигнавши аборигенів країни, "ми, — каже п. Клінген, — взяли на себе тяжкий моральний обов'язок задовольнити цивілізацію за втрачені сили і за загинулу культуру, яка нагромаджувалася 3000 років, а загинула за 30 років під тиском неймовірної творчої сили природи, вже не стримуваної досвідченою і сильною рукою аборигена"⁴².

Як тут не згадати того, що трохи раніше писав наш земляк В. Каразин у листі до Адама Чарторийського — про Крим: "...После стольких истраченных миллионов и пролития столько крови, и русской, и молдавской, и греческой, и вообще славянской, не считая уже неприятельской" — підкорили Крим, але "превратили в пустыню из прекрасной и многолюдной страны, какою он был у турок"⁴³. (Разуочі відомості про "перетворення" в Криму читач може знайти в книзі Є. Маркова "Очерки Крыма" (С.-Петербург, 1902).

Отож і в своїх гротескових з вигляду формулах царського світовпорядкування, "християнського" цивілізаторства Шевченко був не тільки метафорично глибокий і багатомісний, а й конкретно мотивований, точний з погляду реального змісту відповідних процесів, на документальному рівні історії:

До нас в науку! ми навчим,
По чому хліб і сіль почім!
.....
...Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю заברי!
У нас! чого-то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... н о п р о с т и х.
.....
Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носити!.. і як плести
Клути узловати, —
Всьому навчим...

...Можливо, не зайвим було наводити деццю з того рясного документального, історичного матеріалу, що показує мету, способи і результати дій російського царизму на Кавказі. Адже навіть ті з читачів, хто в загальних рисах знають і універсальне, і унікальне в природі російського імперіалізму, часом не уявляють усієї разючості реалій минулого. Тим більше, що, починаючи з 30-х років, уся радянська пропаганда і замалим не вся література працювала на те, щоб приховати цю історичну правду і гіпнозувати народи світу образом Росії як визволительки і просвітительки Сходу, Заходу, Півдня і Півночі (а нині ця тенденція з новою силою підноситься серед імперсько-шовіністичної частини російства). Фактично в останні півстоліття тільки Шевченків "Кавказ" протистояв потужним державним генераторам ліїми, яка мала назавжди поховати правду про кавказький злочин імперії. Тим-то так його обминали на офіційних урочистостях, тим-то ніколи не звучав він зі сцен, тим-то ніколи не виконувано конгеніальну однойменну кантату-симфонію С. Людкевича... Та варто було десь прорватися Шевченковому слову — і в пам'яті поколінь проступали із забуття "за горами гори", "засіяні горем, кровію політї" — і звучало вічне прокляття катам. Ось чому так благоговіють усі кавказькі народи перед іменем Шевченка — і завдяки Шевченкові живе в них і досі шана до України.

Так само не випадково до "Кавказу" зверталось багато представників літератур народів, які вели національно-визвольну боротьбу — адже Шевченків пафос був спрямований проти всякого колоніалізму та імперіалізму, був пафосом свободи.

А наведений вище історичний матеріал допомагає побачити глибину інтуїції і силу прозріння Тараса Шевченка. Яка точність подробиць, яка непомильність оцінок і яка концептуальна повнота історіософської метафори!

Варто сказати ще про якісну відмінність Шевченкового "Кавказу" від інших творів європейських літератур та почасти від голосів європейських мислителів,

— викликаних реакцією гуманістичної особистості на насильства над чужими народами.

Шевченків голос був голосом на захист "малих", "неісторичних", "нецивілізованих" народів — у європейській поезії того часу цієї теми як сфери волелюбної думки ще не існувало. Дуже популярною була тема — але це зовсім інша річ! — визвольної боротьби греків проти Туреччини, що зродила яскраву традицію в політичній ліриці багатьох європейських літератур. Тут було невичерпне джерело для романтичного натхнення, для злетів гуманістичного духу, зрослого на цінностях античної культури і позначеного глибокою особистістю причетністю до серця ойкумени. На ці благородні переживання накладалися ще відомості про знущання мусульман з християн (уже саме панування мусульманської Туреччини над християнською Грецією сприймалося як наруга — для християнської гуманістичної свідомості). Так само симпатії і моральний та інтелектуальний резонанс викликала визвольна боротьба італійців, іспанців, поляків, мадярів...

В усіх цих випадках поетів надихав образ (чи міф) великого — надзвичайного своєю історією, своїм внеском у культуру і своїми стражданнями, майже богобраного, майже месіанського народу, який пригнічений варварською силою і без свободи якого не може бути свободи в Європі, спокою совісті для європейського інтелігента.

Зовсім інша річ з народами Північного Кавказу. Щодо них уклався і набув чимало поширення міф протилежного характеру: нецивілізовані племена, самобутнє існування яких не має перспективи і загальнолюдської цінності і які має взяти на цивілізаційний буксир котрась із "великих" націй.

Тому в європейській пресі кавказькі війни якщо і обговорювалися, то переважно під кутом зору англо-російсько-турецько-перських відносин (тобто їхніх хижачьких інтересів), у контексті так званого "східного питання" (питання про долю спадщини "хворої людини" — Туреччини, про Босфор і Дарданелли, про Константинополь)...

Така цивілізаційна глухота мала універсальний характер — сентиментальне захоплення "екзотичними" племенами (коли це не наражалося на прямий колоніальний інтерес або протистояло **чужому** колоніальному інтересові) здебільше спокійнісінько уживалося з переконанням у тому, що вони не є носіями якихось загальнолюдських вартостей і перспектив.

Фактор малих народів, малих держав (у сучасному значенні) ще тільки починали враховувати, однак лише в європейському просторі — поза ним панував зовсім інший підхід. Шевченків сучасник французький соціолог Ле-Пле в праці "Основна конституція людського роду" висував ідею створення європейського союзу малих держав, який збалансовував би цивілізаційні зазіхання великих держав: "Союз цей буде навіть сприяти цілям великих держав, постачаючи їм посередників для умиротворення зіткнень, викликуваних завоюваннями в пустельних обширах варварського світу"⁴⁴. Самі ж "завоювання" були ніби річчю природною...

Як певне випадання з цього стереотипу можна розглядати кампанію в європейській пресі та літературі на захист негрів у США. Але тут було більше соціального моменту (протест проти рабовласництва, яке ображало європейську гуманістичну свідомість). Крім того, домішувалися і політичні інтереси держав-суперниць, кожна з яких у своїй пропаганді використовувала мотив викриття рабства (не останньою в цій благородній справі була і Росія, що й викликало Шевченкове саркастичне: "...Продаєм Або у карти програєм Людей... не негрів... а таких Таки хрещених... но п р о с т и х").

Винятком іншого роду був "Вільгельм Телль" Ф. Шіллера: гімн волелюбним горцям Альп, творцям Швейцарії. Тут чимало спорідненого із Шевченковим "Кавказом". Шіллер дав патетичну візію горян як утілення гідності й волелюбства, а їхнього повстання проти чужоземного утиску — як здійснення божественного права на свободу. Це те, що споріднює з ним Шевченка. Але, все-таки, Шіллер написав **історичну** поему — він відтворив доконаний історичний факт,

оспівав (як урок для нащадків, для сучасників) давню перемогу народу, який уже створив свою незалежну державу і прославив її. Та й у момент своєї боротьби той народ, живучи в центрі Західної Європи, мав інший образ і інші можливості на розуміння і співчуття, ніж горці Кавказу в ХІХ столітті... Отож одна річ — такий історичний міф про європейських горян, хай і "перемкнутий" свідомо у напругу універсальної громадянської і етичної свідомості, інша ж — витворення нового образу волелюбної дії, актуальне "співтворення" (мовби разом із тим народом) цього образу, що стане свого роду парадигмою свободи. До того ж — усупереч усій потужній силі імперського гіпнозу та суспільних забобонів...

(Як співвідносний момент у двох поетів можна відзначити і погляд на патріархальний світ горян як більш відповідний ідеальному моральному станові людської спільноти, ніж стан сучасної цивілізованості — у Шіллера це виражено переважно в лірично-сентиментальному ключі, у Шевченка — у гротеско-патетичному).

По суті Шевченко чи не перший так принципово піднявся над рутинним поділом народів на великі й малі, історичні й неісторичні, цивілізовані й нецивілізовані, — і "зняв" цей поділ звертанням до священного права кожного народу влаштовувати своє життя: "воно не прошене, не дане". Його велике гасло: "В своїй хаті своя й сила, і правда, і воля" — мало універсальний характер, і в "Кавказі" також бачимо багату і глибоку варіацію цієї світоглядної істини та цього живого почування.

На висоті цієї істини і цього світопочування Шевченко відкинув євроцентричну і христоцентричну картину світу, — хоч водночас підставу для заперечення цього "геополітичного" христоцентризму шукає в самому Христі: як у тому, для кого і перед ким усі рівносуші і рівноцінні.

...Є в світовій поезії один твір, надзвичайно співзвучний з моральним пафосом Шевченкового "Кавказу" — і з тією етичною колізією, що створювалася навколо самих кавказьких подій. Маю на увазі поезію "Злодій" канадської індіанської поетеси Полін Джонсон (Текагійонвейк) (1862 — 1962). Загін білих напав на табір індіан і жорстоко розправився з ними — звичайно ж, як із "злодіями". На це відповідає стара індіанка:

Ви мій народ пограбували, — дивіться в це страшне лице,
Зів'яле з голоду! Чи правда, ми маєм дякувати за це?
Ви нашу зайняли країну, що ж нам за це хотіли дати?
Що принесли ви нам, крім лиха, наруги, муки і проклять?
Як заплатили ви за злочин? Як заплатили за наш край?
Прийшли ви душу рятувати, а тілу мовили: вмирай!
Геть забирайте вашу віру — ваш бог нам ворог, а не друг.
Ви обкрадаєте нам тіло, ви нам упідлюєте дух.

.....
Віддайте нам країну нашу, отари, стада і гурти,
Що нашими були, ще доки ви звалили сюди прийти.
Віддайте спокій нам і щастя! Тоді навчїть нас божих справ...

(Переклад Дмитро Павличко.)

Це майже те, що:

Ми християне: храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки с а к л я очі колес:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні!..

Це адекватна — на всі часи — метафорична формула всякої тотальної ідеї і всякого абсолютизованого державництва (щоб уникнути затертого великодер-

жавництва), самою своєю природою приреченого на агресивне світовпорядкування без часових і просторових меж...

Але чи тільки царську Росію, чи тільки російський царизм, чи тільки апофеоз імперій змодельовав Шевченко в отому "у нас", "ми" тощо? Звичайно, насамперед це в'їдлива і гнівливо-презирлива пародія на стиль мовлення офіціозу, навіть конкретно на стиль царських маніфестів, — шевченкознавство нагромадило досить прикладів на підтвердження цього. І все-таки... коли взяти цей Шевченків мотив у всьому його обсязі, то треба визнати, що він звернений на незрівнянно ширшу клавіатуру людського духу. Він переростає в судний образ усієї тієї цивілізації, яка привласнила собі назву християнської, не ставши такою. Цей масштабний образ, крім актуальності, містить у собі позачасовість і позалокальність. (Окремою темою могло б стати порівняння Шевченкового портрета "християнської" цивілізації з тим, який давали інші європейські мислителі XIX ст., наприклад, Макс Нордау в "Олжі передсоціалістичної культури"). І Шевченко судить не тільки очуждений світ, він судить усіх "нас" (його "ми" і всіх "нас" стосується), він судить і себе, — не виключає нікого — і себе — з вини й відповідальності. Оце і є його, істинно християнське, почуття.

Ось чому Шевченків "Кавказ" і своїм змістом — не інвектива, не ідеологічний памфлет, не політична сатира мовою поезії. Не тільки. І не тільки больовий сигнал з одної точки земної кулі, з одного вузла організму людства. Це метафорична картина загального стану світопорядку, хвороби суспільної природи людства. Адже те, що дозволяв собі царизм чинити з народами Кавказу, — характеризувало не самий тільки царизм, а й якість людства взагалі. Ось чому Шевченкові оскарження царизму переростають зрештою у моторошні запитання й рахунки до Бога. У дивовижну молитву-прю.

І ось чому Шевченків "Кавказ" — не просто моральна інтелігентська (чи громадянська) позиція щодо певних явищ (як відповідні пасажи в "кавказьких" творах Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва; як антиколоніальні мотиви в творчості деяких європейських поетів), — а гнів, мука і палахкотіння всього його ества. Це найвищою мірою "інтимний" твір, у якому виявилось не тільки світоглядне осердя особистості поета, а й усі "вигини" вдачі й темпераменту. Він не "тему" розкривав, а себе, стан свого "Я" в ті хвилини високого гніву і болю. Його оголене серце б'ється серед тяжких кривд, думка кидається від розпачу до віри і знову до розпачу, слово спалахує то святим гнівом, то гірким сміхом, то розпростертим співчуттям, то тяжкою сльозою, то судним криком. І мова летиться як гірська річка на перепадах, щомиті змінюючи напрям, бистрини і клекотання потоку...

Вирування сумнівів, проклять і надій... Але надія — над усе. Віра — над усе. Це щось інше, ніж упевненість у перемозі горців — для такої впевненості підстав не було і немає. Це побажання-веління горцям і всім "лицарям волі". Це жадання перемоги добра над злом, це ствердження свободи як призначення людини і людства, це звага обстоювати правду перед Богом. І тут уже не мало значення, що волає Шевченко до Бога християнського про правду нехристиянських народів. Шевченків Бог — Бог усіх, хто хоче правди.

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

¹ Літературно-науковий Вісник. — 1929. — Кн. IV. — С. 346.

² А. М. Туренко. Исторические записки о войске черноморском. — "Киевская Старина". — Т. XVII. — Март 1887. — С. 501, 502, 503.

³ Там само. — "Киевская Старина". — Т. XVII. — Апрель 1887. — С. 726 — 727.

⁴ Там само. — С. 732 — 733.

⁵ Там само. — "Киевская Старина". — Т. XVII. — Март 1887. — С. 509.

- ⁶ Воспоминания Григория Ивановича Филипсона. // "Русский Архив". — 1885. — Кн. 3. — С. 197 — 198.
- ⁷ *Тарас Шевченко*. Повне зібрання творів у 6 томах. — Київ, 1964. — Т. 6. — С. 165.
- ⁸ *Ю. О. Івакін*. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії до заслання. — Київ, 1964. — С. 282, 283 — 284.
- ⁹ "Русская Старина". — 1885. — Октябрь. — С. 209.
- ¹⁰ *Там само*. — С. 210.
- ¹¹ *А. Зиссерман*. О князе Воронцове и Н. Н. Муравьеве. // "Русский Вестник". — 1874. — Ноябрь. — С. 89.
- ¹² *Ф. Е. Махарадзе и Т. В. Хачануридзе*. Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии. — Місце видання не вказане, 1932. — С. 26.
- ¹³ *Н. А. Волконский*. Погром Чечни в 1852 году. — "Кавказский Сборник". — Т. V. — Тифлис, 1880. — С. 46; 2; 57.
- ¹⁴ *А. Зиссерман*. Названа праця. — С. 93.
- ¹⁵ *С. Бутурлин*. О военном значении железных дорог и особенной их важности для России, с проектом сети сих путей, составленным в видах обороны империи. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1865. — Кн. IV. — С. 2 — 3.
- ¹⁶ *П. Зайончковский*. Д. А. Милотин. Биографический очерк. // Дневник Д. А. Милотина. 1873 — 1875. — Москва, 1947. — Т. I. — С. 12.
- ¹⁷ *П. С. Чистяков*. Речи октябрябри. 1905 — 1907. — С.-Петербург, 1907. — С. 44.
- ¹⁸ *Ф. Е. Махарадзе и Г. В. Хачануридзе*. Названа праця. — С. 44.
- ¹⁹ *Там само*.
- ²⁰ Памятные записки Храповицкого. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1862. — Кн. III. — С. 275.
- ²¹ *Жуковский В. А.* Полное собрание сочинений в 12 томах. — С.-Петербург, 1902. — Т. X. — С. 121.
- ²² *Н. А. Волконский*. Погром Чечни. "Кавказский Сборник". — Т. V. — С. 54.
- ²³ Воспоминания Григория Ивановича Филипсона. Назване видання. — С. 163.
- ²⁴ Великий Князь Георгий Михайлович. Апшеронская памятка. 1700 — 1894. Краткая история Апшеронского полка для солдат. Составил того ж полка капитан Я. А. Богуславский. — С.-Петербург, 1894. — С. 156.
- ²⁵ *Там само*. — С. 136.
- ²⁶ *Д. Никифоров*. Из кавказских воспоминаний. // "Русский Вестник", 1899. — Июнь. — С. 601 — 602.
- ²⁷ *Н. А. Волконский*. Погром Чечни... Назване видання. — С. 13 — 14.
- ²⁸ История 44-го драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича полка. Составил В. Потто. При участии в сборе материалов Князя В. П. Долгорукова. — С.-Петербург, 1894. — Т. III. — С. 91.
- ²⁹ *М.-С. Саидов*. Возникновение письменности у аварцев. // Языки Дагестана. В. I. — Махачкала, 1948. — С. 137.
- ³⁰ *Акад. И. Ю. Крачковский*. Арабская литература на Северном Кавказе. Избранные сочинения. — Москва — Ленинград, 1960. — Т. 6. — С. 612.
- ³¹ *Див.: Л. С. Личков*. Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья Кавказа. // "Киевская Старина". — Т. LXXXIII. — Кн. I. — 1903. — Октябрь. — С. 378.
- ³² *Там само*. — С. 379.
- ³³ *Л. С. Личков*. Названа праця. // "Киевская Старина". — Т. LXXXIII. — 1903. — Кн. 3. — Декабрь. — С. 580.
- ³⁴ *Л. С. Личков*. Названа праця. // "Киевская Старина". — Т. LXXXIII. — Кн. I. — Октябрь. — С. 383.
- ³⁵ *Там само*. — С. 381.
- ³⁶ *Л. С. Личков*. Названа праця. // "Киевская Старина". — Т. LXXXIII. — Кн. 3. — 1903. — Декабрь. — С. 581.
- ³⁷ *Л. С. Личков*. Названа праця. // "Киевская Старина". — LXXXIII. — Кн. I. — 1903. — Октябрь. — С. 380.
- ³⁸ *Васюков С. Н.* Край гордой красоты. — С.-Петербург, 1902. — С. 107.
- ³⁹ *Л. С. Личков*. Названа праця. // "Киевская Старина". — Т. LXXXIII. — Кн. 3. — 1903. — Декабрь. — С. 591.
- ⁴⁰ *Там само*. — С. 605; 606.
- ⁴¹ *Там само*. — С. 608.
- ⁴² *Там само*. — С. 603.
- ⁴³ *В. Н. Каразин*. Письмо к Адаму Чарторыйскому. // "Русская Старина". — 1871. — Т. III. — С. 707 — 708.
- ⁴⁴ Основная конституция человеческого рода. Сочинение Ле-Пле. С очерком жизни и деятельности автора. — С.-Петербург, 1902. — С. 178.

Олексій ЗАРЕЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ ШІСТДЕСЯТНИКИ І ХРУЩОВСЬКА ВІДЛИГА В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ СРСР

I

60-ті роки ХХ сторіччя віддалялися в минуле поступово. Але розпад СРСР наприкінці 1991 року миттєво відсунув їх у сферу минулого, в "історію". Стали вчорашнім днем "золота осінь тоталітаризму" 70-х років, "прискорення", "перебудова", крах СРСР, виникла і існує вже декілька років держава Україна. Проте ще рано розглядати 60-ті роки в ракурсі "сформованого" минулого, адже багато хто з шістдесятників і сьогодні є активно діючими політичними, державними, громадськими діячами.

Українське шістдесятництво можна розглядати історично як на тлі шістдесятництва загальносоюзного, так і у світовому контексті(6). В українській площині йому передувало народництво початку ХХ століття, розстріляне відродження 20-х, аналогічні, але нетотожні, в тому числі хронологічно, процеси в Західній Україні — наприклад, "відродження 40 — 50-х років"; в радянській площині — "дух ХХ з'їзду", так звана відлига. Типологічно відродження 60-х найближче до "розстріляного відродження", яке так само мало й український, і радянський компоненти. Але й відмінності є досить очевидними. Відродження 60-х розвинулось у цілком сформованій радянській післясталінській системі, а "розстріляному відродженню" передувала українська державність у визвольних змаганнях 1917 — 1920-х років, і відбулось воно в Радянській Україні, яка в певних аспектах була спадкоємицею короткочасної української державности попереднього періоду.

Сьогодні є спроби осмислити шістдесятництво в "буттєво-стилістичній площині" не просто як культурне відродження, покликане ілюзією великої і непевної перспективи після ХХ з'їзду, а як складне і суперечливе явище саме в радянському контексті.

Серед таких спроб можна відзначити статтю Ю. Гудзя "Доповнення до статутів мовчання"(4). Ю. Гудзь висуває такі тези.

Шістдесятники витворили самі про себе міф.

Шістдесятники — колишня радянська вівіска, під яку тягнуть усіх, хто так чи інакше перебував в опозиції до режиму.

Ю. Гудзь вводить термін "автохтонний 60-к" і стверджує, що вони не тільки співвідносились з тодішньою владою, а й натхненно, самовіддано, з комсомольським ентузіазмом допомагали зміцнювати її — "...євтушенки, вознесенські, коротичі... допомагали режиму обдурювати Європу і Америку щодо так званого "соціалізму з людським обличчям".

"Автохтони самі хотіли бути владою". "Автохтонам" властива вірність колективним ідеям, вони вірні прапорonoсці панівної ідеології, витриманої в тому чи іншому кольорі. Чи справді це так?

У цьому нарисі ми ґрунтуємось на іншій концептуальній базі, головною відмінністю якої є спроба аналізувати феномен "режиму", його ідеології, етнокультурних стереотипів, а не трактувати його синкретично, як Ю. Гудзь.

Підкреслимо таку банальну річ, на якій все ж варто зайвий раз наголосити — Україна виникла в 1991 році на основі УРСР. УРСР сформувалась у складі СРСР і перебувала в цій "гіпердержаві" довгий час. І російська експансія, і існування СРСР були зумовлені історично і мали євразійський, а пізніше світовий, глобальний характер.

Російській і радянській імперії була властива своя етнокультурна інфраструктура, і в 50 — 60-ті українська культура почасти розвивалась на цьому імперсько-радянському субстраті. Російська культурна експансія мала двоїстий характер — "органічний" (в певному значенні) вплив, зумовлений політичною, економічною та географічною близькістю двох народів, і комплекс русифікаторських заходів, систематично планованих і енергійно здійснюваних імперським урядом. Відзначимо, що великоруську і імперську субкультури ми розглядаємо як не тотожні, і остання формувалась під значним впливом української культури. Саме імперська культура експортувалась в Україну.

Тому аналіз російської і імперсько-радянської етнокультурної ситуації потрібен для розуміння того, що відбувалось у 60-ті роки в Україні.

Для з'ясування суті цієї ситуації варто повернутись до виникнення СРСР на руїнах імперії Романових, яке було пов'язане з феноменом більшовизму — політичної, ідеологічної, економічної та етнокультурної системи.

Будемо вважати, що вирішальним чинником появи теорії і практики більшовизму була внутрішня потреба певної частини суспільства в збереженні Російської держави, яка в другій половині XIX-го — на початку XX-го ст. переживала глибоку системну кризу(1). Такий підхід є методологічним спрощенням, але видається нам доречним у світлі тих завдань, які перед нами стоять. Для нас не є значущими витоки та складові частини більшовизму — проблема, яка широко дискутується — марксизм, російська школа утопізму, "нечаївщина", російська традиція бюрократії, виникнення та взаємовпливи російського та єврейського месіанізму тощо.

Більшовизм створив відповідну культурно-ідеологічну теорію та практику. На більшій частині території України відповідно до цієї теорії провадилась енергійна політика з 1919 по 1991 рік, а в західних регіонах з 1939 по 1991 рік, виключаючи, зрозуміло, період окупації під час світової війни.

1991 року ця теорія перестала бути панівною державною ідеологією, але продовжує значною мірою зберігатись як практика та реально існуюча етнокультурна ситуація.

Оскільки існує зв'язок між етнокультурною ситуацією в СРСР, розпадом цієї країни (коли боротьба за ідеали соціалізму завершилась поразкою) і процесом державотворення в Україні, то постає питання про зв'язок взагалі між державою і етнокультурною ситуацією. Етнокультурна ситуація є посередником, сполучною ланкою між особистістю, локальною спільнотою (родиною, общиною) і спільнотою більш високої організації — державою, яка є однією з форм реалізації здатності до виживання особистості та локальних об'єднань людей.

У загальному випадку етнокультурні цілісності — народи, нації — утворюють держави. Але оскільки процес становлення й занепаду держав і народів є динамічним і відбувається в різних площинах, то і твердження, що кожен народ має державу, є лише загальною схемою. Логіка руху культури не збігається з логікою соціальних чи економічних процесів. Розвій культури не описується поняттями прогресу.

Розглянемо одну із рис радянського культурного простору, яку успадкувала українська культура і яка є принципово важливою для аналізу проблеми.

Культурний простір може бути цілісним, а може й нецілісним — складається з кількох фрагментів. Такий простір називатимемо деформованим.

Спробуємо окреслити деякі деформації, що формувалися в історичному розвії Московського царства — Петербурзької імперії.

Ця держава мала ідеократичні ознаки з самого початку свого існування. Причому ідеологія формувалась в центрі певним колом людей, які її здійсню-

вали в практичній політиці. Одна із базових ідей — ідея територіального збільшення держави. Від самого свого виникнення в XIV столітті до початку XX століття московсько-петербурзька держава стрімко і безперервно збільшувалася. Припинення експансії і зменшення території хронологічно збіглося із внутрішньою кризою. Причому важко сказати, що було причиною, а що наслідком. Зменшення території (включаючи сфери впливу) внаслідок поразок у війні з Японією на початку XX століття та на німецькому фронті у першу світову війну поставили імперію на межу загибелі. Большевики відновили її, пішовши на деякі територіальні поступки. Військові перемоги в другій світовій війні 1939 — 45 років призвели до раптового, аж фантастичного зростання території СРСР та сфери впливу. У 80-ті роки СРСР поступився у так званій "гонці озброєнь", а також зазнав суто мілітарної, на думку багатьох фахівців, поразки в Афганістані. Паралельно з цими мілітарними процесами відбувалась так звана "перебудова" (і в цей час загострилася власне криза системи). Активізація перебудови (нежорстко контрольовані загальні вибори 1989 та 1990 років) збігається з падінням прорадянських урядів у країнах "Варшавського пакту" та початком виведення з них радянських військ. Юридичне припинення існування СРСР у грудні 1991 року збігається з утворенням збройних сил України. Можна сказати, що "Україна" як ідея самостійної держави, самовизначення народу, культура, — була в певному розумінні ідеологічним, геополітичним суперником СРСР.

* * *

Московське князівство, що як і інші землі північно-східної Русі мало слов'яно-фінське населення, з певних причин виявилось сприйнятливим до ідеології держави Чингіс-хана-Батия. Не можна забувати, що перші московські князі в XIV сторіччі — були сучасниками перших наступників Чингіс-хана та Батия, які за два — три покоління до того створили чи не найбільшу за територією в історії світової цивілізації державу. Під час татаро-монгольських завоювань інші держави та народи зникали, як речовини у колбі під час хімічного досліду. Потужна та технічно досконала татаро-монгольська армія просунулась до географічних меж територій, де могла ефективно діяти кіннота — Японського та Адріатичного морів, Гімалаїв тощо. Московські князі та московська еліта мали різноманітні тісні контакти з Золотою ордою (як і з іншими татаро-монгольськими утвореннями) і сприйняли політику, етнокультурні стереотипи та й етнічних представників Золотої орди в своє середовище. Хоча ці впливи прямо не зафіксовані в письмових джерелах.

Натомість про візантійські впливи на Московщину існує велика література. Відзначимо, що то була імпортована ідеологія (як і сукупність етнокультурних стереотипів). Якась частина членів суспільства сприймала її в першу чергу, інші — пізніше, ще інші не сприймали взагалі. Виникала етнокультурна деформація суспільства.

Яскравим свідченням етнокультурної розколоти Московського царства була реформа патріарха Никона. Значна частина християн-москвитів не тільки не сприймала її постулатів, які великою мірою були спрямовані на реформування обрядовості, але й виділилась в окремий субетнос. Старообрядці самоізолювались чи обійняли нові території, як правило, по периферії. Очевидно, реформа була поштовхом для виявлення етнокультурної особистості, яка існувала в латентній формі.

Наступні — петровські реформи — наспіли вже через кілька десятиріч. Можна думати, що вони мали на меті, зокрема, зняття етнокультурних деформацій шляхом імпорту німецько-голландських етнокультурних стереотипів. Ці реформи супроводжувалися приєднанням до царства Прибалтики та України. Причому зауважимо, що Лівобережна Україна була реально приєднана після жорстоких репресій, що цілком було в дусі політики Московського царства. Петровська реформа супроводжувалась також значною інфільтрацією етнічних

остзейських німців у цивільну адміністрацію та у військо, а українців — у церковну ієрархію. Зрозуміло, що це мало викликати певний спротив етнічних москвитів і вони мали отримати за це якусь компенсацію, але поява нових деформацій була неминучою. Таким чином, виникнення етнокультурних стереотипів "протобільшовицького" ґтибу мало в цій державі прецеденти. Російська культура доби Петербурзької імперії була деформованою, і ця деформація певним чином трансформувалась у більшовицьку добу. Росії напередодні 1917 року були властиві дві принципово важливі опозиції: великоросійське селянство — дворянство, а також імперсько-великоросійське ядро — неросійські народи. Головним чином російська інтелігенція (так звані різночинці) болісно переживала деформацію і намагалася її осмислити та знайти шляхи її подолання. Саме тому революційний рух Росії мав ідеологічний та етнокультурний характер.

Імперія розпалась після першої світової війни і двох революцій. Її було відновлено більшовиками в результаті тривалої і жорстокої громадянської війни. І одночасно йшло активне формування нових ідеологічних та етнокультурних стереотипів.

* * *

Для Росії була характерною специфічна селянська модель світу: — цар — сакральна точка вищої справедливості, чиновники випромінювали царську правду.

Цю модель було взято на озброєння і трансформовано революціонерами. Головною ідеологічною рисою більшовизму було створення принципово нової масової свідомості на ґрунті ідеї абсолютної справедливості. Виходячи із постулатів марксизму, більшовики проголосили, що вони можуть взяти владу і створити справедливе суспільство. Відбулось активне творення власної міфології, чому надавалось виняткового значення.

Відбувалося "нищення справедливості", носієм якої був "класовий ворог" — буржуазія. Після знищення буржуазії класовим ворогом стали різні "похідні" від неї — куркулі, буржуазні та небуржуазні націоналісти — цей перелік можна було б продовжувати до нескінченності. Цілі прошарки суспільства "як скибки відрізувались" і зникали у ГУЛАГ сталінської доби.

Хоч як це парадоксально, було також прагнення зробити ідеологію універсальною — такою, щоб вона відповідала потребам різних соціальних та етнокультурних груп. Ця тенденція посилювалась з часом, особливо після смерті Сталіна. Хоч феномен українізації 1925 — 1932 років, можливо, попри свою складність, пов'язаний також і з цим аспектом ідеології більшовизму. Таким чином, система могла здійснювати коливання з надзвичайною амплітудою — від політики "українізації" (універсальність) до етноциду голодомору (тотальне нищення). Обидві лінії проводилися керівною групою Сталіна — і лінія голодомору змінила "українізацію" без перехідного періоду.

Реальна суперечність поміж цінностями різних груп призвела до того, що більшовизм постійно імітував цінності цих груп та постійно змінював раніше прийняті стратегії і програми, в тому числі і на протилежні; прагне ввести ієрархію, щоб ототожнити нетотожне, поставити знак "=" між міфологічною правдою та науковою істиною. Тому й виникали специфічні квазінаукові побудови, такі, як теорія академіка Трохима Лисенка, "марксистсько-ленінські" побудови в гуманітарній царині тощо. Причому вони походять не з ортодоксального марксизму, а саме з більшовицької ідеології.

Більшовизм міг відмовлятися від внутрішньої логіки своєї доктрини заради принципу кон'юнктурного маніпулювання всіма прошарками суспільства; точніше, цей принцип був сильніший за інші. З етнокультурної доктрини більшовизму витіснялись ті засади, які суперечили головній меті — збереженню, посиленню і розширенню держави. Дуже характерними для системи були зміни ідеологічного курсу з нагоди смерті "генсеків". Хоча в період "моло-

дости" системи Сталін змінював "курс партії" так, що вожді, які стояли на старих позиціях (тобто виявляли певну принциповість), ставали "ухильниками" та опозиціонерами і підлягали ліквідації.

Російські революціонери більшовицького гатунку намагались зняти деформацію між владою і народом, доводячи її до безмежного загострення — "святої боротьби темряви і світла". Пролетарська революція — космічний акт знищення кривди. У сфері "світла" розподіл був такий: вождь-партія-вищий прошарок робітників. Селянство Ленін наділив здатністю бути носієм як добра, так і зла.

Так було закладено можливість будь-якого довільного соціокультурного поділу. Модель дуже напружена, оскільки люди мали прагнути до "світлого" полюсу, "підтягуватися" до монологічної правди і наукового комунізму. Активність партії була найважливішим елементом моделі. Ідеологія більшовизму мала об'єднати енергію збудженого народу з ідеєю побудови суспільства, об'єданого комуністичною партією. Людям постійно втовкмачувалося, що до царства божого п'ять хвилин, один поворот. (Пригадаємо, як Хрущов обіцяв комунізм через двадцять років, ще за життя тодішнього покоління).

Певненість партії у моральній правоті ґрунтувалася на вірі в "об'єктивну історичну закономірність". Партія формулювала те, що ніби мав би усвідомлювати народ і водночас зверталась із закликом до всіх людей світу ("пролетарі всіх країн, єднайтесь").

Активне творення своєї ідеології, міфології, історії, культури відбувалося поряд з пошуками містків до традиціоналізму та "лібералізму". Так, за часів зміцнення влади Сталіна в 30-ті роки різко посилюється орієнтація на певні дореволюційні зразки: псевдокласицизм в архітектурі, еталонною стає творчість О. Фадєєва, що ґрунтувалася на певній традиції російської літератури ХІХ сторіччя (Л. Толстой); те саме відбувається в образотворчості (культ передвижників). Під час другої світової війни чи не остаточно повертаються атрибути царської армії — ієрархія, нагороди, міфологія. Навіть у побуті — одязі, меблях, кулінарії — відбувається відхід від стилю пролеткульту, почався пошук російських коренів у всьому ("Россия — родина слонів"). У хрущовську добу певні елементи національного традиціоналізму дещо посилилися в так званих республіках, краях, областях.

Як певна антитеза традиціоналізму, тій добі був властивий "лібералізм". І традиціоналізм і "лібералізм" як ідеології були характерні для певних груп як в СРСР, так і за його межами. Традиціоналізм був потрібен для комунікації з певною частиною народу, а "лібералізм" для осягнення світових досягнень техніки, науки, організації праці. У післясталінську добу більшовизм був націлений на синтез цих двох систем, що відрізнялися одна від одної, принаймні у деяких аспектах. Вони об'єднувалися у більшовицькій системі на основі утилітаризму, який замість цінностей підставляв ефективність діяльності; советська людина, що сповідувала утилітаризм, ставилася до світу як до нескінченного набору реальних чи потенційних засобів. Утилітаризм було покладено в основу державної організації: за Хрущова припустимим був терор у будь-яких формах, хоча кількість юридично репресованих у хрущовську добу була набагато менша, ніж раніше. Утилітаризм химерним чином поєднувався з ідеєю побудови комуністичного суспільства. Однією із головних рис комунізму, який мав настати у недалекому майбутньому, було всебічне задоволення потреб людей. Здійснювалися проекти, які своїм грандіозним характером мали як засвідчити неухильне просування до комунізму, так і забезпечити негайне поліпшення добробуту, ідеологічну чи політичну вигоду: Біломор-канал, цілина, космічні польоти, БАМ, атомні електростанції тощо. Від лібералізму утилітаризм відрізнявся некритичним ставленням до цілей. Утилітаризмом як підвалиною російської советської культури передбачався і державний утилітаризм, і утилітаризм інтелігенції, що для контакту з народом перетворила на об'єкт маніпулювання сам дух. Російська інтелігенція сповідувала форму утилітаризму, при якому добра лише та теорія, що сприяє якійсь практичній користі.

Творилася масова псевдокультура — спроба переконати людей в комфортності деформованої суспільної свідомості — "морально-політична єдність советського народу". Все мало злитись у монолітну сіру єдність.

Але більшовизм подолати деформацію не міг і постійно йшов на все витонченніше до неї пристосування: і запровадження терору як нищення фізичного, й організацію повзучого паралічу волі особи, здатності духовного спротиву насильству, для чого було використано методи тотального тиску політичної поліції (ВЧК-ГПУ-НКВД-МВД-КГБ) силами її численного апарату, а також розгалужених пропагандистських та цензорських структур, що, відзначимо принагідно, вимагало надзвичайно великих видатків.

Більшовизм перетворював соціальну та культурну деформацію на службову таємницю (документи для службового користування, різні форми допуску тощо). Секретними були як більшовицькі організаційні методи (робота партійних комітетів), так і небільшовицькі ідеології чи просто певний масив західної літератури, автентична статистика, конкретна соціологія, мовна політика, історія тощо, — не кажучи вже про процеси над дисидентами. Для багатьох людей службова секретність мала ореол сакральної таємниці.

Принципова безперспективність самих вихідних позицій більшовизму не цілком очевидна і потребує аргументації. Вкажемо хоча б деякі риси. Ця система ставилась до суспільства як до об'єкта кон'юнктурного маніпулювання, і до того ж із украй нормативних позицій, водночас формуючи псевдорелігійне коло норм, тоді як суспільство розвивається за своїми внутрішніми законами. Вкрай утилітарним, хижачьким було ставлення до природних ресурсів, до навколишнього середовища, що призвело до кризи значно гострішої, ніж у переважній більшості інших країн.

Етнокультурний простір сучасної Росії також є деформованим. Свідченням цього є критичні ситуації на межі громадянської війни, особливо в жовтні 1993 року в Москві, а також міжетнічні конфлікти (витоки яких мають, однак, різні причини); частина їх переросла у локальні війни (як у Чечні).

Відзначимо, що культурна деформація розмиває морально-психологічні підвалини суспільства. Деформація має механізм зачарованого кола — культурна активізація однієї частини членів суспільства активізує іншу, але з протилежним "знаком". Йдеться не обов'язково про жорстоку конфронтацію, як це було в Росії. Сторони самостверджуються за рахунок одна одної. Можна припустити, що виявом деформації є також виникнення активних квазірелігійних напрямків на кшталт "Великого Білого Братства". Дискусія тих кіл, що гуртуються навколо московської газети "День" та їх опонентів має риси етнокультурної деформації, весь час даючи сильні емоційні спалахи, що переходять затим у заклики до насильства. Деформація також підриває здатність суспільства до самовідтворення активізує архаїчні цінності.

Низка глобальних проблем України сьогодні є виявом деформацій, які залишилися у спадщину від СРСР. Громадська думка представляє їх, як правило, в емоційній, синкретичній формі: духовне зuboжіння, низька культура людей, продовження русифікації, псевдоамериканська субкультура молодого покоління, злиденне животіння багатьох людей тощо. Цей перелік можна було би продовжити.

Етнокультурний субстрат СРСР в Україні є досить значним. Культурний простір розпадається на західний та східний регіони, а також, поза сумнівом, має місце опозиція місто — село. Частина громадян України є носіями як українського, так і імперського етнокультурних типів. Вони мають проблеми зі своєю самоідентифікацією, які становлять цілий комплекс. Наприклад, приголошення від розпаду СРСР: те, що було в цій державі сакральним і таємним, починає ставати загальновідомим, банальним і відтак викликає психологічний дискомфорт. Відзначимо також складний і неоднозначний процес національ-

ної ідентифікації у спільній свідомості українців, яка містить компоненти меншовартості української культури, навіювані більшовицькою пропагандою, і такі ідеологічні фантоми, як "шароварщина" чи "хуторянство", які породжуються самою неоднозначністю етнокультурного процесу.

Незалежна Україна розглядалась і розглядається частиною населення як зміна однієї із версій ідеології, за якої (що відбувалось і під час більшовицьких кампаній) обіцяно поліпшення життя, побудова щасливого суспільства, чого насправді аж ніяк не відбувається, тому на зміну сподіванням приходить розчарування. Утилітаризм та консерватизм характеризують ідеологію тих, хто керує економікою, що виявляється у схильності до старих методів на всіх рівнях управління в переплетенні з численними заходами, які обґрунтовані швидкою ефективністю, але позбавлені системності й перспективи.

II

Українське відродження 60-х років є значною мірою підґрунтям сьогоденної етнокультурної ситуації. Розвивалося воно за радянських умов, умов хрущовської відлиги. Так само як і виникнення сьогоденної української держави зріло в горбачовську перебудову. Тому принципово важливим уявляється аналіз відлиги саме як періоду радянської історії.

Відмінності класичного СРСР доби Сталіна — Брежнєва від "передбачень" ортодоксального марксизму та від пафосу 20-х років настільки очевидні як концептуально, так і за стилістикою, що можна говорити про етнокультурну деформацію. Осмислення та трактування цієї деформації є певним феноменом у суспільній свідомості, літературі, публіцистиці. Суть її у тому, що існує справжній, чистий марксизм, "Ленін", "Революція", які були споганені людьми без революційної іскри в серці, ренегатами, пристосуванцями. Марксизм, "Леніна", "Революцію" можна і треба "знайти", очистити від нашарувань сталінщини, брежнєвщини тощо і втілити у життя.

У суспільній свідомості шістдесятників "Ленін" та "Сталін" розглядалися як різні сутності. Сталін підмінив Леніна та прибрав "добрих вождів" — Кірова, Орджонікідзе, Рудзутака, Куйбишева. Зінов'єв, Каменєв, Бухарін, Риков та Томський — мали невизначений, може сумнівний ореол. А Троцький — взагалі загадкова постать.

Проблеми шістдесятників відгукнулись у перебудовчій публіцистиці 1987 — 90 років. Два найболючіші питання перебудовчої публіцистики — фантастичний, неусвідомлений у відлигу розмах сталінських репресій; та чому після Леніна владу взяв Сталін? Де відбувся той "перелом" від Леніна до Сталіна? Коли Сталін повністю зосередив у своїх руках владу? Одна із найпоширеніших версій пояснення цього історичного явища: то була випадковість, що залежала від суб'єктивних характеристик Леніна та Сталіна. Найважливішим "відходом від справжнього Леніна" були сталінські репресії, жорстокість і розмах яких намагалися применшити до нашого часу, а архівні матеріали приховати. Чи не найпопулярніша книга про репресії часів перебудови — "Архіпелаг ГУЛАГ" О. Солженіцина. Я був свідком того, як кияни, чия комсомольська молодість припала на кінець 40 — початок 50-х років, були пригнічені та дезорієнтовані читанням цієї книги їхніми онуками. "Архіпелаг ГУЛАГ" давав про репресії нову інформацію, якої не було в доповіді Хрущова на XX з'їзді і якою не володіла переважна більшість шістдесятників. Надзвичайну масовість та сакральну жорстокість репресій Солженіцин доводить зіставленням з репресіями доби якобінського терору у Франції та репресіями царського уряду, які не витримують ніякого порівняння зі сталінськими. Солженіцин показує також, що механізм репресій виник одночасно з жовтневим переворотом 1917 року і що ГУЛАГ був *alter ego* більшовицької системи і держави.

Провісником початку відлиги було 5 березня 1953 року — смерть Сталіна. Це була точка зламу, коли історичний час ніби зупинився(3). Значна частина мешканців величезної країни були в стані шоку, істерії, нервового виснаження.

Сталін залишив спадщину, яка вимагала термінового вирішення: справа лікарів, політичний конфлікт з Югославією, переповнені табори.

Контрапункт хрущовської доби — доповідь на XX з'їзді та звільнення багатьох мільйонів із таборів. Хрущовська реабілітація з відстані років видається самоочевидною, але це була подія глобального характеру — революція. Ламався механізм таємниці та страху. Якщо спробувати проаналізувати можливі мотиви Хрущова, то матимемо цілий набір мотивів, який не об'єднується спільним знаменником — від людського несприйняття Хрущовим якихось аспектів сталінщини до тактичного розрахунку в апаратній боротьбі. У своїх спогадах Хрущов трактує цю ситуацію цілком утилітарно. Він висуває такі тези: правду взагалі важко приховати, найавторитетніша парткомісія Поспелова засвідчила необґрунтованість багатьох вироків, версія про те, що у всьому винен Берія, слабенька (на що й вказали югославські товариші у розмові під час переговорів) і таке інше.

Принципово хрущовську відлигу визначаємо як поворот — від сталінщини до лєнінщини, тобто як явище суто більшовицьке, як таке, що відбувалося в рамках системи. Відлига — вияв спроби зняти етнокультурну деформацію та сконсолідувати державу. Метод Хрущова — то побиття сталінщини її ж методами. Була ілюзія звільнення від Сталіна, якого викинули з Мавзолею. Хрущов відкрив брами таборів, але закрити Мінност; у травні — червні 1961 року було видано два Укази: за крадіжку в особливо великих розмірах і за порушення правил про валютні операції можна давати розстріл. Це нагадувало закон від 7 серпня 1932 року, коли за підібраний на полі колосок також можна було отримати смертну кару. Доповідь на XX з'їзді була напівправдою, яка заганяла хворобу всередину. Крім двох вищезгаданих заходів, які видавалися надзвичайними, дивовижними, всі інші заходи Хрущова в громадській свідомості 60-х сприймалися як половинчасті. Від Хрущова сподівалися рішучих кроків, але він не спромігся на них у своїй реформаторській діяльності.

Для шістдесятників Хрущов був принципово важливою постаттю тому варто зупинитися на генезі Хрущова як політика та особистості(3).

На початок 50-х років в ешелонах влади можна було виділити три групи керівників — вельможі-холопи старого призову; функціонери, що сформувалися у 30-ті роки; типові кар'єристи третього призову. В 20-ті роки було ліквідовано середній клас — "непманів"; в 30 — 33-му фізично винищено головний — середній прошарок села; в 37 — 38-му роках середній прошарок апарату — функціонерів. Той функціонер відчував себе деміургом історії, рівним у цьому тільки своєму лідерові — кумиру. Він не знав пощади ні для себе, ні для інших.

Хрущов — не знищений у 30-ті функціонер. Він носій закінченої сталінщини. Але Сталін — втілення безособовості, а Хрущов мав щось людське, що перебувало за межами політики. У сталінській ієрархії загадково збереглася подоба людини, індивідуальності! Стиль Сталіна — імперська помпезність, нищення людей та їх принципова сірість. Стиль Хрущова — антисталінщина — XX з'їзд і розгук таборів, відчуття себе вільною людиною, курс на "дедалі більше задоволення дедалі зростаючих потреб людей". "Хрущоби" — убогі помешкання, але вперше багато людей почали жити в окремих квартирах. Можна вважати характеристичним, що один із центрів українського шістдесятництва — помешкання подружжя Світличних — типова "хрущоба".

Коли Хрущов дозрів до історичного Хрущова, то почав втрачати сам себе і пішов з політичної арени банкрутом. Здійснена утопія в один момент перетворюється на антиутопію — суцільну руйнацію.

Як Ленін та Сталін, Хрущов був амбітним ідеологом. Його ідеотворча діяльність повністю відповідає більшовицьким принципам. Творилася власна міфологія, і цьому надавали виняткового значення. Творення масової свідомості на ґрунті ідеї абсолютної справедливості (комунізму) зробило новий виток. Хрущов прагнув зробити свою ідеологію універсальною — такою, щоб вона відповідала потребам різних груп, — і в цьому розумінні дуже показова хру-

шовська Програма, в якій чи не кожен прошарок суспільства міг знайти щось позитивне для себе. Крім Програми — міфа про комунізм, серед його найбільших ідеологічних звершень — міфи "Куба" чи "Юрій Гагарін". Це був подальший "творчий" розвиток більшовизму.

Ідея побудови комунізму через 20 років та обіцянка "догнати й перегнати" США спочатку за валовим виробництвом, а потім на душу населення — максимум абсурдності, епідемія самообману, навіть порівняно з ленінською "світовою революцією". Абсурдом є й те, що ці ідеї мали економічну інтерпретацію, що їй дав, зокрема, академік С. Г. Струмлілін ("На путях построения коммунизма", 1959). Але громадська свідомість і не сприймала ці ідеї з позицій здорового глузду, а з міфопоетичних традицій. Іван Драч, тонко відчуваючи ці настрої, у своїй збірці "Соняшник" пише про саму Програму як про самодостатню цілісність, а не про те, що в ній говориться...

"Куба" — просторова експансія більшовизму по Землі, а "Юрій Гагарін" — у космос. Обидва міфи пов'язані з улюбленим дітищем Хрущова — балістичними ракетами. З ракетами пов'язана найважливіша ланка змагання у військовій галузі зі США. І — чи не найбільша військова провокація. Ракети на Кубі поставили світ на межу катастрофи — Карібська криза. І того ж 1962 року мав місце розстріл робітників у Новочеркаську. Політ Гагаріна став можливим завдяки вдосконаленню ракетної техніки. Але в 60-ті це сприймалось як невідпорна і безмежна потуга соціалізму.

Хрущов постійно змінював курс — як Ленін чи довоєнний Сталін. Порівняно з пізнім Сталіним та Брежнєвим це видавалось волонтаризмом, саханням то в один бік, то в інший.

Хрущовський підхід до співіснування країн — то було визнання відмінності від інших країн нормальним станом. Хрущов робив численні зарубіжні візити зі щирим інтересом до життя в інших країнах. Але інтерес той мав більшовицьку суть. Зовнішня політика Хрущова — агресивна, з водневою бомбою і ракетами. За Хрущова була розроблена і почала втілюватися в життя концепція повзучого військового проникнення в інші країни. Все це не зводилось лише до ініціативи Хрущова — світова історія йшла своєю дорогою. Наприкінці 60-х відбувались глобальні геополітичні зміни — припинила своє існування колоніальна система. 1960 рік став "роком Африки". У повітрі пахнуло пафосом Другого конгресу Комінтерну.

Тій добі була властива аритмія — чого варті колізії в сільському господарстві! Це за часів Хрущова країна мала казахстанську цілину, пилові, а потім соляні бурі, хімізацію, повсюдно садили кукурудзу. То заохочували присадибні ділянки, то ліквідували МТС і присилували село купувати непотрібну техніку тощо. Пригадаємо також відмову від обов'язкових позик — і одночасно відмову погашати старі облігації. Хрущов залишив у спадщину досвід Будапешта, Карібської кризи та Берлінської стіни, які стали підґрунтям Праги-1968 й Афганістану-1979. За Хрущова вдосконалювалася сталінська метода боротьби з дисидентами, яка за його наступників набула масових та довершених форм.

Але повернемося до того, як відлига прийшла в пригнічене, здеморалізоване українське суспільство, яке перебувало в лещатах більшовизму.

На той час українську культуру було поставлено в опозицію "темрява — світло" і, звичайно, з боку "темряви". Порівняно з перспективою побудови комунізму "українська проблема" мала виглядати анахронізмом та пережитком. У 30-ті роки з'явилася теорія боротьби двох культур, головною тезою якої було те, що російська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, тоді як українська культура з відсталим селянством і селом. Тому російська культура рано чи пізно переможе, і обов'язком комуністів є підтримати такий природний процес. Треба віддати належне пропагандистам та агітаторам — ця теорія глибоко осіла у масовій підсвідомості. Царськими політиками було сформовано і зроблено спробу втілити доктрину щодо української мови і культури — "не було, немає і бути не може". Натомість УРСР мало низку

національних і державних атрибутів, але при цьому планувалася і здійснювалася система заходів, щоб зробити українську мову і культуру другосортними. Це робилося як шляхом нищення українського селянства, кооператорів, інтелігенції, священиків в 30-ті роки, так і методами тотального тиску, залякувань та обмежень у післявоєнні роки. Ця політика лапідарно, але вдало характеризується гаслом "національна за формою, соціалістична за змістом".

Українська культура втрачала привабливість і притягальну силу для певної частини людей. І це на "другому витку" громадської думки давало привід для твердження про дефекти нашої культури.

Є всі підстави вважати етнокультурний простір УРСР 50-х років деформованим. "Розлом" проходив між українською "оболонкою", до якої формувалося іронічно-поблажливе ставлення, і винишуваним справді українським "осердям". Розлом другого рівня проходив між деформованим українським культурним простором і престижним (радянським).

Формувався образ "радянського способу життя", "радянської людини", який містив такі атрибути: велике, світле, спрямоване у майбутнє, надійне, колективне, інтернаціональне, відкрите, романтичне, святкове. "Нерадянське": буржуазне, старе, капіталістичне, загниваюче, декадентське, релігійне, божевільне, із збоченнями, злочинне, непорядне, націоналістичне, українське, міщанське, хуторянське, заощадливе... Епітети та визначення, які виникали на основі цього ідеологічного ряду, щедро роздавались у пресі, в судових вироках та на партійних активах "українським буржуазним націоналістам" та їхнім "попутникам".

У 50-ті (як і нині) ставлення до етнокультурного стану значною мірою було утилітарним: "від мови ковбаси не буде", "від того, що "мясо" назвемо "м'ясо", його не побільшає" тощо.

Післявоєнна сталінська система була гіпернормованою до краю як у галузі ідеології, так і в інших сферах. За доби хрущовщини було зроблено спробу дати поштовх більшовизму як ідеології. "Дух ХХ з'їзду", відлига — явища більшовицькі, новий етап історії радянської держави — час напівправди і камуфляжу сталінщини і творення нових радянських міфів.

Але не можна не відзначити і деяких його особливих рис. Стара ідеологічна система дала тріщини. Люди змогли перевести дух, щоб озирнутися довкола себе і спробувати осмислити своє минуле. І це могло відбуватись цілком одночасно з вірою в планований Хрущовим ідеологічний наступ — очищення від сталінізму, повернення до "Леніна", ефективність марксизму та соціалізму, віра в феномен "кубинської революції", романтика польотів у космос. Країна частково відкрилася світові, побільшало міжнародних зв'язків — відбувся фестиваль молоді і студентів у Москві, спортсмени почали брати участь у міжнародних змаганнях тощо.

Цей ідеологічний наступ проходив у рамках тих самих ідей революції та абсолютної справедливості, які становили ідеологічну основу системи. Вони знайшли відображення в літературі та мистецтві. Класиком цього напрямку був Євген Євтушенко, але не тільки він. Так, "10 дней, которые потрясли мир" у Театрі на Таганці — часова метафора революції, інтерпретація кубинської революції в багатьох жанрах — просторова. Цю лінію можна простежити і в українській літературі (Б. Олійник, В. Коротич та інші). Багато людей у процесі своєї творчої та професійної діяльності поступово ставали в опозицію до цих принципових складових частин більшовицької системи — утилітаризму, псевдокультури, соціалістичного реалізму, сірости, поліційного тиску, настирливої планомірної русифікації. Ці люди ставали шістдесятниками (якщо можна вжити такий термін — "ставали").

Отже, шістдесятництво — культурно-ідеологічна опозиція системі, причому опозиція індивідуальна. З цього випливає, що за самою суттю своєю шістдесятництво неоднорідне. Причому його неоднорідність мала кілька рівнів: політичний, ідеологічний, національний чи індивідуальний спротив, психологічне несприйняття системи.

У конфлікт із системою за цим принципом міг стати і представник режиму — війська, партійних чи правоохоронних органів. Згадаємо феномени генералів Григоренка та Шапошникова, реакцію на нього влади — надзвичайно хворобливу та жорстоку.

Опозиція "більшовицьке — шістдесятницьке" мала культурно-психологічний характер: більшовицьке (сталінське) — жорстко ідеологізоване, зашорене. Пов'язане з відлигою — святкове, розкуте. У суспільстві, яке стомилось від постійного страху, арештів, доносів, з'явився культ спілкування, дружби, атмосфера свята. Не можна не пригадати і посилення західного впливу ("стиляги", та джаз). Гемінгвей був "головним радянським письменником 60-х". Відбувалася трансформація сприйняття адміністративної ієрархії, виникали нові соціально-культурні жанри. П. Вайль та А. Геніс(2) відзначають, що правдивість шістдесятників ховалась під маскою грубости. Найвагомим було фамільяризоване. П'ятика — обрядова кульмінація карнавалу 60-х, і саме під час застілля між іншим говорилося про найважливіше, суттєве. Стиль 60-х вимагав загостреної мужности, що підтвердилося в подальшій долі шістдесятників, хоча й пішли вони різними шляхами.

Відбулося послаблення цензури — з'явилися друком твори О. Солженіцина, друкувалися й нові автори, і реабілітовані, побачила світ "Україна в огні" О. Довженка, побільшало перекладів. Із таборів повернулися знані в Україні люди, такі, як Б. Антоненко-Давидович, що голосно і яскраво розповідали про ГУЛАГ. З'явився самвидав. Знайомство з працями М. Грушевського чи М. Костомарова не могло не повернути до роздумів про історичну долю української нації та держави(8).

Настав момент, коли "раннє" шістдесятництво досягло критичної точки і оформилось організаційно — виник Клуб творчої молоді "Сучасник", одне із угруповань шістдесятників, один із найяскравіших виявів українського шістдесятництва. Клуб виник в атмосфері, коли можна було зібратись великим гуртом і без страху говорити про мистецькі, ба навіть громадські проблеми. Виник як організація — було прийнято статут, який "погоджувався" у комсомольських та спілчанських інстанціях, були "керівні органи", велися протоколи засідань, був план заходів. Клуб мав емблему — "сонце-соняшник". Одне з джерел цього символу — ремінісценція із вірша Івана Драча "Балада про соняшник". "Сонце-соняшник" зображували на запрошеннях, афішах; його штаб-квартира містилась у 13-ій кімнаті тодішнього Жовтневого палацу.

Можна назвати помітних із відстані часу людей кола КТМ — Василь Симоненко, Василь Стус, Алла Горська, Веніамін Кушнір, Іван Світличний, Віктор Зарецький, які вже пішли від нас, а також: Лесь Танюк, Іван Дзюба, Іван Драч, Михайлина Коцюбинська, Михайло Брайчевський, Вячеслав Чорновіл та багато інших. Все це були тоді молоді люди, переважній більшості з яких було під 30 чи трохи більше. Але до кола КТМ були близькі і люди старшого покоління — Григорій Логвин, Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Надія Суровцева.

Шістдесятництво усувало більшовицьку деформацію — сприяло відновленню зв'язку часів: до шістдесятницьких кіл була близька Ірина Стешенко — дочка Івана Стешенка. У Києві зустрічали вояків УПА та колишніх членів КПЗУ, які поверталися з таборів; М. Брайчевський читав лекції з історії України; було зроблено спробу з'ясувати обставини масових поховань в Биківні, встановити контроль за руйнацією пам'яток архітектури — передусім церков.

Налагоджувалися контакти між Києвом і Львовом: М. Вінграновський та І. Драч виступали у Львові, театр ім. Заньковецької приїздив на гастролі до Києва тощо. У Львові виник подібний до "Сучасника" клуб "Пролісок". Встановлювалися дружні стосунки між шістдесятницькими групами по всьому СРСР, які потім часто проростали дисидентськими зв'язками. Набирав реальности такий фактор, як західна українська діаспора. Почали приїздити укра-

інці із Канади, Америки, Бразилії чи Австралії. Контакти з ними були під пильним контролем КГБ. Утім, видання польських чи словацьких українців можна було передплатити на пошті на загальних підставах.

Щодо нових соціально-культурних жанрів, то їм була притаманна особлива — "шістдесятницька" — атмосфера: Шевченківські свята, концерти хору ім. Верьовки, автобусні поїздки-екскурсії на чолі з Григорієм Логвином, а потім з Володимиром Прядкою по Україні(7). Під час цих поїздок, безпосереднього ознайомлення зі станом пам'яток в багатьох областях України, і було підготовлено низку документів про злиденний стан історико-культурних пам'яток. Відбулося кілька туристичних походів Карпатами, під час яких серед гуцулів розповсюджувався самвидав. Було поновлено традицію колядок — у середині 60-х років по Києву колядувало понад 10 гуртів. Великою компанією їздили в Ірпінь, до реабілітованого перекладача Григорія Кочура, та в Житомир, до реабілітованого прозаїка Євгена Концевича, де відбувались імпровізовані літературно-мистецькі семінари. У Пуща-Водицькому лісі, неподалік від хати Груні Лишак у Горенці влаштувалися пікніки. Осередками, де постійно і якимось спонтанно збиралися люди, стали квартири Алли Горської і її чоловіка Віктора Зарезького та подружжя Світличних.

Емблематичним катеємівським заходом були вечори — присвячені Іванові Франкові, Лесі Українці, Тарасові Шевченку, Лесеві Курбасу, Володимирі Маяковському. Офіційна частина могла поступово перерости в неофіційну, поети читали незаплановані вірші, могла пролувати заборонена для офіційного виконання пісня. Постановниками переважної більшості вечорів були Лесь Танюк та Микола Мерзликін. Після вечорів тривали довгі обговорення.

Як можна характеризувати катеємівців та й шістдесятників узагалі? Здебільшого це були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус — члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувались. Хоча цей період відносного благополуччя не був тривалим. Зіткнення шістдесятників з системою було неминучим. У своїх виступах і публікаціях Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба не дуже голосно, але іронічно й дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму; поезії Василя Симоненка несли якийсь особливий новітній "шевченківський" дух. Популярність Симоненка та Івана Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах.

У 60-ті роки Київська опера показала повну лисенкіану, і в ці ж роки виник феномен композиторів Валентина Сильвестрова, Лесі Дичко, Леоніда Грабовського.

Дуже характерне явище 60-х років — аматорський хор "Жайворонок". У ньому працювали Микола Рябокляч, Василь та Микола Литвини, Микола Шекера, Вадим Смогител. Хор здійснив декілька мандрівок Україною. У першій мандрівці йшли через Ржищів, Трахтемирів, Пії, Пивці, Канів, Черкаси. Відбувались цікаві зустрічі, знайомства — під час другого походу в Каневі зустрілись Василь Симоненко та Алла Горська. В першому поході брало участь 20 — 25, у другому — вже 60 чоловік.

Чи не найхарактернішою "шістдесятницькою" театральною подією були спроби підготувати вистави "Ніж у сонці" за поемою Івана Драча, "Отак загинув Гуска" Миколи Куліша та "Правда і кривда" Михайла Стельмаха. Режисером був Л. Танюк, ескізи декорацій, костюмів та афіші Алли Горської.

У Києві можливості здійснити ці вистави не було абсолютно. Виставу "Отак загинув Гуска" повезли до Львова, але і там її було заборонено на етапі репетицій. Так само не вдалося поставити в Одесі п'єсу Стельмаха. Не можна не згадати і вистав М. Мерзликіна у кльвівському ТЮГу: "Сто тисяч" І. Карпенка-Карого, "Чортів млин" Я. Дрди та І. Штока, "Пляшечки" О. Хмелика.

Тоді ж, на початку 60-х років відбулося друге відкриття народних художниць М. Приймаченко, Г. Собачко-Шостак, інших майстрів цього нап-

рямку. Відбулося це за участі київського мистецтвознавця Г. Местечкіна та художників з кола КТМ "Сучасник".

Клуб було створено в останні дні 1959 року групою студентів театрального інституту та консерваторії, а набув він свого "оформленого" стану, коли до нього прийшла велика група художників — В. Кушнір, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Зарецький, М. Стороженко і він набув національного українського спрямування(8). Першим головою Клубу був Л. Танюк, а коли комсомольським керівництвом було поставлено умову його усунути, то обрали В. Зарецького. Останнім заходом Клубу можна вважати вечір, присвячений В. Маяковському навесні 1964 року.

Далі творчість, громадське та особисте життя членів Клубу та його кола склалося по-різному і часто трагічно. У грудні 1963 року, в 27-літньому віці, помирає Василь Симоненко. 1964 рік — Шевченківський ювілей. І саме в ніч з 8 на 9 березня у вестибюлі червоного корпусу Київського університету було демонтовано і пошкоджено вітраж (тимчасовий варіант у натуральний розмір), виконаний О. Заливахою, А. Горською, Л. Семикіною, Г. Севрук, Г. Зубченко. Створена Спілкою художників комісія, яка мала займатися цим інцидентом, зробила висновок, що "неправильно" чи навіть "вороже" потрактовано образ Шевченка, і вітраж неприйнятний. Пізніше на цьому місці було встановлено вітраж київського художника В. Задорожного. Того ж року — пожежа у Публічній бібліотеці. У жовтні знімають з посади Микиту Хрушова...

1965 року в серпні — вересні було заарештовано більше двадцяти осіб — це Микола та Богдан Горині, Євгенія Кузнецова, Ярослав Геврич, Іван Гель, Іван Русин, Михайло Осалчий та інші. У листопаді було заарештовано С. Караванського. Це були перші значні післясталінські арешти в Україні з політичних мотивів. Можна з певністю припустити, що під агентурним та технічним контролем КГБ були всі структури та заходи КТМ "Сучасник"(5). Весною 1966 року пройшли процеси, було винесено вироки — від одного до п'яти років ув'язнення. Коли засуджені повертались, їх урочисто зустрічали: так, повернення з неволі Опанаса Заливахи було відзначено банкетом в ресторані "Наталка" з промовами і співами. В. Чорновіл уклав книгу документів "Лихо з розуму" про заарештованих в 1965 році, за що його було засуджено в 1967-му. 1968 року в керівні партійні органи Союзу було направлено лист-протест із приводу арештів В. Чорновола та деяких московських дисидентів. Його підписало близько 140 осіб в основному киян; точної цифри немає, бо було кілька варіантів листа. Було розпочато партійні і адміністративні репресії проти підписантів — погрози, партійні санкції; на людей чинив тиск КГБ, послугуючися притаманними йому спеціальними методами. Того ж року було брутально задушено "Празьку весну". Більшовизм знов набирав сили. Люди починали боятися спілкуватися один з одним, заляканість і масова тривога наростали. В 1970 році на тривалий термін було засуджено В. Мороза, вбито А. Горську. Але всі інші шістдесятники ще липались на волі. У січні 1972 року пройшли наймасовіші після боротьби КНВД-ВЧК з ОУН-УПА арешти в Україні. Цю дату можна вважати кінцем 60-х років, але не кінцем шістдесятництва...

(1) Архисезер А. Россия как большое общество. // Вопросы философии. — 1993. — № 1.

(2) Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. // Театр. — 1992. — № 4.

(3) Гефлер П., Сульба Хрушова. История одного неусвоенного урока. // Октябрь. — 1989. — № 1.

(4) Гудзь Ю. Доповнення до статутів мовчання. // Світовид. — 1994. — № 1 (14).

(5) Русин І. На Володимирській, 33. // Зона. — 1993. — № 5.

(6) Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід. // Блудні сини України. — К., 1993.

(7) Світлична Н. Як не зігнешся, то не зігнеть (інтерв'ю). // Україна. — 1992. — № 12.

(8) Танюк Л. Через терни до істини. Пам'яті Алли Горської. // Образотворче мистецтво. — 1990. — № 5.

Георгій ЛЕБЕДЄВ

КАТЕРИНА КРИЧЕВСЬКА-РОСАНДІЧ

У вересні 1993 року в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві відбулася виставка живопису Катерини Кричевської-Росандіч. Виставка привернула увагу численних панувальників мистецтва. Акварельні та гуашні твори вражали глядачів неповторною красою краєвидів і чудовою технікою. До того ж вони вперше зустрілися з авторкою — українкою, яка живе і працює в Каліфорнії (США).

Народилася мисткиня 1926 року в Києві. Походить із родини українських мистців Кричевських. Батько її, Василь Васильович Кричевський — художник, автор декорацій до славнозвісного кінофільму О. Довженка "Земля". Дядько, Микола Васильович, який від 1920-х років жив і працював у Франції, — відомий блискучий аквареліст. Дід, Василь Григорович Кричевський — визначний український архітектор, живописець, графік, театральний художник, знавець українського народного мистецтва. Його брат, Федір Григорович, — один із перших ректорів Української державної академії мистецтв, пізніше професор Київського державного художнього інституту. Його живописні твори є одним із найвищих осягнень української художньої культури ХХ сторіччя.

У цьому сузір'ї майстрів українського мистецтва яскраво сяє і талант Катерини Василівни. Її живопис споріднений із творчістю інших представників родини Кричевських за реалістичністю стилю, життєрадісним світовідчуттям, національною самобутністю і майстерністю, — але відмінний своєрідністю тематики, манери і техніки виконання. І це природно: адже справді талановитий художник, сприймаючи уроки майстрів і опираючись на них, віднаходить власну художню мову, свій творчий шлях.

Катерина почала малювати змалечку, під керівництвом батьків, зокрема й особливо — матері. "Я дуже вдячна їй, — говорить Катерина Василівна, — за перші настанови і критику. У неї дуже гарне відчуття колориту. Вона мала великий художній смак і відчуття того, що є справжнє, а що фальшиве в мистецтві. Її уроки багато дали мені". Майбутня художниця перейняла від батьків любов до мистецтва, розуміння краси й естетичні уподобання. Освіту почала здобувати в Київській художній школі.

1943 року Катерина разом із родиною виїхала за кордон, спочатку до Чехословаччини, а звідти — до Німеччини. Навчалася в художньо-промисловій школі у Празі та в Гайдельберзькому університеті. 1949 року сім'я переїхала до США й оселилася в Каліфорнії. Роки емігрантського життя для них були скрутними. "Тоді, — писала Катерина Василівна, — батьки працювали на тих роботах, які могли знайти. Ніяких привілеїв, як і всім тогочасним емігрантам, їм не було..."

У надзвичайно тяжких матеріальних і моральних умовах Кричевські не опустили рук. Їх невтримна творча енергія, невтомна праця, віра в свої сили і здібності допомогли подолати труднощі. Досить швидко вони здо-

були популярність і визнання. Донька ж наполегливо студіювала живопис. По-справжньому віднайшла вона себе і розкрилась як художниця в пейзажі, відкриваючи глядачеві красу, ліричність і чарівність природи своєї батьківщини. Її твори підкоряють не екзотикою, а передовсім утіленими в них світлим, радісним світовідчуттям і душевною теплотою.

Почала виставлятися Катерина Василівна ще 1943 року в Києві. А в 1945 році у Мангаймі (Німеччина) одержала другу премію на міжнародній виставці художників. Її твори експонувались у багатьох містах Америки, Канади та інших країн: від 1949-го до 1993-го мала 47 персональних і була учасницею 53 групових виставок. Її творчість представлена в Національному фонді образотворчого мистецтва США (Вашингтон), Українському музеї (Клівленд), Українсько-Канадському музеї-архіві (Едмонтон), у Шевченківському національному заповіднику в Каневі та інших зібраннях. Багато її картин — у приватних збірках по всьому світу.

Творчість Катерини Кричевської-Росандіч високо поцінована фахівцями. Зокрема, відомий мистецтвознавець Вільям Торфі у своїй рецензії 1986 року пише: "Побачивши картини Катерини Росандіч уперше, я вражений був не лише їхньою особливою технічною досконалістю, але також їхньою здатністю викликати ефект присутності. ...Століттями мистці розвивають цю тему, але пані Росандіч вносить до жанру пейзажу свіжий та енергійний струмінь".

Художниця застосовує різні матеріали. В її доробку є картини, виконані олійними фарбами, аквареллю і тушшю, гуашшю і тушшю, пастеллю. Але найчастіше вона малює аквареллю і гуашшю.

Акварель — чудова фарба. Її особливості — прозорість, свіжість, звучність і легкість. Акварельний живопис дуже складний, бо потребує достовірного малюнку, одразу вірного обрання кольору й тону. Живопис же гуашшю, на відміну від акварельного — матеріальний, лаконічний і площинний. Художниця взаємодоповнила ці техніки їх специфікою; унаслідок цього акварель набула насиченості кольору, а гуашевий живопис — певної прозорості й легкості.

Живопис Катерини Кричевської-Росандіч не обмежений якоюсь одною темою. В її творах майстерно зображені широкі простори моря, обжиті людьми його береги, плеса річок, міста і передмістя, площі і вулиці, окремі старовинні споруди, природні ландшафти, побутові сюжети. Сюжет творів завжди життєвий, достовірний і ефектний, композиція — зрівноважена, форми винахідливо узагальнені й виразні. Образи викликають у глядача "ефект присутності".

Багато творів художниця виконала з натури у США, Франції, Італії, Швейцарії та інших країнах. Чудовими є, скажімо, відображені нею краєвиди каліфорнійського узбережжя Тихого океану. В них авторка піднялася до висот поезії. Особливо чарівний пейзаж "Саусаліто" (1986). Вигадливо оперуючи сріблястими тонами, майстриня блискуче відобразила осяяні сонцем легкі хмари і гладінь штильового моря, глибінь і повітряність реального простору. За поетичністю близьким до цього твору є і "Захід сонця над затокою" (1979). Засоби художнього образотворення спрямовані тут на виявлення рідкісного миттєвого стану природи, коли все — і небо, і земля, і вода — осяяні віддзеркаленим згасаючим сонячним промінням.

У Парижі художниця обрала за об'єкти свого твору річку Сену з стародавніми мостом і набережною (1976), знаменитий Монмартр (1986); в Італії — ефектно зобразила нічну Венецію під зоряним небом (1969); її увагу привернув і вечірній Нью-Йорк із нагромадженням хмародерів темні силуети яких підносяться над узбережжям широкого гирла Гудзона (1962).

Змалювала вона і Гарлем (1969) — негритянські квартали на околиці Нью-Йорка, створила виразні образи пристані та доків Сан-Франциско (1965, 1968).

Працюючи в Каліфорнії над українською тематикою, художниця не могла бачити натуру і цілком покладалася на ті образи, що збереглися в її пам'яті ще з дитинства; дещо нагадув їй і доемігрантський доробок батьків. Українська тематика в її живописі була представлена на київській виставці жанровими творами і пейзажами: "Гуцульський Великдень" (1974), "Різдво в Карпатах" (1990), "Пам'ятка архітектури" (1980), "Путивль" (1980), "Мо-настир" (1980) та інші своєрідні, глибокі твори.

Показані в Києві роботи Катерини Кричевської-Росандіч складають лише невеличку частину її живописних розповідей про Україну. Незрівнянно більше творів художниці на цю тему лишилося за кордоном, де вони успішно репрезентують українське мистецтво і популяризують Україну. Про це свідчить уже згадуваний Вільям Торфі, який, відвідавши сім років тому Каліфорнійську майстерню Катерини Василівни, написав: "Численні зображення українського сільського краєвиду дозволяють відчутти привабливість її батьківщини".

Богдан ПЕВНИЙ

САЛЬВАДОР ДАЛІ: РАННІ РОКИ

Можна сміливо твердити, що в Україні 1960-х років, а то й раніше, найвідомішими із старих майстрів були Геронім Босх і Пітер Брейгел, а із сучасних — контрверсійний Сальвадор Далі.

Чи воно так і чому, можна сперечатися, але у випадку Далі хочеться вірити: тому, що його академічна манера письма була близькою до здавна плеканої реалістичної методи в навчальних закладах України і протилежною до не завжди зрозумілих та недоступних формалістичних і абстрактних шукань західних мистців.

Але були й інші, глибші причини. Зокрема, бажання бути іншим, вирватись із сірого застою, хоча б у нереальність — у світ, що начебто існує в уяві, уві сні. Якщо ж виринала потреба виповісти наболіле — то в який спосіб, якщо знову ж таки не через химерні видіння — алегоричні, метафоричні, символічні. Звідсіль і поява у той час творів Івана Марчука, пізніше — Андрія Антонюка. А якщо згадати спадщину, то тут помітні й витоки — наприклад, трагічна доля Юхима Михайлова з його своєрідним символізмом.

Моя перша зустріч віч-на-віч із проявами цієї символічної аномалії в українському образотворчому мистецтві відбулась у Києві весною 1970-го, коли мені показали близько трьох десятків діапозитивів із картин незнаного мені тоді Івана Марчука. Признаюся — тоді я був захоплений побаченням: Марчукові картини були заповнені композиці-

Сальвадор Далі, "Портрет мого батька", 1920, олія на полотні. Фундація Галя - Сальвадор Далі. Фігерас, Іспанія.

Сальвадор Далі. "Автопортрет", 1921, олія на полотні. Музей Сальвадора Далі, Ст. Пітерсбург, Флорида, США.

Сальвадор Далі. "Портрет Люїса Бюню-ела", 1924, олія на полотні. Мистецький Центр Королеви Софії, Мадрид, Іспанія.

Сальвадор Далі. "Жінка, що сидить: ракурс зі спини", 1925, олія на полотні. Мистецький Центр Королеви Софії, Мадрид, Іспанія.

ями, незрозумілими для невтаємничених у загадки їх символіки. Посторонньому лишалася лише одна можливість — відчувати. Інтуїція підказувала, що тут ідеться не так про загальноприйняті умовні знаки, як про розповідь відомими лише авторові символами доволі життєвої трагікомедії. Я бачив раніше праці нонконформістів і дисидентів — були вони цікаві, талановиті, обов'язково — з більшою або меншою мірою символіки; але тоді на їхньому тлі картини Марчука перевищували все інше. Можливо, це моя уява сприймала тоді тільки те, що було їй близьким. Основані на персональному відчутті, твори Марчука стояли на цілком іншому "плато", відокремленому безоднею від офіційного малярства — отих сотень нудних, бездушних картин, виконаних за всіма правилами соціалістичного реалізму і партійних настанов.

Щоправда, й у спробах матеріалізувати підсвідомі творчі імпульси легко задовольнитися стереотипними символами або ж ізловитися на приману дешевої псевдонаукової фантастики. Так бувало тоді, й уже минуло досить часу, щоб обтруситися від оп'яніння першим враженням, національними сантиментами й чітко усвідомити, що нонконформізм, сам по собі, не визначає якості мистецтва. Та й із малярства Івана Марчука зникли незвичні символи із сивоволосими прадідами, чорними воронами і безлигими деревами, — хоч Марчукова напружена атмосфера, відчуття присутності чогось надприродного збереглися. Не дай Боже їх утратити...

Тоді, у час застою, коли я врядигоди відвідував Україну, мене просили обов'язково передати щось із репродукцій мистецьких творів західних мистців, особливо Сальвадора Далі. Я вислав товсті книги, а вони, як правило, застрягали в ру-

ках цензорів або поштових митників.

Ми звикли нарікати, не усвідомлюючи, як усе довкола нас змінилося.

Для тих, що не стежили пильно за назриваючими подіями, весна 1987-го року жайворонком принесла несподіванку — виставку "Погляд" у залах Київського політехнічного інституту. Господи, яке це було щастя — вдихнути свіжого повітря! Правда, ще у квітні цього самого року "Погляд" випередила ще, по суті, офіційна виставка "Молодість країни" у Республіканському будинку художника в Києві, що картиною Євгена Гордійця "Ранок нового дня" заповідала грядущу переміну. За цією виставкою, у тому ж Київському політехнічному інституті, у червні — серпні 1988-го відбулася виставка "Діалог через віки". У вступній статті до її каталога Анатолій Макаров, між іншим, писав так:

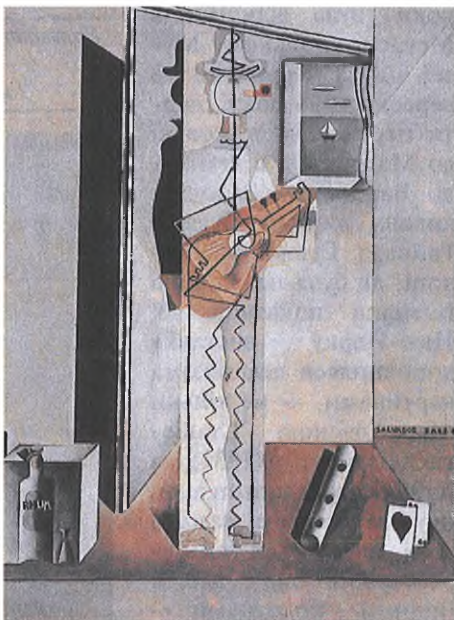
"Сучасні художники Києва у своєму розумінні художньої умовності пішли значно далі своїх давніх (і зовсім "недавніх") попередників, аж до сюрреалістичних фантазмагорій. Такі твори багаті у дечому подібні до наших сновидінь. І в принципі вони мають для нас таке ж психологічне значення, як і сни: перш ніж розум усвідомить, що саме непокоїть його наяву, в реальному житті, наша, як казав Іван Франко, "сонна уява" невтомно малюватиме перед внутрішнім зором фантастичні образи ще незрозумілих для нас і тому загадкових станів і переживань. Сюрреалізм — це сучасна казка в живописі, це картини-сновидіння, образи мрій і тривожних марень."

Не дивина, що молоді українські мистці в добу застою і непроглядної духовної темноти потребували репродукцій творів Сальвадора Далі — одного із найпопулярніших мистців ХХ століття. Без найменшого зусилля можна виправдати їхні бажання замінити обов'язкових до-

Сальвадор Далі. "Венера і моряк", 1925, олія на полотні. Ікеда Музей Мистецтва ХХ ст., Шізука-Кен, Японія.

Сальвадор Далі. "Великий Геракл і мала пляшка", 1925, олія на полотні. Мистецький Центр Королеви Софії, Мадрид, Іспанія.

ярок і натхнених мозольною працею робітників безтілесними, нематеріальними, позбавленими земного тяжіння сюрреалістичними істотами. Все-таки слід здавати собі справу з того, що сюрреалізм на Заході пережив свій Zenit ще у 1920-х роках, і повторювати повторене — це тупцювати на місці. Нехтування цією істотою може мати далекоїдучі негативні наслідки.

Багато зі звеличників Сальвадора Далі, довідавшись про його чергову персональну виставку в престижному Метрополітальному Музеї у Нью-Йорку, сподівалися побачити її показною, бундючною і ретроспективною, гідною завжди спраглої сенсації гордовитого її любимця.

Певно, що вони були розчаровані.

Виставка "Далі: ранні роки" була відкрита в Метрополітальному Музеї від 28 червня до 18 вересня 1994 року, звідти перенесена в жовтні до Мадриду, а в лютому до Барселони. Започаткована ж вона була в Гайвард Галерії у Лондоні, де була невеликою і менш показною. У Нью-Йорку виставка доповнилася декількома картинами, — не тільки славнозвісною "Сталістю пам'яті" (1931) з пливкими годинниками, що, за описом самого Далі, плавають як перестарілий сир", але й іншими полотнами —

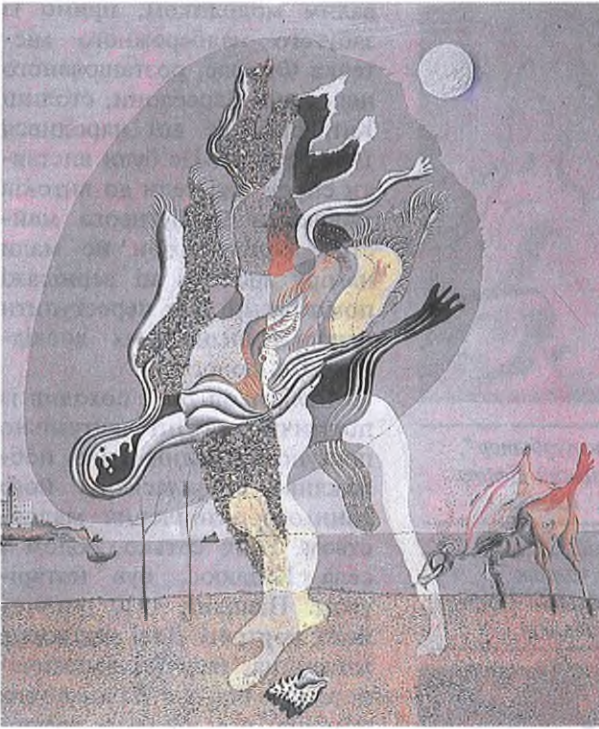
Сальвадор Далі. "Барселонський манекен",
1926, олія на полотні.

Фундація Галя - Сальвадор Далі, Фігерас, Іспанія.

Сальвадор Далі. Етюд до "Мед солодший від крові",
1927, олія на полотні.

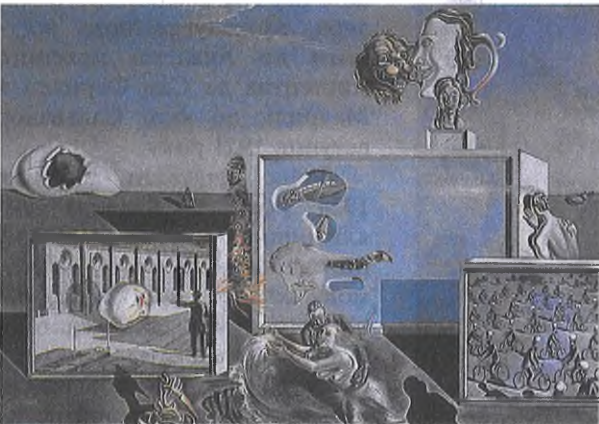
З приватної колекції, Париж, Франція.

*Сальвадор Далі. "Гнилий осел", 1928, олія на дереві.
Франсіс Петіт, Париж, Франція.*

*Сальвадор Далі, "Люміновані розкоші",
1929, олія і колаж на картоні. Музей
Модерного Мистецтва, Нью-Йорк, США*

прецизним "Дівоча спина" (1926), кубістичним "У шану Еріка Санте" (1926), "Гнилий осел" (1928), "Люміновані розкоші" (1929), етюдом до картини "Мед солодший від крові" (1927) та іншими творами. У Нью-Йорку ясніше, ніж у Лондоні, можна було встановити, куди йшов Далі (а не тільки звідкіля він прийшов), хоч негрішно було би показати й децю із доробку зрілого Далі.

На виставках не було нічого із загальновідомого Далі останньої половини століття (помер він 1989 року) — періоду, коли художник старанно ініціював свій персональний культ і до пересадки бідкувався своїм матеріальним достатком (за це винахідливий друг Андре Бретон дотепно прозивав його Авідом Доларом). Не було на виставках і праць із того періоду, коли в Далі вже вичерпався запас молодечих ідей, а зросли ринкові вимоги, заспокоювані самоповторюванням. Не були це виставки творінь підстаркуватого чванька і пустуна, який (про що шептали зловілі язики) підписував тисячі порожніх аркушів паперу, що перетворювалися у трафаретні літографії та затоплювали мистецькі торговийща.

Натомість були це виставки менше знаного Далі, який з'явився на міжнародній арені талановитим, самозалюбленим, випещеним і зух-

Сальвадор Далі. "Великий мастурбатор", 1929, олія на полотні. Мистецький Центр Королеви Софії, Мадрид, Іспанія.

Сальвадор Далі. "Незримий чоловік", 1929-32, олія на полотні. Мистецький Центр Королеви Софії, Мадрид, Іспанія.

валим молодиком, прямо із забутого надбережного містечка Фігерас, розташованого неподалік Барселони, столиці Каталонії, де він народився 1904-го року. Це були виставки спроб, які вели до витоків творчості майбутнього майстра. Організатори не мали наміру зробити ці вернісажі помпезними, ані переступити наперед визначених дослідницьких порогів.

Сальвадор Далі походив із політично та інтелектуально поступової родини, що поблажливо ставилася до його раннього захоплення малярством. Його батько, родом з села Кадакюс, був нотаріусом. Пізніше, 1920 року, у його портреті Далі відтворив міщанина, начебто запозиченого із одного з Бальзакових романів, — у чорному костюмі з обов'язковим кишеньковим годинником на золотому ланцюжкові, на жовтогарячому тлі Кадіської затоки, куди родина Далі заїжджала влітку на відпочинок.

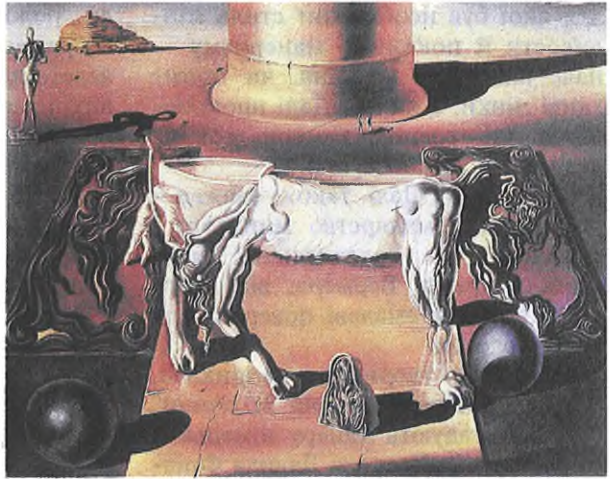
Після буйного проходу крізь усілякі школи у Фігерас, де учитель на прізвище Нунез, вчив його початкових таємниць поправного рисунка, Сальвадор висловив бажання вчитися малярства. Батько, щоб забезпечити синові кар'єру академічного маляра, заохочував його вступити до Академії красномистецтва де Сан-Фернадо в Мадриді, до якої Сальвадор вступив 1921 року.

Зайво згадувати, що вже 1924 року Сальвадора виключили з Академії за погану поведінку — точніше, за відмову складати іспити, позаяк, на його думку, екзаменатори були некомпетентними... Правду кажучи, Сальвадор, попри свою непримиримість,

послідовно й сумлінно переймав академічні методи від похилого віком історичного маляра Морена Карбонеро, що здавна викладав у мадрридській школі, ще тоді, коли там навчався Пабло Пікассо. Але, понад усе, Сальвадор "вигодував" себе сам на вченні Зігмунда Фрейда і філософських трактатах його послідовників. Знайомлячись із мистецькими публікаціями, Сальвадор ревно цікавився кубізмом і футуризмом, зокрема метафізичним малярством, яке уважав найціннішим.

Уже замолоду Сальвадор почав ширити про себе міти: "Як мені було сім років, я хотів бути Наполеоном, — розказував він. — Від того часу мої амбіції значно зросли". Він змалював себе Мефістофелем — у профіль, із люлькою в зубах, головою, покритою капелюхом із широкими крисами, прибраною театральною позою. Він вигадав на себе карикатуру — таку, щоб його можна було на ній легко впізнати — волосся, як стріха, дві стрільчаті брови, овальні очі та довга риска замість носа.

Йому треба було дещо більше часу, щоби відкрити свій спосіб малювання, знову ж такий, щоб його можна було легко пізнати. Він метаморфозував, перетворював стилі, одна по одній свої праці, що

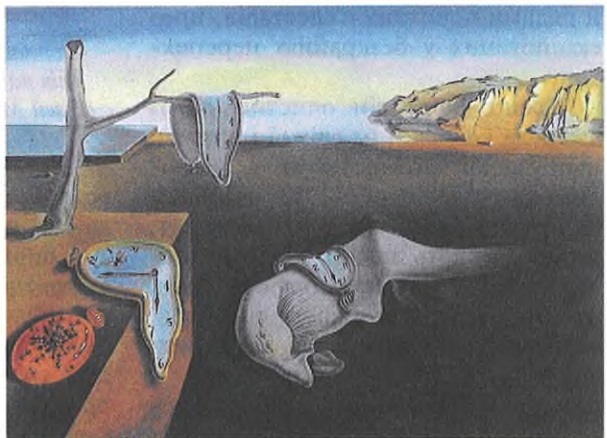
Сальвадор Далі. "Незрима жінка у сні", 1930, олія на полотні. Національний Музей Модерного Мистецтва, Париж, Франція.

було доказом його фізичної вправності, не кажучи вже про свідому холодну кар'єристичну вирахованість.

Водночас Сальвадор Далі поглинав жадібно все те, що спостеріг у творчості інших — від Зурбарана до Гойї, від Бекліна до Дерена, від дадаїзму до Де Кіріко, Карри, Міро, Озенфанта, Пікассо — до останнього передовсім.

На збентеження своїх критиків, молодий Далі "скорострільно" продукував свої твори у стилі кожного із згаданих попередників. Не було це лише задирливим наслідуванням (хоч могло бути саме таким), але, напевно, і продумана поза,

Сальвадор Далі. "Сталість пам'яті", 1931, олія на полотні. Музей Модерного Мистецтва, Нью-Йорк, США.

для якої був необхідним стиль мінливості й показного манеризму — наче вишукане вбрання, чи примхливі ціпки, з якими Далі прогулювався, чи, врешті, химерні довжелезні навосковані вуса...

Очевидно, Далі також зважав і на німецьке малярство минулого і сучасного, на голландських майстрів, зокрема, Вермера, від якого він запозичив емалеві поверхні для своїх полотен.

Такі його твори, як, наприклад, "Сидяча дівчина, бачена зі спини" (1925), нагадують манеру німецького романтика Каспера Давида Фрідріха; рисунки із нічного життя Мадриду початку 1920-х років наводять на думку про близькість до праць сучасників Далі — німецьких мистців із середовища "Нової предметності" (Грош та інші). У Гойї він запозичив образи літаючих відьом, засохлих дерев із почленованими тілами, що згодом перетворилися на годинники.

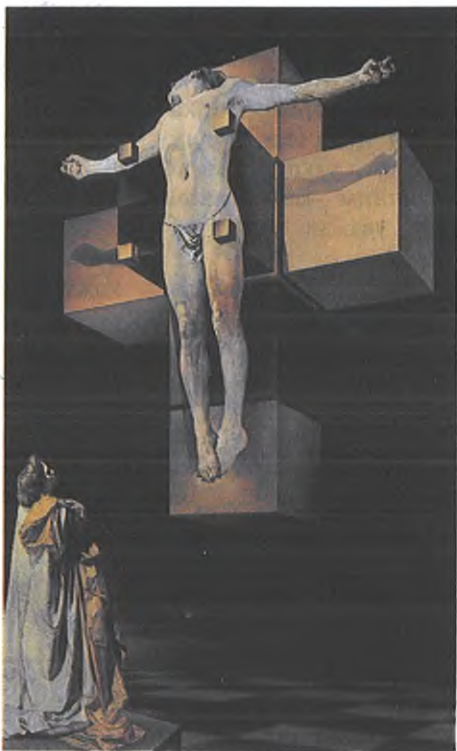
В одному з рисунків Сальвадор Далі "підкорився" Сера, у іншому — "Портреті композитора Мануела де Фалли" — вторував Пікасовому рисункові зі Стравінського. Вплив Пікассо (якщо імітацію можна назвати впливом) пронизує усю ранню творчість Сальвадора Далі.

Від Де Кіріко і Маргрита навчився Далі збуджувати уяву зображенням безконечних просторів — наче соляних пустель, що простягаються в незриму далечінь, або колонадами й рядами порожніх п'єдесталів, проєкційованих у безкрайню перспективу.

Врешті-решт він очистив усі ті джерела надавши їм свіжої і справді напруженої вагомості, як у "Невидимому чоловікові" (1929 — 1932), який поєднує багато з тих прикмет, що визначають зрілого Далі. На завершення сама метаморфоза стала предметом його метафор, символів, алегорій — переходу суцільних форм у м'які, кам'яних обличчя людські. Його уява виповнилася снами і привидами із затопленими

до половини тілами, подвійними зображеннями, зігнутими головами, велетенськими статевими органами, викривленими формами, гнилими ослами, роями бджіл, краєвидами із глибокими тінями, що стеляться по кам'яній поверхні...

1928-го року Сальвадор Далі вперше відвідав Париж і познайомився з Пікассо. Він залізниць: ще 1922 року в Парижі оселився німець із Кельна — Макс Ернст. Цього ж

Сальвадор Далі. "Розп'яття", 1954, олія на полотні. Метрополітальний Музей Мистецтва, Нью-Йорк, США.

року Ернст відвідав Зігмунда Фрейда і за допомогою його психоаналізу опрацював естетичну теорію сюрреалізму. Він намагався показати образотворчими засобами підсвідому дію розуму, що проявляється у снах, галюцинаціях, інтуїції. Ці прагнення матеріалізувалися в зіставленні неспоріднених у житті тем

і предметів. А вже 1924 року Андре Бретон опублікував перший "Маніфест сюрреалізму".

Історія раннього Далі — це також історія поета Федеріко Гарсії Лорки. Їх пов'язувала близька приязнь — вони разом проводили довгі години, ділячись таємницями власних знахідок. Лорка малював із надприродною фантазією, і коріння анархістичних виявів у Далі виразно походять від прикладу Лорки і його ліричної фантазмагорійної мови. Далі та Лорка свого часу були настільки близькими, що Далі врешті відчув необхідність відчуження. Однак вони лишилися друзями до нещасливого кінця життя Лорки 1936 року (його розстріляли під час іспанської громадянської війни).

Сюрреалісти відійшли від анархістичного автоматичного письма дадаїстів, у якому замість творчої уяви панувала незв'язана підсвідомість. На противагу дадаїстичним указуванням на неминучу, фатальну руйну мистецтва і культури, сюрреалісти — попри всю їхню ірраціональність — шукали позитивної і конструктивної розв'язки. Сюрреалісти вважали, що всі людські дії опановані підсвідомістю, але імпульси, які з неї випливають, можуть бути скеровані в конкретне естетичне річчє.

Праці сюрреалістів природно поділялися на дві групи: першу — описову, позначену чистотою кольорів, натуралістичними формами і глибокою перспективою, що відтворювала подібну до снів атмосферу здебільше реалістичними засобами, і другу — менш описову, якій властиві грайливе зіставлення форм, напівстрахливих і напівкумедних, із переважно абстрактними символами. У проводі першої групи стояли Ів Танґі та Альберт Джакометті, лідерами другої були Андре Массон, Ганс Арп і Роберт Матта. Сальвадора Далі приписували до першої групи. Він же, гордий і самовпевнений, не був вдоволений

підрядним становищем — вірив у своє окреме покликання.

Треба відзначити, що на виставках "Далі: ранні роки" було експоновано більше 170 малюнків, рисунків, листів, листівок, рукописів, фотографій та інших документів. Винятково був цінним 17-хвилинний сюрреалістичний фільм "Андалузький пес" (1929 р.) — вислід співпраці Далі з Луїсом Бюнюелем; були показані його фрагменти, включно з класичним кадром різання ока бритвою на тонкі скибки. Був експонований портрет Бюнюеля 1924 року. Побіч портрета була виставлена фотографія Бюнюеля — пересічної на вигляд людини, протилежної до зображення Далі.

1937 року Далі їздив до Італії, де під впливом баченого повернувся до малярських засад Високого Відродження кінця XV — початку XVI століть, — засад, що їх, як і слід було сподіватися, він цілковито підкорив своїм сюрреалістичним задумам. Взоруєчись на здобутках творчости Рафаеля, він розвинув до досконалости детальну техніку малярства, якою виконував монументальні композиції. Його надохайні відтворення сонного стану і підсвідомости — глибоких ілюзій, облудних краєвидів і галюцинаційних привидів — справляли враження справжнього і дійсного. Часто почала з'являтися релігійна символіка — "Тайна вечеря" (1955), "Розп'яття" (1954) тощо.

Звісно, що згаданий тут останній період творчости Сальвадора Далі, краще за інші відомий на Україні, не увійшов у описувані виставки. Шукаючи визнання та бажаючи зберегти себе і своє мистецтво від насильства диктатури Франко в Іспанії, а згодом від гітлерівської експансії, Далі 1940 року поселився у США. Але й тут, попри незрівнянну популярність у деяких колах любителів мистецтва, він натрапив на перепони, що не дозволяли йому досягнути бажаної мети — зробити

сюрреалізм доступним для якнайширшого загалу.

Річ у тім, що зі зростанням абстрактного мистецтва до становища вишости над іншими мистецькими течіями і закріпленням за ним міжнародної гегемонії, одночасно знижувалася вартісність академічного (чи реалістичного) способу малярського вислову. Прихильники абстрактного мистецтва витворили діаграму, яка, немовби родинне дерево, розкривала, що все, на їх думку, доречне, виростає з "Коріння" — Поля Сезана, Поля Гогена, Жоржа Сера і Вінсента Ван Гога.

Мистецтво, що його започаткував Далі своїми ранніми працями

1920-х — 1930-х років, уже саме собою не було дрібним досягненням, і воно, можливо, здавалося сумнівним тільки заявдяки самоперетворенню самого Далі на публічне посміховисько в кінці життя. Правда вартість його ранніх праць не може бути заперечувана, що засвідчили виставки в Лондоні, Нью-Йорку, Мадриді та Барселоні.

Після смерти диктатора Франко і утвердження в Іспанії конституційної монархії Сальвадор Далі повернувся на батьківщину і був ушанований найвищими національними відзнаками.

Нью-Йорк, осінь 1994 року

Микола МУШИНКА

П'ЯТЬ РАЗІВ "ПОХОРОНЕНА", А ВСЕ Ж ТАКИ ЖИВА

В українському фольклорі існує повір'я: якщо когось оголосять мертвим, а він живе, — буде довго жити. Визначну українську письменницю, у 20-х роках члена літературного об'єднання "Плуг", Докію Гуменну вже п'ять разів оголошували мертвою, а вона живе і по сей день. Живе не у спогадах сучасників та нащадків чи в своїх творах (як належить визначним людям), а в затишній квартирі в самому центрі Нью-Йорка.

Уперше її було поховано на початку 30-х років, коли в радянській пресі її оголосили "куркульською провокаторкою", куркульською агенткою, що заховала своє справжнє обличчя класового ворога і нахабно пробралася в літературу, "ворогом, який намагався в художній формі протиставити себе історичній вирішальній ролі партії, комсомолу, усьому процесу соціалістичного будівництва", "куркульським трубадуром", "літераторкою з глитайсько-єфремовським обличчям" тощо. Отакими й аналогічними епітетами "частував" молоду письменницю навіть генеральний секретар ЦК ВКП(б) Станіслав Косіор з трибуни партійної конференції. У березні 1932 р. її вилучили з "Плуга", перестали друкувати... І раптом вона зникла із Харкова. Ніхто з її харківських друзів та знайомих не сумнівався в тому, що її або вбито, або запроторено в якийсь сибірський табір ГУЛАГу, де тендітна дівчина не мала найменшого шансу вижити. І за що така страшна кара впала на голову початкуючої письменниці із заможної селянської родини з Київщини, яка щойно вирвалася із села?

Затаївши своє "соціальне походження", вона закінчила Київський Інститут народної освіти (у професорів О. Грушевського, О. Оглобліна, М. Зерова, П. Филиповича) і тоді ж виявила свої літературні здібності. Її ще 1923 року, студенткою, за рекомендацією її учителя Дмитра Загула прийняли у Всеукраїнську спілку селянських письменників "Плуг", яку очолював "живий класик української пролетарської літератури" — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України в Харкові Сергій Пилипенко (1891 — 1943). Від самого початку він не лише стежив за її творчістю, але й формував її художнє зростання. До неї так і прилипло означення "вихованка Пилипенка". Згодом, завваживши в ній небуденний талант, Пилипенко витяг її із Києва до столичного Харкова. Вона їздила у відрядження, спілкувалася із робітниками, селянами, у своїх творах "Листи із степової України", "Ех, Кубань ти, Кубань, хлібородная", "Стрілка коливається" та інших описала реальну правду життя. Писала про те, що селяни не прийняли революції, що колективізація робить із селян жебраків, що сільське господарство руйнується, занепадає, що Україні загрожує голод. І то ще у 1928 — 29 роках! Не оминала вона й національних проблем.

Та партійній номенклатурі не йшлося про правду, а про сліпе виконання наказів зверху, хоч би якими безглуздими вони не були. Ім'я Докії Гуменної лунало з партійних трибун поряд з іменами С. Єфремова та Г. Косинки, яких після цих промов було заарештовано. Арешт Докії був лише питанням часу. Отож влітку 1932 р. вона виїхала в Туркестан, де зайнялася вивченням історії і давньої культури туркменів. До Харкова більше не повернулася, а після пев-

ного часу переїхала до Києва, де собі тихцем жила: працювала, скінчила курс сценографії, вивчала чужі мови, історію; бідувала, не беручи жодної участі в літературному процесі. Для української радянської літератури вона була мертвою.

"Воскресла" вона 1939 року, коли С. Косіора розстріляли як "ворога народу", а всю його політику оголосили антинародною. Докію Гуменну, як безпосередню жертву Косіора, — ... "реабілітували".

Ось як згадує Докія Гуменна про цей період в листі до автора від 22 жовтня 1994 р.:

"Треба Вам сказати, що ці погроми та одлиги весь час коливалися. Було й таке, що мене на вулиці зустрічали письменники, підбадьорювали, наказували не кидати пера, а от Василь Козаченко, секретар журналу "Радянська література", казав: "Косіора вже нема. Принесіть щось, видрукуємо". Отож у мене були свіжі вражіння з Наркомздоров'я, я й принесла "Вірус". Крім того, таке диво: одна польська газета, не маючи співробітників та матеріалу, відрядила мене на Одещину, за матеріалами для посівної кампанії. Було й таке. Отож звідти винесла я скаргу колгоспниці на тяжке життя та "коли б уже швидше той соціалізм, бо вже не можна витерпіти". (Оповідання "Обіцянка"). Отож тоді мене й викинули з колективу київських письменників за відсутністю друкованої продукції. Я задихалася від канцелярщини, а в мені роїлися в голові творчі задуми... Трипільська культура на землях, де я народилася... Писати ж, як партія каже, в мене не було ні уміння, ні бажання".

Козаченко, до речі, слова дотримав.

Проте її повість "Вірус" ("Радянська література", 1940, ч. 3) про бюрократичне загнивання радянського суспільства викликала шалену лютю партійної критики. На неї знову накинулися зі всіх боків. Д. Гуменна знову стала "відомою куркульською письменницею", "наклепницею на радянський лад", "класовим ворогом"... Ось як оцінив цю повість тодішній чільний критик-ідеолог Ілля Стебун: "Повість відомої куркульської письменниці Докії Гуменної повна наклепів на радянську владу. Ми повинні чуйно пильнувати чистоту пролетарської ідеології в нашій радянській літературі і давати рішучу та негайну відсіч усяким вилазкам класового ворога, якими б невинними формами вони до нас не показувалися... Ми повинні оточити презирством і зневагою тих авторів, що не хочуть чи не здібні влитися в потужне русло радянської, справді партійної літератури" (Д. Гуменна, Дар Євдотії. — Нью-Йорк, 1990. — т. 2. — с. 310).

Це вже був прямий заклик до ліквідації Д. Гуменної як "класового ворога". На людській мові це значило — "ізолювати". Останнім смертельним пострілом уцілила в Докію Гуменну московська "Правда" 23 жовтня 1940 р. — розгромною критикою під назвою "Лживая повесть", в якій, окрім вище наведених означень, авторку названо ще й "графоманкою", "дрібнобуржуазною націоналісткою", "повзучою емпіристкою" тощо. В умовах, коли за далеко менші "гріхи" людей розстрілювали, ніхто не сумнівався, що одна із "трійок" НКВД і до Докії Гуменної застосує "вищу міру покарання". Як письменниця вона і справді перестала існувати. Її поховали вже вдруге.

Удруге вона "воскресла" під час німецької окупації Києва, нав'язавши неслівливі стосунки з новоствореною Спілкою письменників України: одна із новел Д. Гуменної "Пахощі польових квітів" появилася на сторінках журналу "Літаври" (1941, ч. 3), що його редагувала Олена Теліга. Німці закрили "Літаври", розігнали Спілку письменників і всіх чільних представників (подружжя Теліг, Ірлявського, Рогача) розстріляли у Бабиному Яру біля Києва. Оскільки Докія Гуменна на людях майже не з'являлася, в Києві думали, що і її замордовано в гестапо. А в неї саме тоді смертельно захворіла мама. Докія відійшла від літератури, зосередивши всю увагу на найближчій людині. Мар-

но... Смерть мами і ростріли невинних людей, стали для неї шоком, з якого вона довго не могла спам'ятатися. Поховавши маму, вона із своїх комірчин (які часто доводилось міняти) нікуди не виходила, майже ні з ким не зустрічалася. В якомусь екстазі вона відновляла в пам'яті всі розповіді мами і виклала їх на папері. У воєнному хаосі й терорі її вважали мертвою.

Втретє вона "воскресла" у Львові наприкінці 1943 року, опублікувавши на сторінках журналів "Дорога", "Нові дні", "Засів", "Львівські вісті", "Краківські вісті" низку оповідань і нарисів, написаних ще у 30-х роках — "для шухляди"... Зі Львова дорога її повела на Закарпаття, у Словаччину, Австрію, Німеччину, а в 1950 р. — до США. Головним її скарбом був наплічник з рукописом чотирьохтомного роману "Діти Чумацького шляху", який вона берегла, як зіницю ока. Над ним вона ще довго працювала. "Так то, щоб написати про Україну, треба було покинути Україну," — писала вона, перекрочивши 90 рік життя.

Для української радянської літератури вона залишилася мертвою. Її післявоєнні твори в Україні взагалі не згадувались, а довоєнні носили на собі печать оцінок 30-х років (див., наприклад, 6 і 7 томи "Історії української літератури", виданої 1970-го в Києві.) Вже в часи горбачовських реформ її називано "найнебезпечнішим ворогом", "письменницею, що заплямувала себе зрадою" ("Вітчизна", 1988, ч. 4).

Та вона не переставала писати, заробляючи на хліб насущний здебільша фізичною працею. У згаданому вже чотиритомному романі "Діти Чумацького шляху" (перше видання — 1948 — 51; друге — 1983) вона з неймовірною переконливістю подала художній опис України від початку століття до 40-х років. Оповідь побудована на описі родини й оточення авторки, зображує гірку долю чотирьох поколінь українців: тверде, але й романтично-сентиментальне життя до революції, громадянська війна, колективізація, голод, терор стосовно інтелігенції, руйнування духовних вартостей. Ніби продовженням цієї епопеї є її романи-хроніки "Хрещатий Яр", "Скарга Майбутньому" (про окупацію Києва в 1941 — 43 роках, психологічна повість "Мана" (написана у формі листів) і збірка оповідань "Чотири сонця").

Давній історії та міфології присвячені її книжки "Епізод із життя Європи Критської" (перекликання грецької міфології з сучасністю), "Велике Цабе", "Минуле пливе в прийдешнє" та "Благослови, Мати" (всі три про трипільську культуру), "Золотий плуг" ("осушчення" скіфської культури), "Небесний змії" (праісторія України), "Родинний альбом" (українська міфологія), "Тайнопис камінної книги" (своєрідна інтерпретація настінних зображень у Кам'яній могилі), "Прогулянка алеями мільйонітів" (етимологія давніх імен) та інші.

Про життя сучасної української еміграції Д. Гуменна розповіла в книжках "Багато неба", "Серед хмаросягів" та "Вічні вогні Альберти". Кожен з названих творів становить вагомий внесок в історію української літератури.

Мабуть, найвизначнішим твором Докії Гуменної після "Дітей Чумацького Шляху" є її автобіографічні спогади "Дар Евдотії" видані у двох томах (Нью-Йорк 1990), подальші чотири — в рукописах. У першому томі ("Київські кручі") вона описала своє дитинство, сімейне оточення, роки навчання та перші кроки в літературі. Другий том ("Жар і крига") повністю присвятила зображенню літературного середовища в Києві та Харкові у 20 — 30-х роках.

(Усі вище наведені твори в Україні зовсім були не знані. Опинившись на еміграції, вона стала мертвою для Радянської України).

Учетверте "воскресла" Докія Гуменна на переломі 80 — 90-х років, коли до Нью-Йорка почали вчашати українські літератори. Старенька бабуся, спираючись на палицю, приходила на всі "імпрези" — зустрічі з Олесем Гончаром, Дмитром Павличком, Іваном Драчем, Миколою Вінграновським, Анатолієм Погрібним, Миколою Жулинським та іншими письменниками з України. Про неї заговорили на сторінках української преси, по радіо, на телебаченні. В

Києві 25 лютого 1993 р. Ф. Погребеник навіть літературний вечір влаштував до її 89-ліття. Дуже втішила її стаття А. Погрібного в "Україні" (1992, ч. 21). Обіцяли видавати й перевидавати її твори, та досі жодної її книжки не перевидано...

Двічі відвідав її у Нью-Йорку і я (1989 та 1992 р.), написав про неї та її творчість оглядові статті ("Дукля", 1992, ч. I, с. 43 — 54; "Слово і час", 1993, ч. I, с. 26 — 35). Одне з київських видавництв ще у 1991 р. залучило до видавничого плану перевидання її роману-епопеї "Діти Чумацького Шляху", для якого я написав післямову. Мене запевнено, що роман вийде у 1992... 1993... до її дев'яностоліття 1994 року... Але він і досі лежить у шухлядах видавництва: брак паперу, брак грошей... Та мене весь час запевняють, що книга вийде! Востаннє за цю справу взявся Валерій Шевчук. Мабуть, йому пощастить перевидати цей роман-епопею ще за життя стільки разів "хороненої" авторки.

У березні 1994 р. Українська Вільна Академія Наук у Нью-Йорку відсвяткувала круглий ювілей письменниці — 90-ліття.

Майже в тому самому часі у Києві було видано тритомну хрестоматію української літератури і критики ХХ століття "Українське слово" (упорядники Василь Яременко та Євген Федоренко), до якої нарешті було включено чотири оповідання Докії Гуменної — із книг "Внуки столітнього запорожця" та "Прогулянки алеями мільйоноліть" із вступною статтею А. Погрібного (т. 2. — с. 444 — 467). Хрестоматію видано на кошти Українсько-Американської Асоціації Сеньйорів Маямі при сприянні Фонду Допомоги Школам України, столичним накладом, який безплатно розіслано в усі школи України. Отже, з біографією і творчістю чотири рази "похованої" Докії Гуменної нарешті познайомиться і сучасний читач України.

На жаль, у цій хрестоматії Докію Гуменну "поховано" вже вп'яте. На цей раз не лише символічно, а з дубовим хрестом на її могилі, на якому золотими літерами викарбувано: "Докія Гуменна (23 березня 1904 — 19 червня 1993)". Саме отаким заголовком відкривається розвідка про письменницю (т. 2. — с. 444). І щоб читач не подумав, що йдеться про друкарську помилку, що інформацію про її смерть повторено і у змісті: "Докія Гуменна (23. III. 1904 — 19. VI. 1993)" (там само, с. 717).

А її "передсмертна" та "посмертна" активність гідна подиву. 12 квітня 1993 р., відповідаючи на запрошення академіка П. Толочка взяти участь в науковій конференції з нагоди 100-ліття вивчення трипільської культури на її рідній Уманщині, Д. Гуменна написала: "Я не є професіонал-археолог... Я вважаю себе аматором, що все життя безвідмовно зацікавлена трипільською культурою на Україні, бо вбачаю в українському побуті і етнографії, віруваннях і звичаях великий зв'язок із тим, чий протоміста тепер відкрила і досліджує археологія. Це позначилося на моїй творчості... Побачити в натурі протоміста на моїй батьківщині була б велика радість для мене. Тільки здоров'я моє (мені 90 років без одного) не дозволяє і це мені дуже шкода. Але я висилаю мій привіт конференції та (...) свої книжки і прошу їх вмістити в книжковий фонд Інституту археології". До листа і книжок вона долучила детальний проект науково-популярного фільму з праісторії України. "Мені здається, — писала вона у супровідному листі, — що такий фільм підніс би свідомість кожної української людини, ствердив почуття свого коріння в цій землі, а й розкрив би очі, яка багата наша минувшина! Вона не менша, ніж якась єгипетська чи шумерська". (Лист від 12 квітня 1993 р. — копія у автора).

У листі до мене від 21 квітня 1993 р. вона писала: "Хочу вже якось докінчити своє переписування мого щоденника, якого назвати я маю охоту "Світанкові думки". Щось чималенький виходить, 2.400 сторінок".

Я ще раніше порадив їй передати рукопис щоденника у пражську Слов'янську бібліотеку, на що вона зареагувала: "Ваша сугестія скласти на збере-

ження щоденник до великої бібліотеки в Чехії, мабуть, не підходить, бо вміщене там стає власністю тієї установи, а мені треба, щоб було в українських руках". (Там само).

У наступному листі від 18 вересня 1993 р. вона повідомила мене, що 2474 стор. "густого машинопису" свого щоденника вона передала О. Зінкевичу, а писаний від руки оригінал — в архів Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку. Про долю свого найвизначнішого твору вона з болем у серці зауважила: "Бачу, що заглухло видання "Дітей Чумацького Шляху". Це вже котрий раз в історії видання цієї книжки... Події на Україні невтішні. До чого воно дійде?"

На порозі нового 1994 року Докія Гуменна була повністю зайнята упорядкуванням свого архіву. Вона шойно завершила упорядкування рецензій на свої твори. Вийшов поважний збірник у чотирьох томах, який вона розмножила у трьох (!) примірниках під назвою "Творчість Докії Гуменної в оцінках сучасників": один вислала в Київський Музей української літератури (посередництвом О. Зінкевича), другий — у нью-йоркський архів УВАН, а третій поки що залишила в себе. "Це мій теперішній клопіт, — писала вона, — усе з хати десь подіти, щоб не було чого дженіторам викидати... Тепер думаю, де скласти "щоденник". Бачу, що Ви багато подорожуєте і береже участь у багатьох з'їздах-конференціях: Торонто, Львів, Закарпаття, Гуцульщина, — який розмах! І мені треба було б до Києва, повернутися додому, чи то — рідних околиць. Але артрит щораз більше прикручує до теперішнього місця; а то тільки що з газети та листів дещо довідуюся і уявляю той вир, що там діється. Кипуче життя і одночасно страхітливі вісті, такі, що от-от — і по нашій незалежності... Моя "видавнича кар'єра" в Києві посувається як мокре горить, це видно з непоступу ДЧШ до масового читача. Вже з рік обіцяють, що в ж. "Київ" надрукують уривки з "Благослови, Мати", але..." (Лист від 6 січня 1994 р.).

Отже, 90-річна Докія Гуменна — це жива легенда. Вона вся віддала себе українській літературі. Заради неї вона не завела сім'ю, ніколи не виходила на пенсію. Ціле життя важко працювала і всі заощадження витрачала на видання власних книжок. А видала їх, за моїми підрахунками, двадцять дві. І жодна з них не є "застарілою".

Якби в інших народів була така письменниця, з неї би зробили національну героїню: писали монографії, знімали кіно- та телефільми, вручали державні нагороди... А ми її на батьківщині "заживо поховали", не перевидавши за роки самостійности жодної книжки...

Якщо вірити народному віруванню, то п'ять разів "похоронена" і п'ять разів "воскресла" Докія Гуменна буде довго жити. А ми їй цього від серця бажаємо, та найбільше бажаємо, щоб вона дочекалася перевидання в Україні своїх "Дітей Чумацького Шляху" та інших творів.

Оксана ЛУБКІВСЬКА

МОДЕЛІ ВИЯВУ НІЦШЕАНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Історія людської культури знає не так уже й багато прикладів, коли під впливом осібної творчої індивідуальності перебували не лише сучасники, але й наступні покоління. Головним чином це стосується одіозної постати в німецькій філософії та літературі Фрідріха Ніцше. За аналогією до Копернікової парадигми, його оригінальна філософія стала об'єктивним центром людської культури-всесвіту, визначає напрям розвитку наступних ідей і поглядів. Власне філософія, психологія, малярство й особливо література — такий діапазон впливів універсальної творчості Ніцше. Завдяки своїй яскравій символічності та сміливим вирішенням дія її настільки тривала й сильна, що вже на початку ХХ століття (також багатьох на літературні напрями і стилі) Бен Акіба писав: "Література їде разом із цілою духовною культурою на велетенській каруселі, вигаданій геніальним творцем "Заратустри". Лише катеринка грає кожного разу іншу пісеньку"¹.

Творчість Ніцше стала визначним явищем у символічному напрямі тогочасного письменства. Його Заратустра став утіленням самого філософа та його ідеалів; в долі цього героя — перетворення і потрясіння самого автора. Не дидактична алегорія, а власне символічна, яка надається до домислення і навіть інтерпретування. Для неї був відкритий і слов'янський культурний світ. У польській літературі — це Зенон Пшибишевський із його ідеєю "волі, що народжується з інстинктів", у російській — Андрій Бєлий. На Україні, як писав Б. Рубчак, створюється цілий культ Ніцше: від Кобилянської й Яцкова до Маланюка та його епігонів².

Неоднозначне за своєю суттю явище впливу дає полярні результати на практиці — у творчості того чи іншого митця. І якщо говорити про вплив філософії Ф. Ніцше на творчість О. Кобилянської, В. Винниченка і Л. Українки (стосовно якої слід говорити про кореляцію), то спостерігаємо вплив позитивний: збагачення тематики, поглиблення проблематики. Декларуючи певну спільність мотивів творчості цих майстрів, умовно розглядаємо їх разом лише в часовому плані. Кореляції між Лесею Українкою і Ніцше, очевидні та завуальовані, зумовлені, зокрема, й неоромантичною школою (ідеалістична філософія, інтерпретована Ніцше, містицизм, культ Байрона і Новаліса). Такі паралелі уможливлені аналізом та інтерпретацією творів поетеси, — тоді як у творчості О. Кобилянської вплив Ніцше прослідковується вже при формальному прочитанні її творів. Це було наслідком оточення письменниці під час формування її як творчої особистості, обізнаності з німецькою культурою, т. зв. "німеччиною", яка, за словами Лесі Українки, врятувала її думку від провінційності, відкрила світ нових ідей, а парадоксальний дух німецького філософа розвинув у неї відвагу думки і фантазії...³.

Хоча рання творчість В. Винниченка вкладається в означені нами часові рамки, його звернення до філософії Ніцше базується на зацікавленні філософськими проблемами. Бо апеляція в "Сонячній машині" до первісних, природних начал продиктована не романтичною стихією, а прагматичним, у дусі часу,

бажанням вирішити соціальні та моральні проблеми людини. Водночас спостерігаємо той самий дуалізм: життя і культура — як і в Ніцше (циклічні боротьба і перемир'я діонісійського і аполонічного), й у Л. Українки (первинний, відкритий світ Мавки і посполитий, окреслений світ Лукаша). Найрельєфніші паралелі — в моральній проблематиці: апологія сильної особистості, пошук нової моралі — спроба стати поза межами тривіальної антиномії добра і зла. У Ніцше — це мораль надлюдина, у Винниченка — етико-психологічна концепція "чесности з собою".

Аналізуючи творчість кожного зі згаданих авторів, вирізняємо різні моделі вияву філософії Ф. Ніцше. Коли в О. Кобилянської спостерігаємо лише рефлексію реалій ніцшеанської теорії та їх імпресіоністичне сприйняття, то у творчості Л. Українки та В. Винниченка маємо справу з переосмисленням та оригінальною інтерпретацією. Стосовно Лесі Українки — це дилема, проста на перший погляд, але складна і внутрішньо трагічна, завжди естетично оформлена й осягнена радше інтуїтивно, ніж свідомо. У Винниченка вона доведена до максимальної напруги, зі сміливими вирішеннями, коли художня образність майстра не завжди здатна заступити оголене моралізаторство філософа.

Питання "Леся Українка і Ф. Ніцше" несприйнятне для багатьох через неоднозначне ставлення самої письменниці до філософа. Але якщо маємо до справи з таким складним процесом, як художня творчість — де визначальну роль відіграє підсвідоме — то й феномен заперечення даватиме свої плідні результати. Йдеться і про зовнішні кореляції їхньої творчості в контексті європейської культури кінця ХІХ — початку ХХ століття, і внутрішню мотивацію, що зумовила цю спорідненість. Трагедія особистого життя, самотність, страждання, нерозуміння сучасників — там початки їхнього індивідуалізму. Активна позиція щодо сучасних їм проблем (згадаймо Ніцше: "Ми повинні безупину народжувати наші думки з нашого болю") зумовила і своєрідний характер творчості. Нетиповим є ранг і масштабність філософії Ніцше як розповідь про своєрідну "подію", де реакція на дисонанс зумовлює казус ("більше поле битви, ніж людина"), і творчість Лесі Українки, яка "як рідко хто, була покликана якраз сама розрубувати всі ті вузли з тим, щоб не чимсь особним, а суцільною істотою обернутись у подію світової літератури"⁴. Потужний струмінь індивідуалізму єднає творчість обидвох митців, — характер і підґрунтя цієї творчості завжди гуманістичні. Але це вже був гуманізм, трагічний за своєю суттю, — адже митець завжди потребує діалогу. І тим визначніший цей індивідуалізм, підживлюваний сильною вольовою стихією (у Ніцше це від Шопенгауера, у Лесі Українки — від органічного злиття з європейським вольовим мистецтвом і, почасти, від сили власного духу).

На часі стояла проблема роз'єднання природи і людини; природа тут — символ первісного і органічного життя, людина ж — символ людського життя як системи цінностей, умовностей, моральних норм. У контексті цієї проблеми чи не найрельєфніше виявилась спільність мотивів "Лісової пісні" Лесі Українки з "Народженням трагедії з духу музики" Ф. Ніцше. В основі обидвох творів лежить дуалізм. У Ніцше — це окреслення двох сфер: сфери культури, слова, ритму, міри, аполонічного прагнення до пластики, самообмеження та мудрого спокою — і сфери первісного життя, танцю, в якому людина з художника перетворюється на "художнє творіння" (діонісійські музика та сп'яніння). Та ж сама бінарність у "Лісовій пісні": сфера культури — посполитий світ Лукаша, його матері й Килини і сфера первісного життя — природа з її лісовими мешканцями. Для Лесі Українки символом природи стає Мавка, що через кохання здобуває "душу"; повернення ж до первісної єдності людського і стихійного здійснюється в музиці, що в ній, згідно з Ніцше, проявилась стихійна основа буття в її чистому вигляді. У коханні як природній пристрасті й у музиці людина зближується

з природою і поринає в стихійний процес. У людині тоді відкривається "художня потуга цілої природи".

Спорідненість проблематики творчості Лесі Українки з доробком європейських письменників зумовлена тим, що письменниця органічно сприйняла дух часу. Тому проблему "Леся Українка і Ф. Ніцше" слід спроектувати не на вплив, а на зіставлення їхніх світоглядів в контексті культурно-історичної епохи. Щодо Ольги Кобилянської, то ракурс дослідження має бути зовсім інший: у цьому випадку спостерігаємо очевидний вплив ідей філософа на письменницю. Таке зацікавлення позначене на всій її творчості — від ранніх творів, які ряснять цитатами з Ніцше і де вона відкрито посилається на нього, і до пізніших (після 1902 р.), в яких ніцшеанство заховане куди глибше, а герої виголошують уривки з афоризмів Ніцше вже від себе, не вказуючи на джерело.

Перше, що їх об'єднує, — це мотив самотності. Кобилянська творить, із нього справжній культ як засіб підкреслення індивідуальності своїх героїв, для їх внутрішнього розкриття, для пізнання самих себе. Характеризуючи чи не кожного героя, письменниця завжди звертає увагу на спадковість, зазначаючи, що вони "мають" із боку батька, а особливо з боку матері. Й уже зовсім новим для української літератури було питання походження героїв О. Кобилянської. Всі вони якщо не родові аристократи, "шляхетного походження", "гербові" (навіть квіти), то щонайменше обранці долі. Таке загострення уваги викликане не самоціллю письменниці чи погордою, а бажанням піднятися вище в духовному світі, витворити українських аристократів як за походженням, так і за духом.

Із діалогів, із розвитку колізій спостерігаємо прагнення героїв О. Кобилянської стати ніцшеанськими "надлюдьми". Вони проходять потрібний шлях — "великий полудень" — середину дороги між звірями та надлюдьми. Зустрічаючи різне трактування цього поняття, бачимо його специфічність та інше смислове навантаження, ніж у Ніцше. Очевидно, це пов'язано як із недостатнім розумінням глибини символів філософа (ототожнення "вищих людей" з "надлюдьми"), так і з власною інтерпретацією, коли ідеї Ніцше не безпосередньо віддзеркалюються, а "взрозумілюються", подаються через призму світорозуміння письменниці. Герої Кобилянської, починаючи з високих завдань "бути собі самим цілпо", завжди мимоволі повертаються "на землю" — до тих суспільних проблем, які хвилювали письменницю. І при всьому впливові Ніцше, — надлюдина залишилась для неї абстрактною, ірраціональною ідеєю. Індивідуаліст Ніцше залишився індивідуалістом для самої Кобилянської. Але, попри всю поверховість сприйняття його філософії і часто нерозуміння її глибинних проблем, стихія тонкого ліризму і чуттєвості наповнює її твори, робить їх індивідуальними та мистецьки вартісними.

Сформовану європейську літературну традицію, яка бере початки у філософії буття А. Шопенгауера, С. Кіркегора і Ф. Ніцше, в українському письменстві продовжує Володимир Винниченко. В його драмах і, зокрема, в чисельних діалогізованих романах бачимо спробу дешифрування символів ніцшеанської філософії. Хоча, з іншого боку, Винниченко як митець формувався під значним впливом С. Пшибишевського, який сміливо "емансипував" у своїй творчості ідеї німецького філософа.

Зображення родовой аристократії духу ("Сонячна машина"), критика релігії, активність життєвої позиції, проблема природних інстинктів, визначення життя як боротьби, туга за первісним, вільним життям, спроба вирішення етичного дуалізму добра і зла — все це споріднює В. Винниченка з Ніцше. Особливої уваги заслуговує його етико-психологічна концепція "чесности з собою" — своєрідний еквівалент суспільної моралі. Власне, цей принцип він намагався увести в образну та символічну систему своїх творів. Ставлячи в центрі всієї дійсності неповторну та своєрідну індивідуальність і розглядаючи

її з погляду філософії Ніцше, "чесність із собою" стає тим моральним принципом — в особливому філософському сенсі, — коли людині "все дозволено". Кажучи словами самого Ніцше, та людина яка діє узгіднено зі своїм розумом, тілом, абсолютно не рахуючись з "мораллю рабів", — не грішить, бо йде слідами мудрої матері-природи, яка запрограмована на витворення "надлюдей".

Для кожного Винниченкового героя життя — це боротьба. У всій його творчості присутні вольовий елемент, дія і рух. У такій позиції бачимо співзвучність із Ніцше: відсутність активності, знищення "мікробів інтересу" веде до деградації та катастрофи. Але, при спільності поглядів на діяльність, спостерігаємо різне підґрунтя та мету. В цьому полягає поліфонія вирішення проблеми.

Звертається Винниченко й до питання розз'єднання природи і людини ("Сонячна машина" і "Народження трагедії..."). "Незнана досі радість повного визволення" пізнається за допомогою сучасних Винниченкові атрибутів, за допомогою фантастичного винаходу. Проте, повертаючи людину до природних витоків, письменник оголює і гіперболізує в ній біологічний елемент, який у нього виступає позитивним. Ніцше ж це робить, не спрощуючи людину, — навпаки, передбачає і малює складнішу психологічну організацію — "надлюдина".

На завершення варто зазначити, що питання впливу Ф. Ніцше на світову культуру і, зокрема, на українську вимагає передовсім об'єктивного підходу до самої його філософії. Адже маємо справу не з класичною, а зі своєрідною філософією в поезії, де ідея, стиль, музичність і почуття становлять органічну цілість.

¹ Гнатишак Микола. З сучасної мистецької прози Німеччини. // ЛНВ. — 1928. — VI. — С. 155.

² Рубчак Богдан. Пробний лет. // Остап Луцький — молодомузець. — Нью-Йорк, 1968. — С. 19.

³ Українка Леся. Писателі-русини на Буковині. // Леся Українка. Зібрання творів: В 12 т. — К., 1978. — Т. 8. — С. 277.

⁴ Гніздовський Яків. Український гротеск. // Малюнки. Графіка. Кераміка. Статті. — Нью-Йорк, 1967. — С. 148.

Микола ХОЛОДНИЙ

"ВИННИМ СЕБЕ НЕ ВИЗНАВ..."

Штрихи до портрета Михайла Осадчого

Моє знайомство з Михайлом Осадчим відбулося у квітні 1966 року. Саме тоді у Львівському обласному суді за закритими дверима брежнєвська Феміда чинила розправу над його молодим талантом. Одягли на поета тюремні наручники в серпні 65-го, коли Україною прокотилася перша після "хрущовської відлиги" хвиля політичних арештів. "Дозвольте мені заарештувати 2 тисячі інакодумців, — ще при Микиті хвалився шеф КГБ СРСР Шелепін, — і я наведу в країні порядок". Купка Михайлових однодумців, ми провели перед судом маніфестацію протесту, скандуючи: "Ганьба!". На ті часи то була, мабуть, перша в Україні антиурядова політична вулична акція інтелігенції (якщо не рахувати робітничого бунту 1963 р. у Кривому Розі за участю людей усіх соціальних категорій). За наше зухвальство влада відплатила тим, що кинула за ґрати В'ячеслава Чорновола — за букетик квітів, які він, невідомим чином потрапивши до зали, демонстративно вручив Осадчому.

1968 року в Першій Українській друкарні в Парижі побачить світ "четверте, доповнене і справлене видання" публіцистичної праці В'ячеслава Чорновола "Дихо з розуму, або Портрети двадцяти "злочинців". Це об'ємний журналістський коментар до репресій представників української творчої інтелігенції, переважно людей молодого віку, життя яких тільки-но починалося, але які наважилися, в межах існуючих паперових законів, висловити власну думку про колоніальне становище України чи лише були запідозрені у схильності до таких думок. "Чиєюсь безглуздою волею, — на 22-й сторінці згаданого видання писав автор про Михайла Осадчого, — вчорашній інструктор обкому партії, викладач університету, кандидат наук був змушений пройти гіркий шлях приниження, повної нівеляції людської гідності, шлях, встелений матюками слідчих і хижою тенденційністю суддів". Якщо мені не зраджує пам'ять, тоді, на майдані перед будинком суду, поет Ростислав Братунь запропонував Ірині Вільде (чи навпаки, бо хтось із них тоді очолював Львівську письменницьку організацію) взяти Михайла Осадчого на поруки. Такий папір від колективу львівських літераторів було складено й підписано, але на нього ніхто не прореагував. Імперія керувалася давнім правилом: "Москва слезам не веріт"...

То за що ж усе-таки митець попрямував до білих ведмедів? Вдова поета і його соратниця Ольга Василівна розповідає, що два роки мордовських концтаборів плюс майже рік слідчої львівської в'язниці Михайло дістав за вірша, якого цитував слідчий Гальський, відомий під псевдо "Дмитрук", яким підписував антиукраїнські пропагандистські опуси. Ті рядки незадовго до раптової поетової смерті прозвучали по Львівському телебаченню в нарисі Віктора Робочека:

Осиротіли Суми і Ромни.
Мов білого гриба, шукаю українця.
І вдивовиж радію, що вони,
оті гриби, наповнені по вінця
від соняшника соняшного...

Друкується з деякими скороченнями — з огляду на обмеженість журнального обсягу. — Ред.

Цього єдиного вірша знайшли під час обшуку на кухні у львівському помешканні Осадчого по вулиці Некрасова 8, під клейонкою. Серед іншого "компромату" була вилучена в поета промова президента США Айзенгавера на відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Вашингтоні та матеріал з приводу судового фарсу над підпальвачем Публічної бібліотеки в Києві Погружалським.

І все ж приводом до арешту, як вважають, прислужилася авторова поетична збірка (перша в його житті) — "Місячне поле". Десь посеред літа 1965-го її віддрукувало львівське видавництво "Каменярь" — і зненацька надійшла вказівка: "Не пушчати!" Весь тираж було знищено. Кажуть, що Юрію Ковалеві дивом поталанило винести з друкарні кілька примірників, і ось один з них лежить переді мною.

Майже така ж історія трапиться згодом у харківському видавництві "Прапор" зі збіркою "Червоне соло" поетового земляка-сумчанина Миколи Данька, чие ім'я і творчість теж на кілька десятиріч будуть вилучені з літературного обігу.

Що ж так налякало компартійну цензуру в "Місячному полі"? Чи не вірш "Повір'я"?

Папороть цвіте... Вишнево-яблунево...
Та ніхто не бачить ще той цвіт.
Як повір'я народилось,
Чим воно
Розквітає в лодях з віку в вік?

А раптом то не папороть, а Україна? Написав же Максим Рильський в епоху стагнації свій знаменитий "Лист до волошки", в якому дику волошку, в контексті окультурнених рослин, можна трактувати як аналог людини, що пливе супроти течії. У тоталітарних суспільствах поетам завжди доводилося вдаватися до "езопівської" мови, до алегорії, підтексту — і читач мусив шукати "між рядками" те, що хотів сказати автор. Якщо мати на увазі паралелізм в українських народних піснях, то можна припустити, що в "Повір'ї" поет вдався до алгебраїчної задачі з одним невідомим. Однак Михайло Осадчий ніколи не грався у вірші-ребуси. Він знав міру художньої умовності. Може, я помиляюся, але мені здається, що в цьому є певний елемент поваги до читача.

Та вже сам той факт, що якась там папороть живе не за загальноприйнятими нормами рослинного світу, насторожував адептів сумнозвісного, ще від Петра, "єдинообразія". Львівський естрадний ансамбль "Арніка" — в ньому розпочалася творча кар'єра відомого нині співака Віктора Морозова — на початку 70-х заборонили тільки через те, що "арніка" означає безсмертну квітку. А всілякі повір'я і поговіти суперечили з'атеїзованій комуністичній ідеології. Секретар Козелецького РК КПУ, що на Чернігівщині, Триголов звинуватив лікаря-письменника Євгена Товстуху в тому, що той порадив директорові Козарівської школи посіяти "націоналістичні" квіти. Товстуху виключили з партії, вигнали з роботи...

Навіть хмари у вірші молодого полтавського поета Григорія Булаха в місцевій пресі було витлумачено як поетизацію якихось підозрілих, некерованих хмар над сонячним радянським суспільством, що впевнено буде комунізм. Автор зазнав переслідувань...

Розтоптана творча й особиста доля Михайла Осадчого — всього-на-всього ординарний епізод насильства тоталітарної системи над усім живим і мертвим.

Хіба я винен, що несу
Вже ношений тягар?
Мені б співати про красу,
Про поцілунків жар, —

на ці імперативні поетові рядки ще за його життя звернув увагу автор статті "Феномен Михайла Осадчого" Григорій Хвостенко на сторінках сумської обласної молодіжної газети "Червоний промінь" (31 липня 1993 р.).

В есеї "Віднайшов себе душею" ("За вільну Україну", 7 травня 1991 р.) один із перших і поки що чи не найґрунтовніших дослідників і популяризаторів творчості поета Василь Барладяну констатував, що Михайло Осадчий пройшов типовий для українця шлях: із колгоспу — в університет, а звідти — у в'язницю... У багатьох наших співвітчизників ця життєвська стежа була ще коротша: з колгоспу — за ґрати, а звідти на тюремний цвинтар. Як бачимо, Осадчому "пощастило". Можливо, тому, що мріяв:

Віднайти себе душею,
Відродити той момент,
Як звичайною межею
Бігав ще не дисидент.

А народився поет 22 березня 1936 року в селі Курманах Недригайлівського району на Сумщині. Дитинство його минуло під зеленими вербами над річкою Сулою та на післявоєнних колгоспних полях у пошуках колосків... 1953-го після смерті кремлівського Торквемади, Михайло вступив на філологічний факультет Львівського університету імені Івана Франка. Наступного року перейшов на факультет журналістики. 1958 року випускник ЛДУ отримує призначення на посаду молодшого редактора теж ще зовсім молодій Львівській студії телебачення. Того ж року на студію прибув на стажувальну практику із Київського університету журналіст-п'ятикурсник Вячеслав Чорновіл. Відбулося знайомство між ними, юними журналістами, окриленими розвінчанням культу особи Сталіна. Вони ще не знають, що не мине п'яти років — і знову розпочнеться закручування гайок, полювання на відьм, засвистить над літературою партійний нагай...

Мріючи про наукову ниву, Михайло Осадчий 1 грудня 1960 року переходить на посаду асистента на кафедрі журналістики ЛДУ, заходжується збирати унікальні матеріали до кандидатської дисертації про журналістську діяльність колишнього "ворога народу" Остапа Вишні, паралельно редагує університетську багатотиражку, на шпальтах якої дебютує як поет. Його переводять на посаду викладача, а згодом — старшого викладача тієї ж кафедри. Енергійного, перспективного науковця помічають і "забирають" інструктором з преси шойно створеного Львівського промислового обкому партії.

Проте, пропрацювавши рік у відділі Маланчука і не побажавши бути козачком у цього українофоба, Михайло Осадчий знову повертається до рідної альма-матері, на педагогічне поприще.

Епізодична праця в обкомі для поета була, без перебільшень, примусовою, бо партійні призначення й переміщення не підлягали обговоренню. З людиною поводитись як із гвинтиком. В есеї "Віднайшов себе душею" В. Барладяну 1991 року писав: "І те, що творчість М. Осадчого навіть на шостому році т. зв. перебудови, з її демократичними Советами, не стала доступна народові, дає нам підстави твердити, що ув'язнена література існує і бореться за волю й сьогодні". На мою думку, що "бойкот" поетового ім'я в останні роки його життя виходив не лише з традиційних установ, що спеціалізувалися на цьому раніше, аби виправдати своє існування (досить скрупульозно їхню наклепницьку кухню проаналізував генерал КГБ Олег Калугін у книзі "Вид с Лубянки". — М., 1990). Спрацювала, напевне, й опінія, що "закріпилася" за особою Осадчого, зокрема й не без допомоги спецслужб, у літературних, особливо київських, кулуарах. Суб'єктивними факторами, на наш погляд, пояснюється й неприсудження Михайлові Осадчому Шевченківської премії 1994 року за табірну повість "Більмо". (Цей твір видано англійською, французькою, ні-

мецькою, іспанською, китайською, російською мовами. За нього автор у 1972 році заплатив 7 роками концтаборів і 3 роками заслання, які відбув від дзвінка до дзвінка).

Нам відомий єдиний критичний матеріал Осадчого, що потрапив на волю з-за колючого дроту. Тримаємо у руках опублікований 1990 р. за кордоном видавництвом "Сучасність" збірник документів "Погром в Україні. Зошити українського самвидаву. Випуск I. Упорядкування, довідки і передмова Романа Купчинського". У розділі "Михайло Осадчий" читаємо про його арешт 28 серпня 1965 і засудження 18. 4. 66 в закритому судовому засіданні до 2 років позбавлення волі в таборах суворого режиму за звинуваченням в антирадянській пропаганді й агітації. Далі йдеться про поетів арешт у січні 1972 р. і засудження на 7 років таборів особливого режиму та 3 роки заслання.

На сторінці 234-й "Погрому..." міститься лист такого змісту:

"До Президії Верховної Ради СРСР".

(...) Вже під час відбування покарання я і моя родина були піддані утискам, унаслідок чого побито мою матір, і мене, а рідного брата Володимира Осадчого (33 років) убили в Сумах 5 квітня 1975 р. (...)

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ, репресований літератор".

Зазнав поет фізичних і моральних знущань як у неволі, так і по виходу на так звану волю. 1982 рік, до звільнення залишалися лічені дні. Осадчий відбував заслання в Троїцько-Печерську в Комі АРСР. Працював на лісославлі. Одного разу повісив у будці куртку і пішов набрати снігу у відро, щоб зігріти кип'ятку. Озирнувся — будка охоплена полум'ям.

— Ну, вот што, Асадчий, — потирали ексекutori руки. — Ілі вазмещай три тищонкі ушерба, ілі накрутім тябе ящю годікав несколько.

Явно розраховували на те, що такої суми письменник не знайде: він одержував 30 рублів на місяць. Підраховував те, що по копійці відкладав на дорогу. Не вистачало 1050 крб. Що робити? І тут майнула думка: а що як зателефонувати до Москви академіку Сахарову? Сахаров відповів: "Лучше деньгами, чем годами" — і наступного дня по телеграфу від нього прийшли гроші. Одночасно, вранці, письменника повезли до КГБ і вчинили допит: звідки він знає Сахарова? Беріївським служакам не вкладалося в голову, що можна виручити з біди малознайому людину, не маючи з цього ніякого зиску.

У 1-му числі інформаційного вісника Товариства Лева "Поступ" (1990 р.) опубліковано статтю Михайла Осадчого "Сахаров і Україна". У ній детальніше розповідається про альтруїстичний академіків жест. Так, дізнаємося, що в "учреждєні" ЖХ 385/1—6 у Мордовії в спільній з письменником камері № 5-а відбував покарання внук дружини Сахарова Едуард Кузнецов. "Скажу більше, — мовив автор статті, — разом з дружиною Оленою Боннер академік Сахаров приїздив до Сосновського політичного табору особливого режиму для вивчення нашого утримання й нашого тюремного побуту". За твердженням М. Осадчого, то був єдиний у 70-х роках політтабір. "Десять за тиждень-два, — оповідає письменник, — після цього академіка Сахарова за протест проти введення радянських військ в Афганістан було насильницьки відправлено в закриті для іноземців місто Горький на заслання".

В основу статті, зауважила редакція, покладений поетів виступ на кількадесятитисячному мітингові на Вічевому майдані у Львові 17 грудня 1989 року.

Листами із Німеччини в табір і додому підтримувала письменника Анна-Галія Горбач. Після звільнення йому дозволили жити у Пустомитах. Там він працював помічником фотографа. Крадькома ночував у Львові в подружжя Калинців, у Ярослава Кендзьора в селі Сосонка під Львовом. Бо коли із заслання повернувся на Некрасова, 8, примчали гебісти і наказали за 48 годин покинути Львів. За квартиру встановили стеження.

Врешті-решт, згадує пані Оля, Ірина Калинець пішла до начальника львівського КГБ Полудня сваритися, і 1983 року Осадчому дозволили повернутися до своєї львівської квартири. Три роки він знаходився під хатнім арештом. Працював вантажником у молочному магазині по вулиці Костюшка, дворником у дитсадку біля кінцевої зупинки 2-го номера трамваю, на Батальній вулиці — в одній котельні з В'ячеславом Чорноволом.

Згадує табельниця Оля Білан:

— Ми всі любили Михайла Григоровича і принесли йому паску і дві крашанки на Великдень.

Мимоволі виникає асоціація із фільмом кінорежисера Шенгеля "Ніко Піросмані". На Великдень люди приходять до якогось напівзруйнованого сарайчика, щоб самотнього і світом забутого Художника привітати зі святом.

— Настав твій день, Піросмані, — кажуть вони.

День визнання...

(5 липня 1994 року від раптового (чи ж раптового?) інфаркту перестало битися мученицьке серце поета. Біля його труни на Личаківському цвинтарі стояла з чоловіком мало кому відома Оля Білан.

О 4-й годині того фатального дня дружині приснився сон. Багато весільних пар, і нібито вони з Михайлом мають брати шлюб. А потім він і каже:

— Ні, я йду додому...).

Благородно вчинив — і то двічі — Тиміш Одудько. 1967 року Михайло Осадчий, повернувшись з ув'язнення, ходив без роботи. На свій ризик Одудько взяв його на працю в обласне управління у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. У 1972 році, за день до поетового арешту, Тиміш Романович відкликав його вбік і попередив:

— Захуйте "все, що не потрібно".

Поет захвав і знищив усе, що встиг.

12-го вранці зателефонувала Оленка Антонів (на початку 90-х загинула, збіта автомобілем):

— Почалися обшуки!

У боротьбу за поета включилися літературні організації світу. За позачензурну книгу "Більмо" Швейцарське відділення Пен-клубу прийняло Михайла Осадчого в свої члени.

Визнання Осадчого — це і визнання в Україні брежнєвської доби своєрідної "літератури в літературі". (Положення про дві літератури чи ще ширше — культури висунув Дмитро Донцов у статті "Шевченкові роковини" сентенцією: "Видала ж Італія, опріч помадкового Верді, — і Данте").

У зв'язку з виходом на Заході самвидавської повісти М. Осадчого "Більмо" знаменний такий документ, вручений авторові 16 лютого 1990 року в Чикаго:

"... На 5-му літературному Конкурсі УЛ Фонду в 1978 році Жюрі присудило Вам нагороду за автобіографічний нарис "Більмо". (...) Прийміть від нас щирі вітання! Хай Всевишній дасть Вам кріпкого здоров'я, багато снаги й витривалості у Ваших подальших змаганнях за нашу культуру, зокрема за нашу рідну мову і літературу для добра і слави нашої поневоленої, але нескореної Батьківщини — України!

За правління Українського літ. фонду ім. Івана Франка в Чикаго

Адам Антонович, голова. Рома Турянська, секретар".

1976 року у Франції було названо 102 бестселери. Шостим у списку фігурувало "Більмо" (в перекладі французькою Калини Угрин). На двоє видань "Більма" англійською мовою (Лондон, 1975; Нью-Йорк, 1976) відгукнулася в номері від 19 вересня 1976 року газета "Нью-Йорк Таймс" — статтею Патриції Блейк у літературному додаткові. Це був чи не перший відгук "Нью-Йорк Таймс" на українську літературу за 140 років існування газети. Професор Романа Багрій у червні 1986 року на науковій конференції "Сучасна Україна" в

Іллінойському університеті виголосила англійською мовою доповідь "Мотиви екзистенціалізму і абсурду у творах М. Осадчого і В. Шевчука". Екзистенціалістську естетику Осадчого доповідачка розмаїто ілюструвала фрагментами із "Більма".

Морально підтримував поета вчений-історик Юрій Зайцев. Це він, спільно з академіком Ісаєвичем та іншими однодумцями Осадчого, виступили на захист поетового архіву, коли (ще не охололо тіло!..) спритні ділки зробили спробу заволодіти митцевими рукописами.

Поет цінував кожну хвилину. Береш вірш, а під ним: "Горьковська пересилка, 1979". Безліч віршів розпорошено по щоденниках 1972, 73, 79 рр. — всього 4 товсті зошити.

— Віршів у таборі писав більше, ніж на засланні, — говорить пані Ольга. — На засланні мешкав зі злочинцями. Приходив з роботи і падав, мов убитий.

За свідченням В. Барладяну ("За вільну Україну", 7.5.91), Михайло Осадчий "у тюрмах створив близько 20 книжок "захаявної літератури".

1993 року у мюнхенському Українському Вільному Університеті Михайло Осадчий здобув вчений ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію "Українське літературне дисидентство".

У січні — квітні 1990 р. М. Осадчий здійснив творче турне до Канади, США, Австралії. Воно щедро збагатило поетові уявлення про світ. А світу — про поета. На робочому столі письменника осиротіло лежить товстий зошит у рудих палітурках: шляхові закордонні нотатки. Перший запис зроблено 2. І. 90 р. в аеропорту Шереметьєво, на борту літака, що за кілька хвилин узяв курс на Торонто.

Міжнародний бібліографічний центр у Кембріджі (Англія) присудив М. Осадчому звання "Людина року 1991 — 92" і відзначив "Нагородою ХХ віку за значні досягнення".

Іронічну посмішку викликає фантазмагорія О. В. Картунова, автора брошури "Пастка для молоді" (К., Політвидав. — 1982. — С. 111). Уприваючі, цей добродій доводив: "так звані матеріали самвидаву начебто виготовляються "дисидентами" на Україні і нелегально переправляються на Захід. Насправді ж ці матеріали виготовляються за кордоном імперіалістичними розвідками та антирадянськими емігрантськими центрами. Цим, зокрема, займаються "Пролог", "Смолокип", "Сучасність" та інші видавництва, що перебувають на утриманні ЦРУ".

Логічно запитати: за що ж, у такому разі, Осадчому в 72-му вклеїли "червінця"?

Читаємо в поетовому архіві копію його заяви від 30 жовтня 1991 року на ім'я начальника Львівської обласної Служби національної безпеки генерал-майора Малика С. І. У заяві реабілітований по обох судимостях М. Осадчий просить "повернути вилучені у мене збірки віршів (з них 4-и — моє авторство), щоденники, інші записки та книги, забрані в мене під час обшуків 27 серпня 1965 р. і 12 січня 1972 р. Прошу повернути мені також оповідання (ціла збірка), які я написав в ув'язненні в слідчому ізоляторі в 1972 р. і які прилучені до справи". Заявник клопочеться і про повернення двох конфіскованих у нього друкарських машинок. На жаль, за життя заявника (і на день, коли пишуться ці рядки) вдові поета ні рукописи, ні друкарські машинки не повернено. У лабіринтах львівської держбезпеки безслідно зникла і конфіскована в Осадчого моя дисертація.

У цьому аспекті варто згадати знайдену нами в письменниковому архіві другу сторінку листа, адресованого, судячи з усього, до якоїсь офіційної установи:

"Під час моєї 10-річної відсутності на квартиру зачастив шкільний учитель мого сина С. (з етичних міркувань повністю прізвища не називаємо. — М. Х.)

— 8-ма середня школа м. Львова. Він так уболівав за навчання дитини, так пильно приглядався до побуту моєї осиротілої родини, так широко заопікувався нею, що врешті-решт виявив місце зберігання моїх рукописів — і викрав "Генія сміху" (повість про Остапа Вишню. — *М. Х.*), чотири перераховані вище збірки віршів, листи до мене академіка Рильського, моє табірне листування та ряд інших речей..."

У січні 1992 року Михайло Осадчий надіслав мені два свої рукописи. Написану на засланні психологічну повість "Шанхай-2" і поетичний цикл із 24 віршів, по суті, невеличку збірку — "Біла туга", написану в Сосновському концтаборі в Мордовії. Обіцяв передрукувати і надіслати російськомовний варіант "Більма". Повість я запропонував журналу "Київ", з передмовою "Книги з кострищ інквізиції", а вірші з післямовою — "Вітчизні". Невдовзі вони побачили там світ ("Київ" — № 8, 1992; "Вітчизна" — № 2, 1993). Про публікацію "Більма" я мав домову в "Дружбе народів", однак рукопису від автора так і не дочекався...

Слідчий, як правило, силкувався переконати заарештованого, що він потрапив під чийсь "згубний вплив" або спіймався на гачок ворожої пропаганди. Цю казуїстику спростовує невеличкий, на машинописну сторінку, "Життєпис", що його мені Осадчий приклав до згаданих творів. "Моє дитинство і ранню юність, — читаємо в "Життєписі", — оточувало етнографічно-побутове українство, стихійна любов якого до України назавше вкарбувалася в пам'яті і вглинула на мій життєвий шлях".

На захисті поетом дисертації про Остапа Вишню (за місяць до арешту в серпні 65-го) вчена рада Львівського університету під час таємного голосування без жодного "проти" висловилися за присудження дисертантові вченого ступеню кандидата філологічних наук. (Написав дисертацію молодий вчений без проходження аспірантури і без наукового керівника; мала вона назву: "Журналистская деятельность Остапа Вишни (1919 — 1933 гг.)" — дисертації вимагалося писати на "общепонятном языке"... У російськомовній же версії 1965 року її видало львівське видавництво "Вільна Україна"). У зв'язку з арештом Осадчого московський ВАК не затвердив ухвали вченої ради. Поетова дружина десять разів телефонувала, після його реабілітації, до ВАКу. Нарешті не витримала. Зібрала всі необхідні документи і поїхала до "зореносної". Так через 26 років після захисту дисертант одержав кандидатський диплом. Коли вже на межі захисту була дисертація в Мюнхені — докторська. На той час Осадчий працював уже доцентом ЛДУ.

У щоденниковому запису 1973 р., датованому "Травня 13, день 133" (від арешту. — *М. Х.*) поет занотував цитату з батька екзистенціалізму Сірена Кіркегора: "Для спогаду немає нічого відраднішого за перенесені страждання, тобто страждання за добро й істину". Ця цитата немов "уточное" громадське кредо Осадчого, — нащадка давнього козацького, старшинського роду. (Принаймні так розшифрував В. Барладяну етимологію поетового прізвища).

Куди б не закидала Михайла Осадчого зла фортуна, промінчиком у темному царстві слугував йому образ Матері:

Коротке мордовське літо,
Та довга мордовська тїнь.
Мені б племінь сонця зустріти,
Материнську хай встелить теплінь.

Симптоматично, що поет не тішиться материнськими турботами про сина, а, навпаки, пам'ятає про свій синівський обов'язок перед матір'ю, ставить його на перший план. (Іноді ж у поетичних деклараціях видається за безмежну любов до неньки жагуча ностальгія за грушею на її городі, плоди якої так би кортіло перемістити до столичних апартаментів...)

Людська гідність для Осадчого була над усе. В архіві письменника зберігається датована 30 квітня 1989 р. стаття "Два посмертні ляпаса товарища аноніма Василеві Стусові (з приводу публікацій віршів Василя Стуса в газеті "Молодь України" від 13 квітня 1989 року)". Цю статтю автор написав для видаваного ним неформального часопису "Кафедра" (вийшло 9 номерів, частково виданих у Нью-Йорку). Поет обурюється публікацією вимучених із хворого Стуса "відречень" від "бандерівських недобитків із жовто-блакитних куренів", проливає світло на невідомі простим смертним нюанси в'язничного побуту, коли людина опиняється віч-на-віч з велетенською тоталітарною машиною: "На той час добровільні самообмови завершувалися, як правило, відмовою від своїх зізнань ще до суду, на судові чи й після суду, — як уже бачилася безпечніша ситуація наглухо заізолюваному в'язневі, — коли репресивний психоз ущував. Ми не знаємо, що ті самовідмови від своїх самозізнань кагебісти прикладали до "справ" чи знищували... Були такі заяви і у Василя Стуса, про що він говорив мені персонально під час однієї з зустрічей на тюремній пересилці в Потьмі" (Вони провели в одній камері три дні; у документі "Я звинувачую" Стус протестував проти побиття Осадчого).

В особистому архіві письменника натрапляємо на два аркуші, списані рукою В'ячеслава Чорновола. Наприкінці тексту — його підпис. Один аркуш заповнено з обох боків. Другий — з одного боку, на третину. За змістом то є Чорноволові міркування після прочитання рукопису "Ирїю":

"...Але чому ти не дав віршів 1965 — 71 років? Тому, що вони мали юридичні кваліфікації? Може, сьогодні й не треба на те оглядатися. Маємо Жигуліна, Висоцького. Зрештою, гортаючи зараз решту твоєї збірки, бачу, що там трапляються речі тієї тональності, гостроти...

Вірші 1973 — 1986 р. я тільки ось зараз погортав, але помітив, що там є дуже вартісні речі, якісно вищі за те, що я знав раніше.

Р. С. Ще згадав. "Від автора" — добре, хоч останнє речення — кон'юнктура, але, мабуть, потрібна, якщо з цим кудись пхатись офіційно".

Втім написання повісти про Івана Франка, а, скажімо, не про Ювеналія Мельникова, узайве вказує на те, що митець не збирався кається.

27 лютого 1972 року, в недільному номері "Українських вістей", на еміграції, з'являється есей Ігоря Качуровського "Лірика Михайла Осадчого". Автор торкнувся широкого спектра проблем, у горнилі яких нуртувалося поетове "я". Оскільки цей есей в Україні не друкувався, дозволимо собі процитувати його ширше:

"Що більше з'являється вказівок, настанов і рішень про літературу, — наголошує І. Качуровський, — то менше залишається місця для мистецької творчості. Такий висновок доводиться робити, коли ми аналізуємо історію нашої літератури за останні півсторіччя.

Останнім часом колесо української поезії повернулося назад. І вона знову опинилася у виробничій тематиці, пересновуваній ще від 30-х років, у казенному ентузіазмі календарних свят та кампаній у бетонній сірості сталінської доби. Якщо це колесо знову — як 40 років тому — стане на мертвій точці, то, маю враження, незабаром чи не єдиним притулком мистецького слова залишаться нецензуровані сторінки "Самвидаву". Адже поезії заборонених цензурою книг, твори, не допущені до друку, якщо й не вирізняються вищим технічним рівнем, зате виграють непідробною щирістю і гостротою емоційного напруження. Обидві ці якості характерні для поезій Михайла Осадчого".

Далі друкується добірка поетових віршів: "Син народився, а я мов не живу" (син Тарас появився на світ 19 квітня 1966 р., на другий день батькового за судження. — М. Х.), "Уже відбив відбою час", "Не квітнуть липи в жовтій піні", "Півмісяця — лиш пташки шебіт", "На обмерзлих липких перекахах...".

Після віршів — резюме І. Качуровського: "Тюремна література — себто словесна художня творчість позбавлених волі митців — існує не від сьогодні. Це творчість ув'язнених, засуджених, приречених на страту. Це галузь світової літератури, що має чимало високих досягнень: Скальд Отар Чорний, і Франсуа Війон і наші невольницькі думи і Андре Шеньє і Достоевський і Оскар Уайльд... Але дуже боюся, що у ХХ сторіччі саме в цій галузі українська література матиме першість".

Поезія Михайла Осадчого є органічним продовженням "людської комедії" його "Більма". Творилася вона в умовах граничної ситуації, коли митець стоїть немов на сповіді перед Богом. Далекий від натуралізації абсурдно-сюрреалістичної концтабірної дійсності, а тим більше від прагнення потрапити в іконостас національних героїв, проте й не задовольняючися статусом "маленької людини" солженіцинського Івана Денисовича, поет звертається до вічних — за кваліфікацією радянської лжеестетики, "надкласових" — тем добра і зла, вірності і зради тощо. Стоїчно ліричний герой Осадчого несе на Голготу важкий свій хрест, усвідомлюючи, що в цьому світі "ми лиш каменярі".

Чому Михайла Осадчого, неначе конвоїр, у житті супроводжувала невлаштованість? Відповідь знаходимо в його чотиривірші, датованім 23. 04. 76:

Одні естетством допікатимуть,
А інші — грою міражів.
Ще треті просто дорікатимуть,
Що не уславив я вождів.

(Пригадуєте, як Берія дорікав Олександрові Довженку, що той у фільмі поскупився на вождя всіх часів і народів зайвим метром плівки?).

Від симпатій до народних повір'їв ліричний герой Михайла Осадчого еволюціонує до "міражів" самостійної України. Саме це поетові інкримінувалося на допитах. Тут би й нарядитися в халат манасчі й сипонути національно-патріотичною риторикою! Поетова ж душа о б и р а є силове поле класичного гумору Остапа Вишні й Івана Франка, без жодних ознак дешевої арлекінади. У вірші, датованім 24. 05. 76 — про "святих невольників орди шістнадцятого віку" — поет висміює національно-патріотичне плакальництво й кидає виклик:

Премного вас в Кафі есте,
Сповитих в томну туту.
А що ви — кожний з вас — дасте
І Хортиці і Лугу?

Поет по-шевченківськи вдало і для відтворення історичного колориту епохи, і з іронічною метою використовує церковно-слов'янську лексику, майстерно стилізується під неї. Рационально застосована в останньому рядку строфи метонімія локалізувала вірш від пишномовности.

Для психологічного контрасту, що забезпечує експресію сприйняття, часто поетом експлуатується (в позитивному сенсі цього слова) антитеза. До прикладу:

Синя бєдна жару,
А в душі — мороз.
Утекти б від жалю.
В свій анабіоз.

Трагізм буття авторового ліричного двійника підкреслюється поєднанням — знову-таки! — непоєднуваних, на перший погляд, реалій:

Ти в уяві квіткою розквітла,
І на зкївській присіла нари.

Поет не розраховує на блискавичний ефект від його боротьби, і все ж оте — ще франківське — "а правда прийде по наших аж кістках" крізь житейські шторми і наперекір підводним рифам приводить його козацького човна до світлого берега:

Де той дах, де крило, де весни,
Де латаття пробуджених луків?
Западаю життям у бездну,
А встаю у світлиці внуків.

Незаперечна катарсисна функція цих оптимістичних рядків — для читача.

Багатий версифікаційний арсенал — від амфібрахію, адонічного вірша до перехресного і кільцевого римування, оксиморону, параболічності та інших компонентів поетичної палеографії — в поєднанні з пропущеними через поетове серце і мозок апокаліптичними кадрами ще однієї, прихованої від людського ока, гулагівської (читай — радянської) дійсності роблять поезію Осадчого **камерною** лише в сенсі місця її написання.

Вірю, що хтось інший і компетентніший від мене проаналізує (якщо цього не встигну зробити я) перекладацьку діяльність Михайла Осадчого — його інтерпретації творів латвійського поета-правозахисника Скуєнієкса, видатного поляка Леопольда Стафа та інших майстрів.

Можливо, якісь пропущені мною моменти (а також ті спостереження, які не ввійшли в цю публікацію. — *Ред.*) компенсує моя публікація в "Молоді України" від 30 серпня 1994 р. "Хто вбив Михайла Осадчого?" та в числі 2 часопису "Вітчизна" за 1993 рік моя післямова до поетових віршів — "Йому б співати про красу, про поцілунків жар...".

Коли іншого перші серцеві приступи негайно би надихнули на відмоловання гріхів, аби не втратити черги до "райських дверей", — митця мучила трагічна доля молодої, не відомої світові закарпатської поетеси Софії Малильо — ув'язненої в ГУЛАГу, концтабірного рудника в Хенікаджі на Колимі. Про цю українську дівчину М. Осадчий згадає 2 травня 1990 року в післямові до першого випуску альманаху "Біль" львівського Товариства "Меморіал". 1951 року в зоні вічної мерзлоти Софія писала:

Иди і вір: прийде рожевий ранок.
Чарівне сонце встане з-за туману.

Ці оптимістичні рядки народжувалися в юній — і вже уярмленій режимом душі, "коли, — зауважує багаторічний політв'язень, — каторжна рудня вела до єдиного прийдешнього — до безіменної колективної могили".

І все одно в рудниковій штольні поетка вірила в крила рожевої чайки.
Ти, Україно?..

Львів — Остер, грудень 1994.

Микола БОРОДІЙ

ЛІКАР І ЩИРИЙ ДРУГ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Відомо, що Шевченко називав лікаря Андрія Йосиповича Козачківського щирим другом і присвятив йому 1847 року поетичний твір "А. Козачковському". Поет кілька разів гостював і лікувався у переяславського лікаря. Саме тут, на Переяславщині, він створив "Кавказ", "І мертвим і живим", "Холодний яр". Під час важкої хвороби написав "Заповіт". Козачківський листувався з поетом, допомагав йому на засланні матеріально.

Точна і документально обґрунтована біографія Андрія Козачківського¹ та інших близьких знайомих має певне значення для шевченкознавства. Однак, попри копітку працю кваліфікованих дослідників (Ю. М. Квітницький-Рижов, П. В. Жур, В. П. Плачинда та ін.) в опублікованих біографічних матеріалах про А. Й. Козачківського є чимало помилок та неточностей. На жаль, багато помилок є і в спогадах онука Козачківського — заслуженого вчителя Таджикиської республіки А. Козачківського. Так, він пише, що його дід після закінчення семінарії вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, вийшов у відставку, залишивши Балтійський флот 1843 року, а з Шевченком познайомився лише 1845 року, — і помиляється. Але він, здається, єдиний автор, який правильно повідомив, що Андрій Козачківський народився 1813 року. Що ж, наприклад, у "Месяцеслове"² надруковано, що лікарем і викладачем медицини в Полтавській семінарії був Антон Михайлович Козловицький, хоч насправді ці посади обіймав А. Козачківський ще з 16 липня 1846 р.

Чимало помилок є і в щорічному довіднику "Российский медицинский список", який приписав переяславського лікаря... до духовного відомства, тобто до духовної семінарії, до 1871 р., хоч насправді він залишив семінарію ще 1863 р., а лікарем Полтавської семінарії став доктор медицини П. Г. Бобровський. Варто нагадати, що енциклопедії, шевченківський словник та численні коментарі до творів Т. Г. Шевченка помилково стверджують, що А. Й. Козачківський народився 1812 р., а про число і місяць народження ніде не згадується.

Тому головним і надійнішим джерелом вивчення біографії А. Й. Козачківського є ті архівні документи, які до цього часу майже не використовувалися. Щоправда, чимало архівних справ, які стосуються життя і діяльності Андрія Йосиповича та його старшого брата Віктора, теж лікаря, не збереглися до нашого часу. В архівних описах, переважно Петербурзьких, є лише назви відповідних справ з приміткою "вибуло". В архівосховищах Києва, Москви та Петербурга зберігається понад 30 формулярних (послужних) списків братів Козачківських з цінними біографічними відомостями, докладним описом службових переміщень та вказівками на вік.

Спільною вадою цих та інших послужних списків є те, що в них замість року, числа і місяця народження зазначена загальна кількість років. (Якщо, наприклад, у формулярному спискові за 1846 р. проставлено 32 роки, то це означає, що А. Козачківський міг народитися в 1812 або в 1813 р.). Дуже

можливо, що ця вада є основною причиною помилки щодо року народження в опублікованих біографічних статтях.

Приємним винятком є найбільш ранні формулярні списки, що зберігаються в Петербурзькому Центральному державному архіві Військово-морського флоту. Так, наприклад, у формулярному спискові за 1835 р. зазначено, що Андрій Йосипович народився 4 серпня 1813 р.³ Така ж дата записана і в формулярному спискові за 1841 р.

Після тривалих пошуків пощастило знайти і метрику А. Козачківського — і всі сумніви щодо дати народження остаточно розвіялися. Ця метрика до нашого часу зберігається у Московському центральному державному військово-історичному архіві — в архівному фонді колишньої Петербурзької медико-хірургічної академії⁴. З цієї справи видно, що влітку 1831 р. протоіерей Переяславського Вознесенського собору Йосип Козачківський звернувся з проханням видати його синові Андрієві метричне свідоцтво, яке необхідне для вступу до Московської медико-хірургічної академії. 10 серпня 1831 р. був виданий такий документ: "По справке в консистории оказалось, что по метрической епархиального города Переяслава Троицкого прихода 1813 г. книге написано тако: Августа 4 числа у настоятеля Троицкой церкви протоирея Иосифа Козачковс-кого младенца Андрея молитвовал священник Павел Яновский, а крестил с. Усовки протоирей Иоан Максимович того ж месяца десятого числа". Хрещеними батьками були архимандрит Сільвєстр Суходольський і Катерина Канієвськівна.

На підставі цієї знахідки свого часу була зроблена пропозиція внести відповідну поправку в біографічну статтю про переяславського лікаря в 5-му томі УРЕ (друге видання). Число і місяць народження було надруковане вперше, а рік народження з невідомої причини залишився старим, помилковим, як і в першому виданні енциклопедії. На превеликий жаль, і редакція "Літературної України" після консультації з Інститутом літератури Академії наук, хоч і підписала ще 1986 р. до друку статтю з новими даними про А. Козачківського, але до цього часу не спромоглася надрукувати її...

Після закінчення Переяславської духовної семінарії А. Й. Козачківський вступив І. ІХ. 1831 р. не до Петербурзької, а до Московської медико-хірургічної академії. Можна напевне сказати, що на вибір професії вирішальний вплив мав його старший брат Віктор (1804 — 1874), який після закінчення Полтавської духовної семінарії в Переяславі навчався 1823 — 1827 рр. у Московській медико-хірургічній академії, а потім працював губернським акушером у Нижньому Новгороді. Саме в січні — лютому 1831 р. він приїздив у відпустку до Переяслава⁵.

Не завадить нагадати, що в Переяславі ще 1738 р. на базі Вознесенського монастиря був заснований колегіум. На початку ХІХ ст. у зв'язку з черговою реорганізацією системи освіти Переяславський колегіум був переіменований на Полтавську семінарію (в деяких документах вона називалася ще Переяславсько-Полтавською). З навчально-методичного погляду вона була підпорядкована Київській академії. Ось чому чимало документів про А. Й. Козачківського та про семінарію зберігаються в архівному фонді колишньої Київської духовної академії Київського центрального державного історичного архіву. У другій половині ХVІІІ ст. у Полтаві містилася Катеринославська семінарія, яка наприкінці того ж ХVІІІ ст. була переведена до новозбудованого Катеринослава. Року 1862 Полтавська семінарія була переведена з Переяслава до Полтави.

У лютому 1833 р. на другому році навчання А. Козачківський звернувся до Конференції (Вченої ради) Московської медико-хірургічної академії з проханням дозволити йому після закінчення навчального року перевестися з Московської до Петербурзької медико-хірургічної академії. Основним

мотивом було бажання жити в Петербурзі з родичами. Невідомо, які ж родичі мешкали там, бо брат Віктор і далі працював у Нижньому Новгороді. Конференція не заперечувала проти перевodu, а після закінчення навчального року нагородила його за похвальну поведінку і успіхи в навчанні двома медичними підручниками.

Як видно з протоколу засідання Конференції Петербурзької медико-хірургічної академії від II. III. 1833 р., Андрію Йосиповичу та його товаришеві А. Канівцеві було дозволено перевестись без виплати грошових затрат на переїзд. 2. IX. 1833 р. обох було зараховано студентами третього класу Петербурзької академії. Курс навчання на той час складався з чотирьох однорічних класів. Залежно від успіхів у навчанні всі студенти і випускники ділилися на три відділення. До першого відділення відносилися ті, хто мав зразкову поведінку та найкращі успіхи в навчанні. II. VIII. 1835 р. А. Й. Козачківський отримав диплом лікаря першого відділення.

Влітку 1835 р. Медичний департамент задовольнив клопотання генерал-штаб-доктора морського міністерства про призначення двадцяти випускників академії на посади лікарів морського флоту. Андрій Йосипович разом з дев'ятьма земляками, які вчилися в академії за казенний кошт, був зарахований до Балтійського флоту. Молоді випускники дали підписку про те, що вони не належали і в майбутньому не приєднуються до таємних товариств. Після цього 26. VIII. 1835 р. А. Й. Козачківський був відряджений до 27-го флотського екіпажу, що містився в Кронштадті. Тут він прослужив трохи більше шести років.

Як видно з найбільш докладного формулярного списку за 1841 р., Андрій Йосипович узимку працював лікарем-ординатором морського госпіталю то в Кронштадті, то в Свеаборзі. Під час літньої навігації 1836 р. він плавав на фрегаті "Філоктет". У наступні літні навігації служив на різних кораблях ("Полтава", "Нева", "Березіно", "Брієн"). Кочівна служба та порівняно невелика платня (200 крб. сріблом на рік) не задовольняла молодого лікаря. Вабило на Україну, в Переяслав, де був потрібен догляд за батьківським будинком і господарством, бо батько помер, а брат далі служив у Нижньому Новгороді. Як тільки скінчився обов'язковий для казеннокоштных студентів шестирічний термін морської служби, він подав прохання про звільнення від служби, мотивуючи подання домашніми обставинами.

Він також завчасно клопотався в Медичному департаменті про призначення на посаду переяславського повітового лікаря. З листів від рідних він довідався, що там незабаром з'явиться вакансія. А. Козачківський також міг сподіватися на викладацьку посаду, бо з 1840 р. Святійший Синод відновив викладання медицини у духовних семінаріях. (Губернський об'їзний інспекторський журнал свідчить, що керівник Полтавської лікарської управи під час чергової інспекційної перевірки записав: переяславський повітовий штаб-лікар Стаховський, хоч і має похвальну поведінку, але через похилий вік і малорухливість не забезпечує потрібної допомоги населенню, не контролює своїх помічників і повитух, у лікарні неохайно записує історії хвороби ("скорбные листы"), занедбав щеплення проти віспи тощоб. Після такої характеристики Сахновському довелося перейти на пенсію.

23. IX. 1841 р. був підписаний наказ про увільнення А. Козачківського від морської служби, але минув ще майже місяць, поки комендант Кронштадтської фортеці видав йому необхідні документи і паспорт на право проживання в будь-якому місті імперії. Відставний лікар переселився до Петербурга. У цей час, за його спогадами, він особисто познайомився і подружився з Шевченком...

Однак А. Козачківському не пощастило зразу ж переїхати до Переяслава. На перешкоді став доктор медицини І. Білоусович, який побажав зайняти вакантну посаду в Переяславі. Зрозуміло, що відставний морський лікар не міг конкурувати з доктором медицини і тому змушений був погодитися наприкінці квітня 1842 р. на посаду курського повітового лікаря. Згодом І. Білоусович передумав їхати до Переяслава і влаштувався на роботу до м. Прилуки. На посаду переяславського лікаря 4. VIII. 1842 р. призначається приватно практикуючий лікар Мартин Штерн, який закінчив в 1823 р. Харківський університет.

У грудні 1843 р. Андрій Йосипович поїхав до Переяслава у відпустку і більше до Курська не повертався. У січні 1844 р. в Переяславі була введена нова посада міського лікаря, яку з дозволу Медичного департаменту зайняв А. Козачківський. Сфера його діяльності обмежувалася містом, а жителям повіту медичну допомогу надавав лікар М. Штерн, що жив по сусідству з міським лікарем. У липні 1846 р. А. Козачківський перейшов працювати до Полтавської (Переяславської) семінарії на посаду лікаря і викладача медицини. Одночасно за сумісництвом і далі виконував обов'язки міського лікаря до 10. III. 1847 р.

1863 року, відмовившись від переїзду до Полтави, куди була переведена семінарія, вийшов на пенсію. Він і далі займався приватною практикою, охоче консультував хворих та молодих лікарів. За спогадами переяславського земського лікаря Смирнова, А. Козачківський був винятково привітним, чуйним, сердечним і безкорисливим лікарем. Він уважно і постійно слідкував за медичними новинами, цікавився удосконаленнями в галузі медицини. Все своє життя настійно пропагував ранкову двадцятихвилинну гімнастику. Його поважали і як громадського діяча — гласного переяславського земства і міської думи. Правдиві і відверті його виступи завжди вислуховувалися з великою увагою.

1889 року численні некрологи в різних часописах ("Киевский телеграф", "Полтавские епархиальные известия", львівська "Зоря", "Врач" та інші) сповістили, що 20 серпня о 8 годині вечора після важкої хвороби помер "колезький радник і штаб-лікар" А. Й. Козачківський.

У будинку А. Козачківського, що зберігся до нашого часу, 1946 року був відкритий історико-краєзнавчий музей.

Таким чином, на підставі нововиявлених архівних документів, у тому числі метрики, вперше визначено точне число, місяць і рік народження, місце і роки навчання, просування по службі (трудоий маршрут), час знайомства з Шевченком та чимало подробиць біографії А. Козачківського. Ймовірно, що знайомство Т. Шевченка з флотським лікарем, розповіді про корабельну службу та походи мали вплив на мариністику у його поезії.

¹"Советская Украина", 1954, № 5, стор. 141 — 144.

²Адрес-календар на 1847 р. С. 121

³Ф. 34. — Опис. 1. — Справа 275.

⁴Ф. 316. — Опис 63. — Справа 3110.

⁴Там само. — Справа 497.

⁵Московський центральний державний військово-історичний архів. — Ф. 405. — Опис 2. — Справа 7895; Петербурзький центральний державний історичний архів. — Ф. 1297. — Книга 296. — Арк. 145.

⁶Петербурзький ЦДА. — Ф. 1299. — Опис 19. — Справа 1002.

Оксана МІЯКОВСЬКА-РАДИШ

ОГЛЯДАЮЧИСЬ У МИНУЛЕ

Спогади — це міст, яким повертаєшся із сучасного в минуле; це свіча в свічаді, яка наświetлює відображення того, що затрималося в пам'яті; це черепки, з яких постає орнамент давно розбитої вази; це мелодія, яка може бути відтворена; це ниточки, з яких тчеться тканина історії; це музей Вашої пам'яті.

Було, минулося — лишилася згадка, живе вона, поки живі свідки тих подій, поки є до кого сказати: "Пам'ятаєш?"

Епістолярна спадщина не обмежена віком: живе, переживає свідків, служить історії. Тому пишть листи, пишть спогади, нотуйте події, бачені Вашим суб'єктивним оком. Все це стане у пригоді майбутнім поколінням.

* * *

Я їду через свій міст, прокладений у просторі часу, — шість десятків років у минуле, — і бачу Київ свого дитинства.

Після бурелому війни та революції, після громадянської війни, після наступів і відступів, змін урядів, після економічного занепаду: голоду та холоду, коли на попіл перетворювалися меблі, роялі, розкішні томи фоліантів, — Київ в ений раз за свою довгу історію поступово заживляв свої рани. Відбудовувалося зруйноване, НЕП допоміг в економічному оздоровленні — була дозволена приватна торгівля, — і Київ, ще не знаючи нового пореволюційного модусу, продовжував жити у відгомоні дореволюційного життя. Під старими вивісками з "ятями" та "твердими знаками", які ще не були вилучені з алфавіту, відкривалися крамниці, наповнені прихованим під час війни крамом. На Фундуклеївській, у крамниці Денца з канцелярйним приладдям, можна було ще купити імпортовані з Німеччини зошити, кольорові олівці і багато різних дрібничок; очі розбігалися, дивлячись на всі ці закордонні вироби.

Поновлювалися кафе та ресторани, з вікон яких вечорами линула музика, а з відомих у місті цукорень "Маркіз" на Прорізній, "Валентин" на Великій Підвальної та "Семадені" на Хрещатику до вулиці доносилися тонкі пахощі кондитерських виробів.

На Подолі, на Контрактовій площі, відновилися Контракти — весняний ярмарок — лише із цілком зміненим характером. Традиція Контрактів у Києві була знана в цілій Європі ще з кінця XVIII ст. До революції в Контрактовому будинку під час ярмарку раз у рік відбувалися продаж земель, маєтків. Сюди з'їздилися ті, що продавали, і ті, що купували. У бічних кімнатах йшов торг, картярська гра за ломберними столиками, покритими зеленим сукном. Тут же зустрічалися члени таємних товариств у надії не бути поміченими... А вечорами в залі відбувалися бали. На блискучому паркеті під звуки вальсу та мазурки кружляли пари. Дами у вишуканих шатах здобували признання та сяїли заздрістю. Це було колись... А тепер торг йшов лише на площі — продавали гончарні вироби, пряники, замість романтичної музики чути було механічні звуки шарманки та пишцалок-чортиків, надувних балончиків.

На Володимирській гірці в спеціальному павільйоні ще можна було оглядати Голготу — прекрасну за ефектом перспективи панораму хресного шляху Христа до розп'яття, перевезену з Відня ще 1900 року. У Софійському соборі ще правили службу Богу. На подвір'ї протікало своє, виокремлене життя. Сюди не втручалася вулиця. У Великодню ніч подвір'я наповнювалося богемільями, які прибули здалека та зблизька, щоб спільно пережити торжества радості найбільшого православного свята — Христового Воскресіння. З дзвіниці лунали могутні дзвони, переміщуючись гамою до менших. Дзвонили в

Лаврі, дзвонили на Подолі — і десь ген-ген високо всі вони з'єднувалися в могутній відгомін. Над містом розливалася звучання радості, а в подвір'ї лунало: "Христос Воскрес! Христос Воскрес!"

Тут, у цьому подвір'ї, у приміщенні колишньої Бурси та митрополичих палат був розташований Історичний архів, яким у 1920 році, після смерті Вадима Львовича Модзалевського, призначили завідувати Володимира Варламовича Міяковського — мого батька. У ліве крило Бурси ми переїхали 1924 року: мали казенне приміщення. Тому, коли почали будувати пайовий дім для науковців на Пушкінській, поруч з будинком вчених, батьки не авансували там помешкання, маючи тут на партері з садком спереду та городом з тилу.

Хоч ченців із цих приміщень давно виселили на Печерськ до Лаври, вони продовжували утримувати в цьому подвір'ї фруктовий сад, де восени дозрівали чудові пахучі фрукти, а в прибудівлі до Митрополичих палат вони мали у своєму розпорядженні вузький коридор, чорний вхід до палат, в якому продавали стиглі груші-лимонки, гнилушки, бери, яблука — антонівку, циганку, ренети, а над тим усім ароматним осіннім доробком природи кружляли оси. І дзвін великодній, і запах фруктів, і ще різні деталі і досі живо поновлюються та переносять у минуле.

У школу мене не віддавали всупереч постанові Наркомосвіти про обов'язкове навчання дітей з першого класу. Мама організувала приватну школу — гурток дітей (нас було восьмеро)*. До нас приходили вчителі — німецької мови, музичного виховання. Мама вчила нас писати та рахувати, на лекції музики (фортепіано) ми ходили до Софії Касянівни Холодної, а на балет до Ташьзіни. Так безтурботно, серед товаришів-однолітків, я росла між дозволям і навчанням. А на Різдво влаштувалися ялинки, по черзі у всіх. То було багатоденне свято з дарунками, з костюмовими виставами, шарадами!

Своїм відокремленим життям у перші роки після революції та громадянської війни, коли побутові умови, здавалося б, не сприяли розвою наукової та культурної роботи, науковці не помічали ні голоду, ні холоду, влаштували виставки, доповіді, при каганцях закоцоблими пальцями писали наукові праці і жили відірваним від щодення життям, у якому батько приймав дуже активну участь.

Про це докладно згадує батько в листі до Павла Івановича Зайцева, свого приятеля молодих літ, який у початку 20-х років виїхав за кордон. Лист датований 1965 роком, писаний вже з Нью-Йорку до П. І. Зайцева в Німеччину. Наводжу тут лише уривок, який стосується того часу: "Я з Інною Леонтієвною виїхав з Петербургу до Києва на різдвяні канікули в грудні 1917 р., і події захопили нас і залишили там напостійно. Знову таки моя праця йде близько з Твоєю в Академії наук, в "Друкарі", "Книгарі", "Нашому минулому". Мили серцю постаті В. Л. Модзалевського, Г. Нарбута, петербурзьких знайомих і друзів, що теж опинилися в Києві, як це недавно було і як безповоротно зникло. Хочу тут без зайвих сантиментів перерахувати етапи своєї праці. Ти пам'ятаєш, як я, опинившись у Києві в травні 1918 р., першим чином прийшов до Тебе шукати праці? Ти був директором Департаменту Мін. Освіти і спрямував мене до Вадима Львовича. Так почалася моя праця в Архівно-бібліотечному відділі на посаді роз'їзного інструктора, потім (в 1919) — помічника В. Л. і керівника Описового відділу, а ще потім, по смерті В. Л., (1920), довелося мені прийняти від нього архівну булаву, яку я тримав до 1929 року як керівник архівного управління і директор Київського Центрального Історичного Архіву імені В. Б. Антоновича. До праці в Академії мене запросив Д. І. Багалій (думаю, за рекомендацією Вад. Львов.) в 1919 р., надавши мені спеціального доручення по розшуку матеріалів до історії громадських течій 40—60-х років XIX віку. Це доручення перетворилося згодом в Комісію для дослідів над іст. гром. течій ВУАН під головуванням С. О. Єфремова (ще П. Я. Стебницький, О. Ю. Гермайзе, О. О. Тулуб, С. Буда, я — секретарем). Приміщення Комісії було в тій самій кімнаті, де працювала Комісія Біограф. Словника (В. Модзалевський, а потім П. Я. Стебницький, а ще пізніше Мик. Василенко), тому вийшло природно, що по Тобі я став редактором іст.-літ. частини Біограф. Словника. В Академії я був дуже активний, був Членом Комісії Новітнього письменства (голова С. О. Єфремов). Першою наміченою працею було видання Котлярев-

*Гали Тиченко, Алла Трофімовська, Міша Красницький, Коля і Вітя Назаревські, Ляля Бразувль, Ігор(?) та ін.

ського: С. О. мав готувати текст, Ти — вступну статтю, я — бібліографію. Це не здійснилося. Здійснилося видання III і IV томів повної збірки творів Шевченка (листування і "Шоденник"), мені припала участь в коментарях спеціально на польські теми. Пригадую собі такі мої еляборати там: в III т. — І. Д. Красовський, Марко Андрієвський, Опанас Маркович, в IV т. — Броніслав Залеський, Кароль Лібельт, Міхал Грабовський, Зигм. Сіраковський, Е. Желіговський. У мене була чудово підібрана польська бібліотека (історія, історія літератури, мемуари), тому міг на ці теми писати "не виходячи з хати".

Інші академічні комісії, в яких я брав участь, такі: Археографічна комісія, був дійсн. членом, Археологічний Комітет — був дійсн. членом, Книгознавча комісія, просто членом. Брав участь у Науково-Дослідчому Інституті Книгознавства (у Меженка Юр. Ол.). Був дійсним членом Інституту Шевченкознавства в Києві (відав там Кабінетом біографії і рукописним відділом, а потім (з 1926 р.) — Музеєм-будинком Шевченка на Козиному болоті. Для Музея повизбирував з усіх усюд матеріали для експозиції в 5-ох кімнатах будинку. В цей період був співробітником "Літератур.-Наукового Вісника", "Нашого минулого", "Книгаря", "України", Грушевського, збірників "Шевченко", "За сто літ", "Бібліологічні Вісті" (Меженка), "Голос Друку" (Харків), "Червоний Шлях", "Життя і Революція" (О. Дорошкевич), "Мистецтво" (Харків), "Вільна Українська Школа" (Дорошкевич), "Архівна Справа" (Харків). Видав окремою брошурою "революційні відозви до українського народу" (1920). Окремими відбитками вийшли "Декабристи на Україні" зі збірника праць, що видав Багалій в Наукових Записках Харківської Катедри, та інші статті з "України" і "Бібліологічних Вістей". Разом з С. Єфремовим зредагував два томи публікацій "Декабристи на Україні", як видання комісії для дослідів гром. течій. Перший том вийшов з нашими іменами, як редакторів, а другий, що був уже в друку під час арешту Єфремова і мого, вийшов під іменем Д. Багалія як редактора. Останньою моєю публікацією було видання з рамени Інституту Шевченкознавства — "Москалева криниця" (обидві редакції з моєю вступною статтею)."

Назрівала катастрофа 1929 року, коли наступ уряду пішов у всіх напрямках. Тоді ще не мало громадянства слово "перестройка". Але уряд мав саме "перестройку" на увазі. У селах — примусова колективізація, розкуркульовання та переселення працюючих господарів на Сибір. У місті — арешти та "чистки" від "ворожого елемента". Тоді ж безжалісно звинули панораму Голготи, припинилися Контракти, повісили замки на дверях церков, використовуючи приміщення як склади, замовкли церковні дзвони, а священників як "ворожий елемент", як носіїв "опіуму для народу" вивозили в далекі табори примусових робіт — на тяжку працю, на повал лісу.

Літо 1929 року, як і в попередні роки, наша родина та ще дві родини наших друзів проводили в мальовничому селі Кійлові коло Трипілля, на березі старого русла Дніпра. Хата, яку ми винаймали на літо, з року в рік, була крайня в селі, під залізним дахом. Господар був штундист-суботник. Перед хатою круча зривалася до ріки Старика (давнє русло Дніпра), за хатою — город господарів, а далі — ліс. З нашого ганку видні були Трипільські гори, які ввібрались в зір моєї пам'яті і синіють в моїй уяві і тепер, хоч за цей час там усе змінилося, забудувалося; спинили розлив Дніпра, про який ще Гоголь згадував, що "рідкісний птах долетить до середини Дніпра", коли всі луки від Трипілля до Кійлова зливалися в суцільне Дніпрове "море". Те саме було і в Києві, і тому будинки на протилежному низькому березі будували на сваях, щоб уникнути повені.

Серпень місяць. Тато у відпустці. Я радію, бо щоранку ходжу з ним на рибу. У мене мала бамбукова вудка — ловлю піскарів, красноперок та верховодок. Тато їх чистить на річці, щоб мамі було менше роботи: лише смажити!

Ходимо в ліс по гриби. У лісі тато будує мені курінь із гілок, на березі — з лози! А ввечері, коли після гарячого дня нічна прохолода бадьорить тіло, коли на луки напливає хвиляста мряка, дорослі збираються гуртом на прогулянку до лісу, я верхи у тата на плечах, діти Холодних і Смірнових, старші, ідуть разом з дорослими. Дядя Гриня (Г. Г. Холодний) — майстер оповідати казки (на жаль, нічого із тих оповідань не пам'ятаю), всі сідають на повалені стовбури — слухають.

Неділя, 19 серпня 1929 р., пополудні, несподівано посланець з Києва, син татового брата Ігор Міяковський, стурбовано переказує, що вночі арештовано Сергія Єфремова. Я, очевидно, не усвідомлюю, що це значить, тільки по схвилюваності батьків розумію, що ця вістка погана. Батько відразу іде до Холодних, і я з ним. Новина ніби сподівана, бо дядя Гриня одразу бере вже спакований наплічник, весла і готовий рушити в дорогу човном. Куди? Ігор зворотним пароплавом від'їхав до Києва. Проїшов понеділок... Ніяких новин. У вівторок, 21 серпня, ми з татом і мамою поїхали човном назустріч човнярам, які виїздили до кожного пароплава по пасажирів, нікого з наших знайомих на човнах не було, і тато незабаром повернув човна, щоб їхати додому. Ми з мамою висіли з човна на протилежний від села глинястий берег, бо гребти треба проти течії, ідемо протоптаною стежкою понад рікою, а по ній так приємно ступати босими ногами. Наш берег пісковий, порослий лозою, там важко пробиватись крізь лозу. Вже видно нашу кручу.

І раптом коло причалу розсувається зелень лози і виходить до човнів молодий чоловік з поголеною головою в урядовій тужурці (тепер коли згадую ту постать, замість нього бачу Юла Бренера, американського кіноактора). Гукає: "Вы будете Мияковский?" Наказує жестом руки під'їхати до нього, але тато йому сказав (я чула, що голос тата зривався від хвилювання), що має нас перевезти з другого боку. Під'їхали до берега, військовий щось сказав, і ми разом пішли до хати. Піскова дорога, ми з мамою з обох боків тата, чужий іде ззаду по наших слідах. Гнітюча мовчанка. Тато тисне мою руку, у мами в очах сльози. Прийшли до хати. Чужий почав переглядати всі наші речі, включно з сінниками на ліжках, заглядав під картини на стінах тої кімнати, яку господарі на літо здавали нам. Шукав щось. Що? Покликав господаря, спитав, чи є десь наші речі. — Нема.

Нічого не знайшов, сів до столу писати, а татові простягнув папірець — це був ордер на арешт.

Я напевно вперше чую такі слова і не розумію їх значення. Чужий знов кличе господаря, який і так стоїть у дверях, слухає: "Закажите к девяти часам лодку". І коли вже стемніло, ми втрюх і чужий виходимо з хати тою ж дорогою до причалу.

Вечір був дуже спокійний, тихий, а у батьків страшенний неспокій, який передався і мені. Ми з мамою плакали. Човняр потішав, не усвідомлюючи причини татового від'їзду. Човен відплив, а ми з мамою стояли на березі так довго, поки в темряві було видно білу хустку, якою тато нам махав.

Тоді, в той вечір, на дев'ятому році мого безтурботного, щасливого життя скінчилося моє дитинство. Я відчула, що ми з мамою вдвох, я мушу брати участь у всіх маминих турботах.

Від причалу ми пішли з мамою до Холодних, Смірнови були теж там. Вони сиділи поночі, не світили, замість веселих, гучних голосів чути було притишену, напівчутну розмову. Дяді Грині не було. Наша господиня встигла їх повідомити про арешт тата. Дівчата намагалися мене чимось розважити. Після короткої маминої розповіді всі пішли до нас. Було це недалеко: через пісковий пагорбок, лозу і сосни. Всі розмістилися на ганку, де по обидва боки були вкопані лавки, а мене мама поклала спати. Не спалося. Я довго прислухалася до розмов. Наші гості чекали разом з мамою на 12 годину ночі, коли мав проїздити пароплав з півдня і забрати пасажирів у Трипіллі. Це були символічні проводи тата, бо ж той чужий поспішав саме на цей пароплав, замовляючи човна на дев'яту.

Середа, 22 серпня. Мама складала речі, я бігала прошатися з кручею, лісом, сусідськими дітьми. Ніколи після того в тих місцях я не бувала. Четвер, 23. Господарі двома човнами відвезли нас, Холодних та Смірнових до Трипілля на денний пароплав. Наближалися вже до пристані, як раптом побачили три постаті, які стояли, спираючись на поручні, дивлячись у воду, і нараз з сусіднього човна ми почули крик дівчат Холодних: "Татку, татку!". Вони впізнали батька, а по двох боках стояли "чужі". У тій же хвилині три постаті зникли у критій частині пристані. Коли була посадка на пароплав, ми всі стежили за трапом, по якому входилося на поклад, але дяді Грині не було, можливо, вони лишилися чекати на нічний пароплав. У пригніченому настрої, в якому ці дні всі

перебували, раптом блиснула радість несподіваного, хоч і сумного, побачення. У Холодних зникла надія, що дяді Грині вдалось десь заховатись.

У Гелія Снігірєва в "Набоях для розстрілу" сказано, що невідомо коли і де заарештовано Григорія Холодного. Отже, слід зробити поправку — 22 чи 23 серпня 1929 р. в околицях Трипілля заарештовано Г. Г. Холодного, винного лише в тому, що був ширим, чесним українцем.

Пристань у Києві, їдемо додому візником, бо крім речей — ще пакунки на дорогу від господарів: мед у великому бідоні, яблука, свіжі огірки. Київські вулиці і наше мешкання — все здалося зміненим, а перспектива майбутнього зовсім невідомою. Я тим не переймаюся, бо не розумію. Одного боюся: щоб мама нікуди від мене не відходила. Як нема тата (а чому?), то мушу бути незрозумілою з мамою. Хоч тітки, кузен, дядько, бабуня — всі радо пропонують свою опіку, щоб мама могла шукати заробіток. Але я з цим не хочу погодитися. На наступний день, у п'ятницю, мама довідалася, де знаходиться тато, і почала по черзі з татогою старшою сестрою Зінаїдою носити передачі до ДОПР'а. Бабуня (татова мама, Ольга Леонтіївна, з дому Лятошинська) пошила на кастрюлі, що у них передавалися варені харчі, теплушки — ватяні капшуки, в яких довше зберігалось тепло.

Одного разу і мене мама взяла зі собою. Сіра, похмура, підсліпувата будівля з малими віконцями в хрестиках ґрат. За яким з них був тато? Невідомо. Ми стояли в довгій черзі, що тягнулася ланцюгом попід муром в'язниці. Стояли матері, жінки, сестри і діти. Розмовляли тихо, всі були об'єднані спільною бідою. У кожної в руках кошик. Разом з кошиком можна було передавати супровідний список з перерахованими посудинами та їх вмістом. Під списком можна було приписати кілька лаконічних рядків. В обмін передавали кошик, принесений попереднього дня, з порожнім посудом і з такою ж запискою, в якій тато перераховував те, що повертає. Крім цих кількох коротеньких рядків, дозволялося висилати поштою один лист та одну листівку на тиждень. У записках тато просив не посилати багато, і саму просту їжу. Сидів у камері один і не було з ким ділитися. В'язничні харчі були мізерні, і тому кожній люблячій матері, дружині чи дочці хотілося тою єдиною можливістю проявити свою увагу, турботу і любов.

Одного разу слідчий тата на прізвище Брук викликав маму до ГПУ на допит. Мама взяла мене з собою. Ми чекали на виклик в брудному прибудованому до будинку ГПУ дощатому бараці. За скляним віконцем — військовий-спостерігач, поруч двері. У почекальні крім нас нікого не було. Чекаємо. У дверях з'явився військовий: "Мияковская". Ми з мамою пішли до дверей. Військовий пропустив маму, мене затримав.

— На девочку нет пропуска, пусть подождет здесь.

Мама намагалася йому пояснити, що я мала і що не може мене тут лишити, але військовий не пропускав. Тоді мама посадила мене на лаві, зняла з пальця обручку, вклала до моєї руки і сказала, як її не буде до четвертої години (на протилежній стіні висів годинник), я мушу бігти додому сама. Ми мешкали в протилежному кінці міста. ГПУ знаходилося на Липках. До цього часу я по місту сама не ходила. Отже, відразу набігло на мою свідомість стільки турбот — я сама, в руці перстень, додається сумнів чи повернеться до мене на четверту мама, і якщо ні, то як я буду бігти додому. Я не зводила очей з годинника: як мені здавалося, стрільки майже не рухалися.

На мою радість сумніви були в одну мить розвіяні появою мами ще задовго до четвертої. По дорозі додому про свій побут в кабінеті слідчого мама нічого не сказала, ми поспішали до себе, де сестри тата чекали її повороту. І тоді я почула, як мама, розповідаючи, закінчила останнім реченням діалогу, яке ніби скоротив допит. Питання слідчого: "Вы знали, что ваш муж был членом тайной организации?" На що мама відповіла: "А что бы вы ответили, если бы вам, доверенному лицу, задали такой вопрос?" Слідчий зблід, встав і сказав мамі іти.

На "показовий" суд у Харків тата не повезли. Вислали "по етапу" на п'ять років в Кандакашшу. Ця назва є на всіх мапах, — очевидно, це єдиний населений пункт за полярним колом...

Замість післяслова

Володимир Міяковський належить до тих трударів української науки, які лише орали перелоги, засівали зерна, а врожай збирали інші. Його спіткала сумна доля репресованого в 30-ті роки, емігранта в 40-х. На прізвище наклали табу, а отже, вилучили з наукового обігу його праці. І тому донедавна вчений був відомим шевченкознавцем, дослідником української літературної та громадсько-політичної думки середини ХІХ — поч. ХХ ст., засновником і керівником музею-архіву ім. Д. Антоновича в УВАН лише в діаспорі.

Володимир Міяковський народився у 1888 році в місті Ковелі на Волині, де його батько, Варлаам Матвійович, обіймав посаду члена "уездного по воинской повинности присутствия", мирового посередника Ковельського повіту, почесного мирового судді. А головою тамтешнього "з'їзду" був Петро Антонович Косач — батько Лесі Українки. З тих пір обидві родини підтримували дружні, товариські взаємини. Прізвище Міяковських часто згадується у листуванні Косачів. На еміграції, у США, Лесина сестра Ізидора продовжила цю довголітню приязнь, і не раз знаходила у скромній, затишній оселі Міяковських притулок і перепочинок від родинної суєти і клопотів.

Про віхи навчання, наукової діяльності Володимира Міяковського дізнаємося з його листа до Павла Зайцева, якого цитує у пропонованих спогадах про батька його дочка Оксана Міяковська-Радиш.

Володимир Міяковський був навдивовижу працьовитий і надміру скромний. У найнеможливіших умовах таборів ДіПі він, одержимий ідеєю організації архіву, невтомно збирав документ до документа: оголошення таборового життя, періодичні видання, автографи ще не відомих тоді літераторів і т. п. Як архівіст знав ціну кожному папірцю. Завдяки його заходам і старанням архів перевезли до США, де на той час заснувалася УВАН. Від 1951 року В. Міяковський невтомно працював в архіві УВАН, увіковічивши його іменем історика Дмитра Антоновича. Робив усе — клеїв папки для збереження матеріалів, писав наукові праці, провадив велику переписку, збирав матеріали і лагодив до друку збірники літературознавчих та історичних статей. Жив лише для безкорисної праці. Жив з надією, що прийде час і його зусилля будуть потрібні Україні. На жаль, не дожив до цієї заповітної днини, чи радше, той день спізнився до нього. Помер у 1972 році в Нью-Йорку. Прах його упокоївся на цвинтарі Бавнд-Брук. Заповідав дочці не ставити на його могилі надгробка, вважав, що його праця, його труд і є тим пам'ятником, який лишається по ньому.

Заслуги Володимира Міяковського перед українською історичною та літературознавчою наукою і культурою взагалі у нас належно ще не оцінені. Його велика спадщина чекає на свого дослідника і видавця на рідній землі.

Сучасники В. Міяковського в діаспорі високо цінували і шанували працю вченого. Марко Антонович з нагоди 80-ліття з дня народження вченого писав: "Науковий доробок В. Міяковського відзначається надзвичайною докладністю, точністю і солідністю. Він збирає матеріал і укладає його, а в науковій публікації дає твердо обґрунтовані висновки, не вдаючись у небезпечні міркування і необосновані здогади. Усе це робить наукові праці В. Міяковського незаступними".

Дослідник "розстріляного відродження" Юрій Лавріненко у посмертній згадці писав про вченого: "Спостерігаючи його зблизка, не раз я думав: мабуть, на таких от людях і сталося в ХІХ-му столітті чудо відродження України — всупереч долі, заборонам, поліційним репресіям, руїні".

Переважна більшість спадщини В. Міяковського була видана посмертно збірником "Недруковане й забуте" (редактор Марко Антонович). На жаль, у нас ця книга — рідкість.

Пропоновані спогади дочки В. Міяковського Оксани Міяковської-Радиш друкуються вперше і, сподіваємося, стануть добрим початком на шляху повернення імені вченого у рідний дім.

Катерина ГОРБАЧ — письменниця, журналістка. Мешкає в Парижі (Франція).

Михайло МОСКАЛЕНКО — літературознавець, перекладач із іспанської, французької, німецької мов, автор численних статей, кількох книг. Редактор видавництва "Дніпро". Живе і працює в Києві.

ІЗДРИК (Юрій) — прозаїк, редактор журналу "Четвер". Живе і працює в Івано-Франківську.

Адам МІХНІК — один із зачинателів польського правозахисного руху, автор багатьох статей та кількох книжок у жанрі філософської есеїстики. Редактор "Газети виборчої".

Мирослав ПОПОВИЧ — член-кореспондент Академії наук України, президент Українського філософського товариства. Живе і працює в Києві.

Джеймс МЕЙС — директор Інституту дослідження геноциду проти українського народу.

Олексій ЗАРЕЦЬКИЙ — працівник Міністерства культури України, кандидат філологічних наук, публікатор низки документів із історії 60-х років.

Микола МУШИНКА — відомий українознавець, автор численних досліджень і книг, голова Асоціації українців Словаччини.

Микола ХОЛОДНИЙ — поет-шістдесятник, автор віршів, які розповсюджувались у самвидаві, кількох поетичних книг, численних статей.

Оксана ЛУБКІВСЬКА — аспірантка кафедри української літератури Львівського державного університету імені Івана Франка.

**Видавництво
Української Всесвітньої Координаційної Ради
"РАДА" для тих, хто цікавиться історією України,
пропонує книги, які щойно побачили світ:**

Модест МЕНЦИНСЬКИЙ.

Спогади. Матеріали. Листування
(450 стор., ціна — 200 тис. крб.).

На підставі документальних джерел книга знайомить із життям і творчістю українського співака світової слави, неперевершеного героїчного тенора, великого патріота і громадянина Модеста Менцинського.

Олександр КОШИЦЬ. "Спогади"

(450 стор., ціна — 200 тис. крб.).

Олександр Кошиць!

Це ім'я повертається до нас із забуття, як і багато інших імен, яскравих і непересічних, що без них важко уявити сьогодні нашу культуру. "Спогади" О. Кошиця, талановитого диригента, композитора, фольклориста, є сповіддю людини, яка, відірвавшись від своєї батьківщини географічно, ніколи не втрачала з нею єдності духовної.

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ.

"Тодось Осьмачка. Никифор Дровняк із Криниці"

(144 стор., ціна — 85 тис. крб.).

Тодось Осьмачка —

загадка і легенда української літератури, над якою з глибоким подивом замислиться кожен, хто дізнався про неймовірно складне життя цієї людини.

Лемко Никифор Дровняк

жив у польському курортному містечку Криниці,

й ніхто не підозрював,

що нащадки назвуть його великим малярем...

Для отримання книжок

*вам необхідно перерахувати видавництву "Рада" на р/р 2606355
у Старокиївському відділенні УСБ м. Києва, МФО 322045, код 21539068,
відповідну суму, а корінець квитанції надіслати на адресу:
252034, Київ — 34, вул. Володимирська, 42, кімн. 45.*

СУЧАСНІСТЬ

ЧИТАЙТЕ
У НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ

Іван АНДРУСЯК
Саломея.
Поема

Степан ПРОЦЮК
У пошуках Грааля.
Несонетний вінок

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Україна: формування
духовної незалежності

Юрій ІСІЧЕНКО
Містична перспектива
літературного тексту в культурі
українського Бароко

Леопольд АВЗЕНГЕР
Чорний кабінет.
Фрагменти з книги